মহাশ্বেতা দেবীর
স্বনির্বাচিত গল্প

আদান-প্ৰদান

মহাশ্বেতা দেৱীৰ স্বনিৰ্বাচিত গল্প

অনুবাদ

তিলক হাজৰিকা

নেশ্যনেল বুক ট্ৰাষ্ট, ইণ্ডিয়া

সূচীপত্র

ভূমিকা

মহাশ্বেতা দেৱীয়ে ১৯৮৪ চনত প্ৰকাশিত তেওঁৰ "শ্ৰেষ্ঠ গল্প" সংকলনখনত লিখিছিল, "সাহিত্যক কেৱল ভাষা, শৈলী আৰু আঙ্গিকৰ জোখেৰে বিচাৰ কৰাৰ মানদণ্ডটো শুদ্ধ নহয়। সাহিত্যৰ বিচাৰ ইতিহাসৰ প্ৰেক্ষাপটতহে হোৱা উচিত। লেখকৰ লেখাৰ সময় আৰু ঐতিহাসিক প্ৰেক্ষাপট মনত নাৰাখিলে কোনো লেখকৰে মূল্যায়ন কৰিব পৰা নাযায়। লোকবৃত্তত আচলতে অতীত আৰু বৰ্তমান যে এক অবিচ্ছিন্ন ধাৰাত বান্ধ খাই থাকে, সেই কথাটোকে ক'বৰ বাবে মই প্ৰাচীন আখ্যান, পৌৰাণিক চৰিত্ৰ আৰু ঘটনাক বৰ্তমানৰ পটভূমিলৈ লৈ আহোঁ।" এই 'অবিচ্ছিন্ন ধাৰা'টোও বায়ৱীয় কোনো বস্তু নহয়, বৰঞ্চ ই হৈছে জাত-পাত, জমি-জংঘলৰ অধিকাৰ, আৰু সৰ্বোপৰি ক্ষমতাসীন শ্ৰেণীৰ ক্ষমতাৰ আস্ফালন তথা সেই ক্ষমতা বজাই ৰখাৰ পদ্ধতিক কেন্দ্ৰ কৰি নিম্নবৰ্গৰ মানুহৰ ওপৰত সদায় চলাই থকা শোষণৰহে ইতিহাস। এই সংকলনটোৰ বাবে মহাশ্বেতা দেৱীয়ে বাছি দিয়া নটা গল্পৰ ভিতৰত আঠটা গল্পৰে কেন্দ্ৰভূমিত আছে সমাজৰ একেবাৰে নিম্নবৰ্গৰ মানুহখিনি; এওঁলোক সমাজৰ মূল ধাৰাটোৰ পৰা বিচ্ছিন্ন, আৰু সংস্কাৰ তথা ইতিহাসৰ শাসনতো সমাজৰ পৰা নিৰ্বাসিত। গল্পবোৰত বৰ্ণিত এই মানুহবোৰৰ কোনোবাটো হৈছে তথাকথিত নীচ জাতিৰ মানুহ আৰু কোনোবাটো অন্ত্যজ উপজাতিৰ মানুহ। এইখন দেশত অৰ্থনৈতিক শোষণে বহুকালৰ পৰাই ধৰ্মীয়-সংস্কাৰৰ মায়াজাল বিস্তাৰ কৰি আহিছে আৰু এই মায়াজালৰ আঁৰৰ পৰাই অব্যৰ্থ শৰ নিক্ষেপ কৰি আহিছে। শোষণে এনেদৰেই লোকবৃত্ত-পুৰাকথাক আশ্ৰয় কৰি শোষিতসকলক মায়াবী অন্ধকাৰৰ মাজত আচ্ছন্ন কৰি ৰখাত সমৰ্থ হৈছে। এই নিম্নবৰ্গৰ মানুহখিনিৰ মাজত থকা লোক বিশ্বাসে তেওঁলোকক আগলৈ নিয়াৰ সলনি পিচলৈহে টানি ৰখাৰ ভয়ংকৰ কথাটোৱে মহাশ্বেতা দেৱীক বাৰুকৈয়ে চিন্তিত কৰিছে। তেওঁৰ গল্পসমূহত এখন সমাজক চিত্ৰিত কৰিবলৈ তেওঁ ক্ৰমাৎ বেছি পৰিমাণে আগ্ৰহী হৈছে, সেইখন সমাজৰ মানুহখিনিৰ জীৱনৰ তথ্য আৰু ইতিহাসৰ সন্ধানত তেওঁ আগতকৈ অধিক তেওঁলোকৰ ওচৰ চাপি গৈছে আৰু তেওঁলোকৰ জীৱন-জীৱিকা-অধিকাৰৰ আন্দোলনৰ সৈতে জড়িত হৈ পৰিছে। তেওঁলোকৰ সংস্কৃতিৰ লগত ঘটা প্ৰত্যক্ষ পৰিচয়ৰ জৰিয়তেই তেওঁ দেখা পাইছে আৰু বুজি পাইছে এই বিশ্বাসৰ জগতখনক। এই বিশ্বাসৰ মাজত নিহিত যি গৌৰৱবোধ, সেই গৌৰৱবোধেই হৈ পৰে দাসত্ব-শৃংখল, আৰু বঞ্চনাক আশীৰ্বাদ বুলি মানি লোৱাৰ যুক্তি। এইখন দেশত মীথ্ বা পুৰাকথা—অতিকথাক ৰমণীয় কৰি দেখুৱাৰ অদ্ভুত এক অনৈতিহাসিক প্ৰৱণতাই মূৰ দাঙি উঠিবলৈ লৈছে, কেতিয়াবা আকৌ সেই প্ৰৱণতাকে আপাত মাৰ্ক্সীয় ঢঙেৰে ঔপনিবেশিক উত্তৰাধিকাৰৰ বিৰোধী আন এক উত্তৰাধিকাৰ বুলি সমাদৰ কৰা হৈছে, আৰু এনেদৰেই এই অস্পষ্ট ঐতিহ্য বিলাসৰ আঁৰত লুকাই-চুৰকৈ ঠাই লৈছেহি এক ৰাজনৈতিক হিন্দুত্বই, মহাশ্বেতা দেৱীয়ে সেইবোৰৰ মূলতে আঘাত হানিছে।

এই গল্পবোৰত নিম্নবৰ্গৰ সমাজ বা সম্প্ৰদায়ক লগ পোৱা যায়, তাৰ মাজত আছে বাগদি 'বান', ডোম 'বাঁয়েন', পাখমাৰা 'সন্ধা-পুৱাৰ মা', ওঁৰাও 'চিকাৰ', গঞ্জু 'বিছন', দুসাদ 'মৌল অধিকাৰ আৰু ভিখাৰী দুসাদ', মাল আৰু ওজ্জা 'বেহুলা' আৰু সাওঁতাল 'দ্ৰৌপদী'। ইহঁতৰ ভিতৰত 'গঞ্জুবোৰৰ কাম মৰা জন্তুৰ ছাল চেলোৱা', ভিখাৰী দুসাদৰ জীৱিকা 'ঘূৰি ঘূৰি ছাগলী চৰোৱা', বাঁয়েন হৈ পৰাৰ আগতে চণ্ডীৰ 'বংশগত উত্তৰাধিকাৰ' আছিল 'গাত খান্দি মৰাশ পোতাৰ কাম'। এই জীৱিকা বা বংশগত উত্তৰাধিকাৰৰ কামেই একোখন সমাজক বংশানুক্ৰমে সমাজৰ একেবাৰে নিম্নস্তৰৰ কৰি ৰাখি থয় আৰু তাকে আগুৰি লৈ অথবা এই সংস্কাৰৰ শাসনকে অনন্ত কাললৈ জীয়াই ৰখাৰ উদ্দেশ্যেৰে প্ৰতিষ্ঠিত হৈ থাকে একো একোটা পুৰাকথা। পাখমৰা সম্প্ৰদায়ৰ মানুহবোৰ হৈছে 'জৰা-ব্যাধৰ বংশধৰ', ডোমবিলাক তাহানিৰ সেই আদিম গঙ্গাপুত্ৰৰ সতি-সন্ততি, যিজনে হৰিশ্চন্দ্ৰৰ পৰা পৃথিৱীৰ সকলোবোৰ শ্মশান ভিক্ষা হিচাপে পাই নিৰ্বোধ আনন্দত 'দুই হাত দাঙি নাচিছিল' আৰু উল্লাসত চিঞৰি উঠিছিল, 'আমি সকলোবোৰ শ্মশান পাইছোঁ অ', সকলো শ্মশান পাইছোঁ। এই পৃথিৱীৰ সকলোবোৰ শ্মশান এতিয়া আমাৰ, পুৰাকথাক কেৱল স্মৃতি বা উপাখ্যানৰ শ্ৰুতি মাত্ৰাত আৱদ্ধ নাৰাখি মহাশ্বেতা দেৱীয়ে সেইবোৰক নাটকীয় মাত্ৰালৈ নি এক বীৰত্ব প্ৰদান কৰে; আৰু এই পৌৰাণিক বিস্তাৰেই তেতিয়া ধৰ্মৰ ছল তথা ছলনা আৰু তাৰ মায়াজালৰ নাগপাশক মূৰ্ত কৰি তোলাৰ লগতে নিম্নবৰ্গীয় সকলক ইতিহাসৰ পটৰ সমুখত থিয় কৰাই কেনেদৰে তেওঁলোক উচ্চ বৰ্গৰ লোকসকলৰ শঠতাৰ নিৰ্বোধ চিকাৰত পৰিণত হয় তাক দেখুৱায়। এনেকৈয়ে তেওঁ ইতিহাসৰ ভুৱা বিন্যাসত ভাঙোন ধৰাই আন এক ইতিহাসৰ উন্মোচন কৰে। ইয়াকে কৰিবলৈ যাওঁতে তেওঁ গল্প কোৱাৰ বিশেষ শৈলী বা কাৰিকৰীক এটা বিশেষ ভাষা হিচাপেই ব্যৱহাৰ কৰে।

ইফালে কিন্তু আৰ্থ-সামাজিক স্তৰত বহুখিনি পৰিৱৰ্তন ঘটে। মলিন্দৰ গঙ্গাপুত্ৰই শ্মশানৰ ডোমৰ পৰা গৈ 'মহকুমাৰ মৰাশ থোৱা ঘৰত কাম পাইছে'। চৰকাৰী বিষয়াৰ সৈতে লগ লাগি সি বেওৱাৰিছ মৰাশৰ লাওখোলা-হাড়-জঁকা আদি বেচাৰ ব্যৱসায়ত লিপ্ত, সেই চোৰাং পথেৰে উপাৰ্জন কৰা 'উপকৰা টকা সুদত খটুৱাই' সি কেইটামান গাহৰীও কিনিছে। তথাপিও তাৰ বিশ্বাসৰ সংস্কাৰ সলনি নহয়। নিজৰ তিৰোতাজনীক 'বাঁয়েন' (খেতৰী ভূত) হ'ল বুলি কৈ সমাজৰ পৰা বাহিৰ কৰি দিবলৈ তাৰ বেয়া নালাগে। মহাশ্বেতা দেৱীৰ 'বাঁয়েন' গল্পৰ আটাইতকৈ যন্ত্ৰণাৰ কথাও এইখিনিতে। যিসকল নিজেই ভদ্ৰ সমাজৰ পৰা বিতাৰিত তেওঁলোকেই আকৌ নিজৰ ভিতৰৰে এজনক তেওঁলোকৰ সমাজৰ পৰা বাহিৰ কৰি দিয়ে। মনুষ্য সমাজৰ একেবাৰে সীমাত যিসকলৰ অৱস্থান, সিহঁতে যেতিয়া কাৰোবাক সমাজৰ পৰা বাহিৰ কৰি দিয়ে, তেতিয়া সেই নিৰ্বাসিতাজনীয়ে নিজেও গৈ মনুষ্যেতৰ শ্ৰেণীত সোমাই পৰে আৰু সেইখিনি ঠাইকে নিজৰ ঠাই বুলি মানি লয়। সেইবাবেই চণ্ডী মানুহ নহয়, বাঁয়েন। মলিন্দৰে পুতেক ভগীৰথক কয়, 'আগেয়ে তাই মানুহেই আছিল, তোৰ মাৰ আছিল'। সংস্কাৰৰ সৈতে প্ৰচ্ছন্ন অনিৰ্বাণ মানৱতাৰ দ্বন্দ্বৰ কেতিয়াও শেষ নহয়। সেইবাবেই বাঁয়েন চণ্ডীৰো 'হঠাতে মানুহৰ এজনী বিবাহিতা তিৰোতাৰ দৰে অবিবেচক

মলিন্দৰৰ ওপৰত খং' উঠে। এই গল্পটোৱে তেতিয়াই আনফালে মোৰ লয়, যেতিয়াই আধুনিক মানসিকতাৰ প্ৰতিভূ হৈ ভগীৰথে তাৰ নিজৰ মাকৰ ওচৰ চাপিবৰ চেষ্টা কৰে আৰু এজনী মানুহৰ বাহিৰে সি চণ্ডীক কোনোমতেই আন একো বুলি ভাবিব নোৱাৰে। চণ্ডীৰ সৈতে কথা পাতিবলৈ গৈ পুতেক ভগীৰথে যেন সমাজ বিচ্ছিনা এই গৰাকী তিৰোতাক আকৌ টানি আনে সমাজৰ দায়িত্ববোধৰ মাজলৈ। প্ৰথমতে 'কপমইনাটোক' চণ্ডালাৰ দায়িত্ব লোৱাৰ পৰাই ক'ব নোৱাৰাকৈ তাই অনিবাৰ্যভাৱেই গুচি যায় ট্ৰেইন যাত্ৰীসকলৰ বিপুল সমাজক ৰক্ষা কৰাৰ দায়িত্ব ল'বলৈ।

যিটো পৱিত্ৰ ভয়ত সমাজে এদিন চণ্ডীক প্ৰেতিনী বুলি ঘোষণা কৰিছিল, চণ্ডীয়ে পিচত তাইৰ নতুন প্ৰতিৰোধী ভূমিকাৰে সমাজৰ ডকাইতহঁতৰ মনতো সেই একেটা পৱিত্ৰ ভয়কে সুমুৱাই দিয়ে। ক্ৰিয়া আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াৰ এই সূত্ৰবিলাকেই হৈছে মহাশ্বেতা দেৱীৰ গল্পৰ প্ৰাণ। 'তাইৰ সমাজখনৰ মানুহবিলাকে ইমান ভয় খোৱা বাঁয়েনে আগতে কেতিয়াও দেখা নাছিল'। সমাজৰ বাহিৰত নিৰ্বাসিত জীৱন যাপনৰ পুঞ্জীভূত যন্ত্ৰণাই নৱোন্মেষিত মানৱতাবোধৰ জুইত প্ৰজ্বলিত হৈ উঠি সমাজৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদী বিবেকৰ ৰূপ ধাৰণ কৰে। আধুনিক ইউৰোপীয় কথা সাহিত্যত সুপৰিচিত বহিঃস্থ মানুহৰ ভূমিকা এই ক্ষেত্ৰত অন্য এক মাত্ৰাত সঞ্জীৱিত হৈ উঠে। সমাজৰ অবিচাৰেই চণ্ডী বাঁয়েনক এই শক্তি দান কৰিছে সেইখন সমাজৰে অবিচাৰৰ আন এটা স্বৰূপক প্ৰতিহত কৰিবলৈ। চণ্ডীৰ এই প্ৰৱল নৈতিক আত্মঘোষণাই চণ্ডীক পুনৰ ঘূৰাই আনে তাইৰ নিজৰ সমাজখনৰ মাজলৈ। ভগীৰথে যেতিয়া ৰাষ্ট্ৰৰ ওচৰত, প্ৰশাসনৰ ওচৰত নিজৰ বংশ পৰিচয় দিয়ে, নিজকে চণ্ডী বাঁয়েনৰ ল'ৰা বুলি পৰিচয় দিয়ে, তেতিয়া সেই নাটকীয় মুহূৰ্তটোৱেই হৈ পৰে গল্পটোৰ শীৰ্ষ মুহূৰ্ত, যেন পুৰাকথাৰ দৰে কোনো পুনৰ্জন্মৰহে ঘটনা।

সংস্কাৰৰ শিলৰ বোজা দলিয়াই পেলাই আধুনিক মানসিকতা প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ সংগ্ৰামৰ আন এখন ছবি আছে 'বেহুলা' গল্পত। ইয়াত বহিঃস্থ সংস্কাৰকৰ দায়িত্ব লৈ আছে বসন্ত কুমাৰ আৰু পুৰণি সংস্কাৰৰ ধাৰক হৈছে শ্ৰীপদ মাল— 'এই অঞ্চলৰ সাপৰ ওজা, বেজ'। কিন্তু য'ত মুনাফাৰ হিচাবে মৃত্যুক লালন-পালন কৰে (এফালে হেদো নস্কৰে উচিত দাম নাপালে তাৰ ইটাৰ ভাটা নেবেচে, আৰু ফলত তেনেকৈ পেলাই থোৱা ইটাৰ দ'মৰ মাজত সাপৰ বংশ বৃদ্ধি হৈ থাকিব আৰু আনফালে 'সৰ্প দংশনৰ ঘটনাই কোনো ঔষধ কোম্পানীকো ঔষধ তৈয়াৰ কৰাত আগ্ৰহী নকৰে, কিয়নো সাপে খোঁটে বছৰি চাৰি লাখ মানুহক আৰু তাৰ ভিতৰৰো মৰে মুঠেই কুৰি হাজাৰ মানহে'), তাত বসন্ত আৰু শ্ৰীপদৰ মাজত এক গভীৰ সহযোগ গঢ়ি উঠে, শিক্ষাৰ স্বচ্ছন্দ বিনিময় হয় আৰু 'বিজ্ঞান আৰু বিষহৰি', উভয়ৰে সাধনা' যুক্ত হয়। কিন্তু, কাহিনীভাগক অন্য এক মাত্ৰ দিবলৈ এই গল্পটোত মহাশ্বেতা দেৱীয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছে। বিজ্ঞানৰ ভাষাত ইংৰাজীৰ অফুৰন্ত মিশ্ৰণ এফালে দূৰত থকা ক্ষমতাসূত্ৰৰ অদৃশ্য শাসনৰ দ্যোতক হয় আৰু আনফালে ই গাঁৱৰ লগত নগৰৰ সংস্কৃতিৰ ব্যৱধানৰো সাক্ষ্য বহন কৰে। বসন্তৰ গাঁও দৰ্শনে তথা তাৰ দৃষ্টিকোণে এটা দীঘলীয়া সময় জুৰি যি দূৰত্ব বহন কৰে তাৰেই পৰিচয় পোৱা যায়

বাংলা গাঁথনিৰ মাজত বিজাতীয় শব্দৰ বাহুল্যত, যেনে— 'ইয়াত অপুষ্ট, ক্ষয়প্রাপ্ত, প্রতিৰোধহীন মানৱ শৰীৰ আৰু কালাজ্ব এবাউণ্ডিং'— 'অবলাইজ', 'ৰেজিম', 'একাডেমিক আকর্ষণ'— এনেকুৱা শব্দবোৰে যেন বসন্তৰ চৰ্চিত বৌদ্ধিকতাৰ সংস্কাৰৰ পৰা উঠি আহি এই গাঁৱলীয়া নিম্নবর্গীয় অভিজ্ঞতাৰ সৈতে তাৰ সম্পর্ক প্রতিষ্ঠাৰ প্রয়াসকেই এটা নির্দিষ্ট মাত্রাৰ ভিতৰত আৱদ্ধ কৰিবলৈ বিচাৰে। বিজ্ঞান আৰু বিজ্ঞানৰ ভাষা আৰু দৃষ্টিকোণো যেন কোনো কোনো সময়ত ব্যৱধানৰ প্রাচীৰ হৈ উঠে। ব্যক্তি আৰু ব্যক্তিৰ মাজত ঘনিষ্ঠ সংলাপ আৰু সেই সংলাপৰ মাজেৰেই এক মানৱ সম্পর্কৰ উন্মেষ ঘটাই তেওঁ এই ব্যৱধান ভাঙে। যেনেকৈ 'বাঁয়েন'ত, তেনেকৈ ঠিক 'বেহুলা'তো। দুয়োটা গল্পতে সংস্কাৰৰ মাজৰ পৰা নতুন এক সমাজবোধৰ এই যি দীপ্ত উন্মেষ, সেইটোক সংস্কাৰমুক্ত এক স্বকীয়া পৱিত্রতা বা মর্যাদাত প্রতিষ্ঠিত কৰিবৰ বাবেই যেন মহাশ্বেতা দেৱীয়ে এক প্রাণপ্রদ মৃত্যুত গল্পৰ সামৰণি ঘটায়। 'বেহুলা' গল্প শেষ হয় এক ভয়মুক্ত সংস্কাৰ বিনাশী সর্পযজ্ঞত; 'গাঁৱৰ মানুহবোৰৰ শোক, কালসাপৰ প্রতি ভয়, হেদো নক্ষত্ৰৰ ওপৰত সিহঁতৰ খং— এই সকলোবোৰেই এক প্রজ্বলিত ক্রোধৰ জুইলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। জুই সেইবাবেই ভয়ংকৰ হৈ জ্বলি উঠে।' শ্রীপদৰ মৃত্যুকালত সি যি এক মুক্ত, সর্ববিদাৰক দৃষ্টিৰে সকলোবোৰ চাই, জানি বুজি মৃত্যুক সাৱটি লয়, সেই মৃত্যুৰ মাজতেই এই মুক্তিৰ আশ্বাস নিহিত আছিল।

'সন্ধ্যা-পুৱাৰ মা'ও ঠিক এনেকুৱা এক মৃত্যুক অৱলম্বন কৰি গঢ়ি উঠিছে। এই মৃত্যুৰ ওচৰলৈ আহি, এই মৃত্যুৰ মাজেৰেই জটেশ্বৰী ঠাকুৰণী সেই সত্তাৰ পৰা আকৌ স্বাভাৱিক মানৱী সত্তালৈ উভতি আহিছে। তাই যি পুতেকক এবাৰ হাক দিছিল, 'মোক মা বুলি নামাতিবি অ', মোৰ সোণ' বুলি আৰু যাৰ ওচৰত তাই হৈ পৰিছিল মাথোন 'সন্ধা আৰু পুৱাহে তই মোৰ মা আৰু বাকী দিনটোত ঠাকুৰণী হ'বি তই', 'সন্ধ্যা-পুৱাৰ মা'কেই পুতেকে সাধনক তাইৰ মৃত্যুৰ আগে আগে আকৌ তাইক মা বুলি মাতিবলৈ কয়। জটিৰ এই দেৱীত্ব মুক্তিৰ ক্রমিক ইতিহাস বস্তুতঃ আৰম্ভ হয় সেই 'মা' বুলি মাতিবলৈ কোৱাৰ লগে লগেই। তাৰ পিচত অনাদি ডাক্তৰে দেখা পায় 'জটি ঠাকুৰণীৰ চকুত মাথোন আচৰিত এক অতিন্দ্রীয় দৃষ্টি.... আসন্ন মৃত্যুৰ বাহিৰে আৰু আন একোৱে ইমান সৌন্দর্যেৰে মানুহৰ চকু সুন্দৰ কৰি তুলিবহি নোৱাৰে।' তাইৰ মানৱীত্বলৈ প্রত্যাৱর্তনৰেই ইঙ্গিত বহন কৰিছে অনাদি ডাক্তৰে জটিক তেওঁৰ 'মেজত মাজে মাজে যিবোৰ গাভৰু ছোৱালী আহি অসহায় বেদনাত শুই থাকে' সেইবোৰৰ লগত তুলনা কৰাত। চণ্ডী বাঁয়েনৰ দৰে, শ্রীপদ মালৰ দৰে জটি ঠাকুৰণীয়েও মৃত্যুত এক মাহাত্ম্য লাভ কৰেঃ 'যেন এজনী নীহকুলীয়া, দুখীয়া, হতভাগীনীৰ আজি মৃত্যু হোৱা নাই, হৈছে কোনোবা মহামানী মূল্যৱান মানুহৰহে। সেই কাৰণেই ইমান ভিৰ।'

'বাঁয়েন'ৰ লগত মিল আছে 'সন্ধ্যা-পুৱাৰ মা'ৰ। ডোমবিলাকৰ অভিশপ্ত অন্ত্যজ জীৱনৰ পিচফালে যিদৰে হৰিশ্চন্দ্রৰ উপহাৰ আছে, চৰাই চিকাৰীবিলাকো তেনেকৈ জৰা-ব্যাধৰ বংশধৰ ৰূপে 'ঈশ্বৰক হত্যা কৰিছিল বুলি' 'অভিশপ্ত'। একেধৰণেই বন্য আত্মনিবেদনৰ

ৰোমান্সত মলিন্দৰ-চণ্ডীৰ আৰু জটি-উৎসবৰ প্ৰেমৰ সূত্ৰপাত। মলিন্দৰৰ দৰেই জটি-উৎসৱেও প্ৰথাগত বৃত্তি পৰিত্যাগ কৰি গুচি আহিছিল। 'এতিয়া তুমি জাতলৈ উঠিছা, তোমাৰ শ্ৰেণী সলনি কৰি লৈছা।' কিন্তু সংস্কাৰত পোত গৈ থকা ভয় সিহঁতৰ মনৰ পৰা নাযায়। জাতলৈ উঠাৰ অদম্য আকাঙ্খা, পুৰণি জাত-পৰিচয় মচি পেলোৱাৰ দুৰন্ত ইচ্ছা, আৰু তাৰ লগে লগে ভয়— এইবোৰকে লৈ সিহঁতৰ বহুত দিন পাৰ হৈ যায়। এতিয়া আৰু চেষ্টা কৰিও জটি চৰাই চিকাৰীবোৰৰ সমাজলৈ ঘূৰি যাব নোৱাৰে, তাই সিহঁতক বিচাৰিয়েই নাপায়। নিজৰ চাৰিওফালে 'অলৌকিকতাৰে বৰ্ম' পিন্ধিলৈ জটিয়ে নিজক বচাই ৰাখিছিল, 'সন্ধিয়া হোৱাৰ লগে লগে ঠাকুৰণী গুচি হৈ পৰে সাধনৰ মাক। ঠাকুৰণী হৈ যি চাউল-পাত পায় তাৰে ভাত ৰান্ধি তাইৰ হেবাং ল'ৰাটোক খুৱায়।' যি পবিত্ৰতাক বা দেৱীত্বক জটিয়ে নিজে জীয়াই থকাৰ আৰু ল'ৰাটোকো জীয়াই ৰখাৰ উপায় হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল, তাৰ মাজতে নিহিত আছিল অৰ্থহীন আচাৰৰ প্ৰতি সেই অনীহা, যিটোৱে নাটকীয় মাত্ৰা লাভ কৰিলেগৈ সাধনে পুৰোহিতৰ ওচৰৰ পৰা 'শৰাধৰ চাউল' কাঢ়ি অনাত, যি চাউল মানুহে 'খাব নাপায়'। আকৌ মহাশ্বেতা দেৱীয়ে তেওঁৰ স্বভাৱজনিত ভাষা প্ৰয়োগেৰে এই আপাত অনাচাৰক মানৱীয় মৰ্যাদা দিছে, ক্ষুধা নিবৃত্তিক ধৰ্মৰ ঐশ্বৰ্য প্ৰদান কৰিছে, আকৌ সেই ভাষাৰ গাৰ্হস্থ অন্তৰঙ্গতাৰে তাক কঠিন, নিৰ্মম বাস্তৱত প্ৰতিষ্ঠিত কৰিছে, 'বুকুৰ মাজত চাউলৰ টোপোলাটো লৈ সাধনে হালি-জালি ঘৰৰ ফালে গৈ থাকে। সাধনে এতিয়া ঘৰলৈ যাব, চৌকা জ্বলাব আৰু ভাত ৰান্ধিব। ভাতৰ গোন্ধটো বৰ ভাল গোন্ধ ! ভাতৰ গোন্ধত সাধনে তাৰ মাকক বিচাৰি পায়। যিমান দিন সাধনে ভাত ৰান্ধিব, তপত ভাত খাব, সিমান দিন তাৰ ওচৰতে তাৰ সন্ধ্যা-পূৱাৰ মাকজনীও থাকিব। মাকৰ কথা মনত পৰাৰ লগে লগে পুৰোহিতৰ প্ৰতি সি কৰা দুৰ্ব্যৱহাৰৰ বাবে অনুতাপত তাৰ চকুৰেদি পানী ব'বলৈ ধৰিলে। 'মা তুমি যেনে তেনে স্বৰ্গলৈ যোৱাগৈ। সাধনে এতিয়া ভাত ৰান্ধি খাব। তুমি দায়-দোষ নধৰিবা দেই !'

সাধন কান্দোৰীৰ অপৈণত বুদ্ধিৰ এনে সৰলতাৰ মাজত এটা নগ্ন সত্য সৃষ্টি আছে, যিটোৱে ক্ষুধাৰ ৰূঢ় বাস্তৱতাক সকলোৰে ওপৰত স্থান দিয়ে। সেই একেটা দৃষ্টি ১৪৩৫ শকাব্দত চৈতন্যৰ সমসাময়িক কল্পিত 'বান' গল্পত বালক চিনিবাসৰ মাজতো আছে। ইহঁত দুইটাৰে চকুত ধৰ্ম আৰু ভোক নিবাৰণ সমাৰ্থক হৈ পৰে। এক বিচিত্ৰ আয়ৰণিৰ গুণেৰে যেন মহাশ্বেতা দেৱীয়ে এই কথাটোকে ক'বলৈ গৈছে যে ভোকৰ, অন্নৰ সংস্থান কৰি মানুহক জীয়াই ৰখাতকৈ ডাঙৰ আৰু কি আদৰ্শ ধৰ্ম হৈ উঠিব পাৰে ? 'বান' গল্পটোত আকাঙ্ক্ষিত, প্ৰত্যাশিত চৈতন্যদেৱ যেতিয়া চিনিবাসৰ গাঁৱলৈ অৱশেষত নাহিল, তেতিয়া চিনিবাসৰ আশাভঙ্গ কেৱল সাম্যৰ, সান্ত্বনাৰ, অভিযোগ দূৰ হোৱাৰ প্ৰত্যাশাৰেই বিনাশ হোৱাটো নহয়, 'অকল তো গৌৰাঙ্গ দৰ্শনেই নহয়, পেটৰ পোৰণিও যে বৰ ডাঙৰ পোৰণি।' অতীতত কেতিয়াবা গঙ্গাৰ কোনো এটা বানপানীয়ে তাৰ ভয়ংকৰ খুন্দাৰে অন্ততঃ সাময়িকভাৱে জাত-পাতৰ ভাগবোৰ নোহোৱা কৰি পেলাইছিল। তেতিয়া উচ্চ জাতৰ ক্ষমতাবান লোকসকলে নীচ জাতৰ দৰিদ্ৰ সকলক নিজৰ বাঢ়ি খাদ্য খাবলৈ দিছিল। সেই এবাৰেই

মাথোন নিম্নবৰ্গীয় সকলৰ হৃদয় আৰু পেটৰ ক্ষুধাই শান্তি পাইছিল। গতিকে স্বাভাৱিকতে চৈতন্যপ্ৰেমৰ বান অহাৰ সম্ভাৱনাত চিনিবাসে সেই একে ঘটনাকে পুনৰ ঘটাৰ কল্পনা কৰে, সেইটো কামনা কৰে। এই দুয়োটা বানকে মিলাই লৈ মহাশ্বেতা দেৱীয়ে যেন অসাম্যৰ মাজত সাম্যৰ প্ৰতিষ্ঠাক লৈয়েই এটা অন্য ব্যঞ্জনাৰ সৃষ্টি কৰিছে— য'ত দয়া, দাক্ষিণ্য, হৃদয় পৰিৱৰ্তনেৰে নহয়, এটা প্ৰৱল বিপৰ্যয়ৰ মাজেদিহে ঘটিব পাৰে সেই সাম্যৰ প্ৰতিষ্ঠা।

স্মৃতি, সংস্কাৰ, অক্ষমতাবোধ, ভয়ে যে নিম্নবৰ্গীয়সকলক কেৱল দমাই ৰাখে সেইটো নহয়, তেওঁলোকৰ চৰিত্ৰ আৰু মনৰ গভীৰতো ক্ৰিয়া কৰে। এই ক্ৰিয়াই হয়তো প্ৰথমতে বৰ্ত্তি থকাৰ পদ্ধতি-কৌশল আৱিষ্কাৰ-উদ্ভাৱনতে মুক্তি বিচাৰে (যেনে জটি ঠাকুৰণী হৈ পৰা), কেতিয়াবা হয়তো এক শুদ্ধ মানৱীয় আবেগলৈ উধাই গৈ মুক্তি আনি দিয়ে (যেনে বাঁয়েনৰ সেই অতি-মানৱীয় ভূমিকাত)। সত্তৰৰ দশকৰ প্ৰথমছোৱালৈকে এই দিশটোৱেই মহাশ্বেতা দেৱীক বেছিকৈ চিন্তিত কৰিছিল। সেই ভয় নিম্নবৰ্গীয় সকলৰ মাজতে সীমাবদ্ধ নহয়। মধ্যবিত্ত নাগৰিক পৰিমণ্ডলত সেই ভয়ৰ ছবি 'ৰং নাম্বাৰ' গল্পত আছে। ১৯৭২ চনত লেখা এই গল্পটোৱে এফালৰ পৰা চালে এটা সূক্ষ্ম সীমাৰেখা টানি দি মহাশ্বেতা দেৱীৰ গল্পবোৰৰ মাজত এটা বিভাজন আনি দিয়ে। অৱশ্যে তেনেকুৱা কোনো যান্ত্ৰিক বিভাজন নহয়, তথাপিও বিভাজন। 'দ্ৰৌপদী' (১৯৭৬), 'বিছন' (১৯৭৭), 'চিকাৰ' (১৯৭৮) গল্প কেইটাত এটা প্ৰৱল প্ৰতিবাদী চেতনা প্ৰতিৰোধৰ বাবে উদ্যত হৈ উঠে। নিম্নবৰ্গীয়সকল এইবাৰ সংগ্ৰামৰ পথলৈ ওলাই আহিছে। 'দ্ৰৌপদী'ত সেই পথ হৈছে সংগঠিত আন্দোলনৰ। কিন্তু আন দুটা গল্পত প্ৰতিৰোধ বা প্ৰতি-আক্ৰমণ হৈ পৰিছে স্বতঃস্ফূৰ্ত; আৰু সি নিম্নবৰ্গীয় সকলৰ জীৱন-যাপন তথা আন বহুতো কথাকে মানি লৈ বৰ্ত্তি থকাৰ যি এক প্ৰাণপণ অভিযান, তাৰেই অন্তস্থলৰ পৰা ওলাই আহিছে, ই বাহিৰৰ পৰা সঞ্চাৰিত হোৱা কোনো ৰাজনৈতিক বোধ বা চেতনাৰ পৰিণাম নহয়।

তথাপিও সত্তৰৰ দশকৰ শেহৰ ফালে লেখা এই তিনিটা গল্প বা এই সংকলনত নথকা সেই সময়ৰ অন্যান্য গল্পবিলাক ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। 'বিছন' গল্পত দুলন গঞ্জুৰ অভিজ্ঞতাত আছে— 'বাচি থকাৰ উপায়ৰ বিষয়ে ভাবোতে ভাবোতে পিতাই কোনো দিনে নিজৰ ল'ৰা বা নাতিৰ লগত কথা এষাৰ পাতিবলৈকে সময় উলিয়াব নোৱাৰে।' 'জীয়াই থকাৰ তাগিদাত সি গাৰ বলৰ পৰিৱৰ্ত্তে চতুৰালি কৰিহে সদায় বিষম পৰিস্থিতিৰ পৰা ফয়দা তুলি লয়।' কিন্তু ঘটনাই তথা ইতিহাসে দুলনক একে ঠাইতে থিত লাগি থাকিবলৈ দিয়া নাই। মহাশ্বেতা দেৱীৰ লেখকধৰ্ম স্বৰূপ এই ইতিহাস চেতনা মাত্ৰ তেওঁৰেই নহয়, তেওঁৰ চৰিত্ৰবোৰৰো, যিবোৰৰ মাজত ইতিহাসে প্ৰৱেশ কৰি চেতনাৰ অঙ্গীভূত হৈ পৰেগৈ। মহাশ্বেতা দেৱীয়ে— ইতিহাসৰ এই আত্মীকৰণক তেওঁৰ কাহিনীধৰ্মত পুৰাণৰ মাত্ৰা প্ৰদান কৰে নানাভাৱে— কেতিয়াবা নতুন কোনো এটা গানৰ জন্মত, যেনে ধাতুৱাৰ সেই গানত— 'কোনেও সিহঁতৰ খবৰ নকৰে কিয় ? সিহঁত পুলিচৰ খাতাত হেৰাই গৈছে', নতুবা পুৰাণ-প্ৰকৃতিৰ সেই সমিলমিলত য'ত মৃতকসকলৰ শৰীৰ আৰু অস্থিয়ে

মিলি প্ৰকৃতিৰ বুকুত প্ৰাণ সঞ্চাৰ কৰেহি, বীজ হৈ শইচ গজাৰ কাৰণ হৈ পৰে। দুলনে কয়, 'ধাতুৱা, তইঁতক হুম বিছন বনা দিয়া।' সেই ফলনৰ আদিম আবেগৰ পৰাই এই বিনাশী প্ৰতিহিংসা-স্পৃহা, জাগ্ৰত হয়। জন্ম আৰু বিনাশৰ অবিচ্ছেদ্য দ্বান্দ্বিকতাত নতুন-পুৰণিৰ মাত্ৰাৰ সংযোগ ঘটে। তেতিয়াই সংস্কাৰৰ দাসত্ব খহি পৰে আৰু যুগান্তৰ ঘটে।

'চিকাৰ' গল্পটোত নিম্নবৰ্গী মেৰী ওঁৰাও চাহাবৰ জাৰজ সন্তান হিচাপে জাত-পাত আৰু সংস্কাৰৰ বিচাৰত এক অদ্ভুত বৈষম্য আৰু দূৰত্বত প্ৰতিষ্ঠিত। 'আদিবাসী যুবকৰ ওচৰত মেৰীৰ গাৰ ৰংটোৱেই এখন প্ৰতিৰোধৰ প্ৰাচীৰ।' 'শ্বেতাঙ্গ পিতৃৰ জাৰজ কন্যা বুলি তাইক ওঁৰাওসকলে নিজৰ তেজৰ মানুহ বুলি গণ্য নকৰে আৰু তেওঁলোকৰ আপোন সমাজৰ কঠোৰ ৰীতি-নীতি তাইৰ ওপৰত আৰোপ নকৰে।' আকৌ সেইখন ওঁৰাও সমাজৰ সংস্কাৰৰ যাবতীয় প্ৰতিবন্ধকতাৰ বাহিৰত তাইক মুক্তি দি তাৰ যথাৰ্থ সমাজে তাইক এক বিশেষ অধিকাৰ তথা শক্তি দিয়ে। তেওঁলোকে নিজেও স্বীকাৰ কৰে—'মেৰীৰ গাত সঁচাকৈয়ে আছে অষ্ট্ৰেলিয়ান তেজৰ শক্তি।' সেইখন সমাজৰ বাহিৰত থিয় দি মেৰীয়ে— আকৌ ঠিক বাঁয়েনৰ দৰেই— চিকাৰৰ 'পবিত্ৰতা'ক অন্য মাত্ৰালৈ নি আন এক পবিত্ৰতা দিয়ে তাইৰ প্ৰতিহিংসাত্মক কাৰ্যৰ জৰিয়তে। জাত-পাতৰ যি পবিত্ৰতাই উচ্চজাতক প্ৰশ্ৰয় দান কৰে, নীচ জাতক শোষণ কৰাৰ আৰু অসন্মান কৰাৰ অধিকাৰ দিয়ে, তাৰ বিৰুদ্ধে চিকাৰৰ প্ৰাচীন আচাৰৰ পবিত্ৰতাক আশ্ৰয় কৰি মেৰীয়ে যেন তাইৰ নিজৰ সমাজৰ ধৰ্মকেই পুনৰাবিষ্কাৰ কৰি তাক নিজৰ কৰি লয় ঃ তাই তেতিয়া আৰু তোহৰি বজাৰৰ বজাৰী ছোৱালী নহয়, তাই তেতিয়া আৰু প্ৰসাদজীৰ মুনাফা লাভৰ এজনী নিষ্ঠাৱতী ৰক্ষয়িত্ৰী নহয়, এটা ডাঙৰ চিকাৰৰ পিচত যেন তাইৰ পুনৰ্জ্জন্ম হয়। তাইৰ প্ৰতিশোধে পৌৰাণিক মাত্ৰা লাভ কৰে, "নলাৰ পানীত নাঙঠ হৈ গা ধুই থকাৰ সময়ত তাইৰ মুখখন গভীৰ এক তৃপ্তিৰে ভৰি পৰিল, যেন পুৰুষৰ লগত সঙ্গ সুখ লাভ কৰি উঠিহে তাই অশেষ তৃপ্তি পাইছে।' ইয়াৰ পিচত তাই যেন আন এজনী নতুন মেৰী ওঁৰাও হৈ 'মদ আৰু গান, মদ আৰু নাচ'ৰ মাজেদি তাইৰ সমাজৰ জীৱনৰ ছন্দৰ সোৱাদ লয়হি আৰু তাইৰ নতুনকৈ পোৱা অধিকাৰেৰে আৰু 'ডাঙৰ চিকাৰ'ৰ কৃতিত্বৰ দাবীৰে সেইবোৰৰ মাজত নিজকে বিলীন কৰি দিয়েহি। কিন্তু ইয়াতো ইতিহাসৰ দ্বান্দ্বিকতাত যি মুহূৰ্ততে মেৰীয়ে তাইৰ পদানত-পৰ্যুদস্ত-নিপাতিত সমাজখনৰ অতীত শক্তিক আৱিষ্কাৰ কৰিলে আৰু সেই শক্তিক পুনৰ প্ৰতিষ্ঠিত কৰিলে, সেই মুহূৰ্ততে তাই একেলগে তাইৰ নিজ সমাজত নিজৰো ঠাই উলিয়াই লয় আৰু সেই সমাজখনকে চেৰাই যায়; কাৰণ যিটো অতীত আজি তাইৰ কৰায়ত্ত তথা তাইৰ চেতনাত প্ৰসাৰিত সেই অতীত আজি তাইৰ আৰু তাইৰ সমাজৰ নহয়, বৰঞ্চ জালিমক লৈ তাই যি ভৱিষ্যত সৃষ্টি কৰিবলৈ বিচাৰে তাৰেই দিগ্‌দৰ্শন।

নৱপুৰাণৰ ভাষাতেই যেন মহাশ্বেতা দেৱীয়ে লিখিছে ঃ 'তেতিয়া নাচি নাচি মেৰীয়ে পিচুৱাই গৈ থাকিল। পিচুৱাই গৈ গৈ তাই দেখিলে আন্ধাৰৰ মাজত সিহঁতে নাচিছে, খুব নাচি আছে। মেৰীয়ে আন্ধাৰৰ মাজেদি দৌৰি যাবলৈ ধৰিলে।' এই পিচুওৱা-আগুওৱাটো

ঐতিহাসিক দ্বান্দ্বিকতাত যেতিয়া একাত্ম হৈ পৰে, তেতিয়া অতীতৰ পথেই হয় ভৱিষ্যতৰ পথ। গতিকে চিকাৰৰ আদিম শক্তি আয়ত্ত কৰি মেৰী যাব লাগিব বাছত উঠি, কাঠৰ ট্ৰাকত উঠি 'ৰাচি-হাজাৰিবাগ-গোমো-পাইনা'লৈ, অৰণ্যৰ আদিম মায়াবী অন্ধকাৰৰ গভীৰলৈ নহয়। 'অন্ধকাৰত, তৰাৰ পোহৰত ৰেল লাইনলৈ চাই বাট বুলোতে মেৰীৰ মনলৈ কোনো ভয়ৰ ভাব অহা নাই, নাই একো জন্তু-জানোৱাৰৰো ভয়। আজি তাই সকলোতকৈ ডাঙৰ জানোৱাৰটো মাৰি আহিছে আৰু সেইবাবেই বনৰীয়া চাৰিঠেঙীয়াবোৰৰ প্ৰতি সদায় থকা বনৰীয়া সকলো ভয়, তেজৰ মাজত থকা অভ্যাসজনিত ভয় তাইৰ আৰু নোহোৱা হৈ গৈছে।' জংঘলৰ পৰা ৰেললাইন— ইতিহাসৰেই অমোঘ যাত্ৰাপথ।

মেৰীয়ে স্বেচ্ছাই জংঘলৰ পৰা ৰেললাইনলৈ আহে। 'দ্ৰৌপদী' গল্পত দোপ্‌দি মেঝেন্‌ক পুলিচী প্ৰশাসনে বিশ্বাসঘাতক দলত্যাগীহঁতৰ লগ লাগি টানি নিয়ে জংঘলৰ পৰা সেনানায়কৰ কেম্পলৈ— ইতিহাসৰেই আৰু এক পথেৰে একেই অমোঘ যুক্তিৰে। 'চিকাৰ' আৰু 'দ্ৰৌপদী' এটা কাহিনীৰে দুটা পিঠি। মেৰীৰ তেজ হৈছে 'চাহেবী তেজ'। 'দ্ৰোপ্‌দীৰ তেজ হৈছে চম্পাভূমিৰ পৱিত্ৰ ক'লা নিৰ্ভেজাল তেজ। চম্পাৰ পৰা বাকুলি, কিমান লাখ চন্দ্ৰৰ উদয়াস্তৰ পথ। তেজত ভেজালোতো মিহলি হ'ব পাৰিলেহেঁতেন, দ্ৰোপ্‌দিৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ প্ৰতি গৰ্ববোধ হ'ল। সিহঁতে ক'লা লাটুমণি গুটিৰ ঔষধিৰে মাইকী মানুহৰ তেজৰ পহৰা দিছিল। সোমাই আৰু বুধনা হ'ল জাৰজ। যুদ্ধৰ ফচল সিহঁত। শিয়লডাঙাৰ মাৰ্কিন সৈন্যৰ উপহাৰ টুৱাৰ্ডছ ৰাঢ়ভূমি।' মেৰীয়ে এৰি আহিব লগা হয় নিজৰ সমাজখনক। আন্দোলনৰ মাজেৰে আহি দোপ্‌দি মঝবুতকৈ বান্ধ খাইছেহি তাইৰ সমাজৰ লগত, যিখন সমাজ আকৌ সেই আন্দোলনৰ কাৰণেই হৈছে আৰু প্ৰসাৰিত, হৈ পৰিছে বৃহত্তৰ। তাৰ লগতে যোগ হৈছেহি নগৰৰ সেই ল'ৰাবোৰো, যিবোৰে নিৰ্মম সমৰনীতি ৰচনা কৰিছেহি : 'অৰিজিতৰ মাত, যদি কোনোবা ধৰা পৰি যায়, তেনেহ'লে টাইম বুজি বাকীবিলাকে হাইড্-আউট চেঞ্জ কৰি লবা।.. কোনো কমৰেড্ে নিজৰ কাৰণে আনসকলক ডেষ্ট্ৰইড্ হ'বলৈ নিদিব।' গতিকে সেই সমাজৰ সহজাত চেতনা লৈয়েই দোপ্‌দিয়ে যুঁজি যুঁজি তাইৰ সমাজৰ অন্তৰ্নিহিত শক্তিকেই লালিত কৰে। সেই শক্তিৰেই পৌৰাণিক মাত্ৰাত অতিকায় প্ৰকাশ ঘটে তাইৰ 'সমস্ত সত্তাৰ শক্তি'ৰে তাই 'এবাৰ, দুবাৰ, তিনিবাৰ'কৈ কৰা সেই প্ৰবল কুৰুলিৰ মাতটোত, য'ত গল্পটোৰ দ্বিতীয় পৰ্বৰ নাটকীয়ভাৱে সামৰণি পৰিছে। জংঘলত তাইৰ যিটো আছিল কুৰুলি, প্ৰতিপক্ষৰ শিবিৰত সেইটোৱেই কিন্তু পুনৰুচ্ছাৰণেৰে সমানেই দুৰ্মৰ হৈ উঠিছে 'আহ, কাঁউটাৰ কৰ্....'ত। চিকাৰ গল্পৰ শেষত মেৰীয়ে যি ভয় পাৰ হৈ আহিছিল, ইতিহাসৰ দবাৰ চাল লুটিয়াই পেলাই দোপ্‌দিয়ে সেই একেটা ভয়ৰে সঞ্চাৰ কৰি দিয়েহি সেনানায়কৰ মনৰ মাজত। 'দোপ্‌দিয়ে তাইৰ মৰ্দিত স্তন দুটাৰে সেনানায়কক ঠেলি লৈ যায় আৰু এইবাৰেই প্ৰথম সেনানায়কে এক নিৰস্ত্ৰ টাৰ্গেটৰ সমুখত থিয় হৈ থাকিবলৈ ভয় খায়, ভীষণ ভয়।' 'চিকাৰ'ৰ ভিত্তি আৰু পৰিবেশটো হৈছে জংঘলেই, 'দ্ৰৌপদী'ত জংঘল আৰু প্ৰশাসনৰ সংঘাত। মহাশ্বেতা দেৱীৰ ভাষ্যতো আছে সেই সংঘাত, ভাষাৰ স্তৰ বৈচিত্ৰ্য : ডোছিয়াৰৰ ইংৰাজী ক্ষমতাৰ, অধিকাৰৰ, শাসনৰ ভাষা; চাপ্ৰাচ পিন্ধাবিলাকৰ ভাষাত সেইটো নামি আহে মধ্যম স্তৰলৈ, য'ত ক্ষমতা প্ৰযুক্ত হয়; সেনানায়কৰ ভাষাত আৰু

তেওঁক কেন্দ্ৰ কৰি ভাষাৰ যি বহুমাত্ৰিক আবহ মহাশ্বেতা দেৱীয়ে ৰচনা কৰিছে, তাত আছে ক্ষমতাৰ অধিক জটিল বিন্যাস। এই নানা ভাষাৰ গোঠনিত তৈয়াৰ কৰা ক্ষমতাৰ জালখন ফালিয়েই উচ্চাৰিত হৈছে দোপ্‌দিৰ ভাষা ঃ 'আহ্‌, কাঁউটাৰ কৰ'— য'ত প্ৰশাসনৰ ক্ষমতাৰ ভাষা তাইৰ উচ্চাৰণত লুটি খাই পৰে, মুখ থেকেচা খাই পৰে, তাইৰ প্ৰবল শাৰীৰিক যন্ত্ৰণাত তাইৰেই শৰীৰৰ পৰা, তাইৰ প্ৰতিৰোধী ৰোষৰ পৰা অৰ্থান্তৰত আহি উপস্থিত হয়।

মহাশ্বেতা দেৱীয়ে তেওঁৰ গল্প-উপন্যাসত যি কথনবৃত্ত বাছি লৈছে তাত বাস্তৱৰ উপস্থিতি যেনেদৰে আছে, তেনেদৰেই আছে সেই বাস্তৱক ইতিহাসৰ ক্ৰমান্বয়তাত পৰিৱৰ্তমান ৰূপত দেখুৱাৰ নানা পদ্ধতিসমূহ ঃ ইতিহাস মানে ইয়াত কেৱল অতীতৰ উৎস বা উত্তৰাধিকাৰৰ উদ্‌ঘাটন নহয়, বৰঞ্চ অতীতৰ পৰা ভৱিষ্যতৰ যাত্ৰাপথৰ ইঙ্গিতো; তাতো অৱশ্যে আশাবাদী ভৱিষ্যৎ-দৰ্শনৰ সহজ উত্তৰণ নাই, বৰঞ্চ বৰ্তমানৰ মাজতেই ভৱিষ্যতৰ বীজৰ উদ্‌গমৰ পুৰাকথাসম উদ্‌ভাস আছে। বাস্তৱত এনে হয়তো নঘটে বা ঘটাও নাই বা ক'ৰবাত ঘটিলেও ঘটিছে আপাতিক অতৰ্কিত কোনো উৎক্ষেপত; মহাশ্বেতা দেৱীয়ে সেই সম্ভাব্য বা সম্ভাৱনাকে এক পুৰাবৃত্তীয় বিস্তাৰ তথা কল্পমাত্ৰা দিয়ে যি বাস্তৱৰ মাজৰ পৰাই উদ্‌গত হৈ বাস্তৱকেই অতিক্ৰম কৰে। ভাষাক টানি প্ৰসাৰিত কৰি তাৰ মাজত সামাজিক-অৰ্থনৈতিক-ৰাজনৈতিক বাস্তৱৰ একাধিক মাত্ৰা আৰু সেইবোৰৰ টনা-আঁজোৰাক গাঁথি তেওঁ ভাষাৰ এনে এক ক্ষেত্ৰ ৰচনা কৰে যে সেই ক্ষেত্ৰৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা সেই নাটকীয় কল্পক্ষণৰ কথাবোৰ কেতিয়াও ৰূপকথা হৈ নপৰে, বৰঞ্চ সেইবোৰ বাস্তৱৰে অনিবাৰ্য উপাদান যেন লাগি যায়। দোপ্‌দি মেঝেন, দুলন গঞ্জু, চণ্ডী বাঁয়েন, শ্ৰীপদ মাল, জটি ঠাকুৰণী এই সকলোবোৰেই বাস্তৱৰ মানুহ হৈও বাস্তৱতকৈ ডাঙৰ হৈ উঠিছে।

শমীক বন্দোপাধ্যায়

বান

ভাদমহীয়া ৰন্ধা-পূজাৰ দিন পালেহিয়েই, এইখিনি সময়ত প্ৰতিঘৰ মানুহেই সিজু গছ বিচাৰে। ৰূপসী বাগদিনী (নীচ জাতি)ৰ ল'ৰা চিনিবাসো গ'ল সিজু গছ বিচাৰি। সিজু গছ বিচাৰি আনি পূৰ্বস্থলী অঞ্চলৰ গৃহস্থসকলে নিজ নিজ চোতালত পোতেহি। সিজু হ'ল গৃহলক্ষ্মী। পথাৰত ধান, গোহালিত গাখীৰ, পুখুৰীত মাছ, ঘৰৰ বোৱাৰীৰ কোলাত কেঁচুৱা দিয়ে এই সিজুৱেই। কিন্তু সকলোৰে ঘৰতে সিজু গছ নাথাকে। ৰন্ধা-পূজাৰ পিচৰ দিনা ৰন্ধা-বঢ়া কৰিব নাপায়।

'মা, ৰন্ধা-পূজা নকৰ ?' চিনিবাসে সুধিছিল।

'নাই বোপাই, এইবাৰ আমাৰ ৰন্ধা-পূজা নাই।'

'কিয় মা ?'

'এই বছৰ তোৰ কাটোৱাৰ বৰদেউতাৰ মৰিছে নহয় ?'

'তোক কোনে ক'লে ?'

'মই জানো।'

চিনিবাসে অবাক হৈ ভাবিলে, এইটো আকৌ কেনেকুৱা কথা হ'ল ? যোৱা বছৰতো মায়ে ৰন্ধা-পূজাৰ দিনা চাকি জ্বলাই লৈ বহি বহি কত কি যে বিধে বিধে ৰান্ধিছিল ! শ'ল মাছৰ টেঙা, নাৰিকল দি কচু শাকৰ আঞ্জা, মাছৰ পেটুৰ ভজা, সৰু পুঠিমাছৰ জ্বলা, বেঙেনা দিয়া মোৱা মাছৰ জোল, পিঠাগুৰি দি ৰন্ধা ঢেকিয়া শাক, মৰাপাটৰ আগৰ বৰভজা আৰু তালৰ বৰা। পিচৰ দিনা দুয়োবেলা ধৰি চিনিবাসে সেইবোৰকে খাইছিল।

এইবাৰ বৰ কষ্ট, এফালে গঙ্গা নৈত বান আৰু আনফালে খোড়ে নদীও চপচপীয়া। চিনিবাসে শুনিছে বোলে অঞ্জনা নদীখনতো ইমান পানী হৈছে যে তিনিদাল বাঁহ জোৰা লগাই থিয়ৈ থিয়ৈ সুমুৱাই দিলেও ডুবি যায়। সকলোৱে কোৱাকুৱি কৰিছে বোলে এইবাৰ বান আহিবই। বান যে কেনেকুৱা বস্তু চিনিবাসে দেখা পোৱা নাই। চিনিবাসৰ মাক যেতিয়া সৰু আছিল তেতিয়া হেনো কাটোৱাৰ গঙ্গাত বান আহিছিল।

চিনিবাসৰ মাকে নাৰিকল গছৰ পাতৰ চোঁচ একৰাই কাঠি উলিয়াই আছিল। কমেও দহডাল বাঢ়নি বান্ধি দিব লাগিব, নহ'লে আচাৰ্যদেউৰ ঘৰৰ কাম নচলিব।

'মা, বান নো কেনেকৈ আহে অ' ?' চিনিবাসৰ কথাষাৰ শুনি ৰূপসীৰ খং উঠিল। ক'লে, 'দেখা পাবি নহয়, এতিয়া।'

ৰূপসীৰ মাকে মাছ ধৰা বাঁহৰ পল' এটাত গছৰ আঠা ঘঁহি চিকুনাই আছিল। তাই মাত লগালে, 'দেখিবি অ' দেখিবি, বান হ'ব, মাৰি মৰক হ'ব, মানুহক নি শিয়াল-শগুনে টানি-আজুৰি খাব।'

'সেইদৰে কিয় কৈছ মা ?' ৰূপসীয়ে অলপ টানকৈয়ে মাকক ক'লে।

'ন্যায্য কথাই কৈছো অ', ন্যায্য কথা ! পোক-পৰুৱা সকলো উটি ভাঁহি যাব, হাতী-ঘোঁৰাহে জীয়াই থাকিব, এয়াই হ'ল শাস্ত্ৰৰ কথা।'

'তেনেহ'লে সকলোৱে যে কৈছে এই বানত কোনো নমৰে বুলি ?' চিনিবাসে আকৌ সুধিলে।

'অ' সেই গোৰাপ্ৰেমৰ বানৰ কথা ? সেইবোৰ মই একো নাজানো বোপাই। শুনিছোঁ শান্তিপুৰ-কাটোৱাৰ নৰমনিচৰ মুখত হেনো আৰু বেলেগ কথা নাই। শুনি মই ইঁহিত থাকিবই নোৱাৰো। হাটলৈ যাওঁতেও দেখোন সকলোৰে মুখত সেই একে কথা। যাকে সোধো বোলো কথাটো নো কি, সেয়ে কয়— জানো পাই বাগদিনী, এইবোৰ যে কি কথা আমি দেখোন একো ভুকে নাপাওঁ। আমি মাথোন শুনিছোঁ বোলে গৌৰাঙ্গ সন্ন্যাসীয়ে হেনো উচ্চক নীচ আৰু নীচক উচ্চ কৰিব বুলি হাত-ভৰি জোকাৰি নাচি ফুৰিছেহি। তাকে শুনি ময়ো সোধোঁ, হয় নে, আমিও তেনেহ'লে গোঁসাই-বামুণহঁতৰ পুখুৰীৰ পৰা পানী তুলিব পাৰিম, তেওঁলোকৰ নিচিনাকৈ পালেঙত শুম, আখৈ-চিৰা যি মন যায় তাকে খাম ? আৰু সেয়েই যদি নহয় তেনেহ'লে মই গোৰাপ্ৰেমৰ বানত উটিম কিয় ? মোৰ কথা শুনি আটায়ে মুখ জোকাৰিলে, ময়ো চেউৰী পোৱালিটো বিচাৰি লৈ গুচি আহিলো। এইটো আকৌ কোন বান, মোৰ বোপাই ?'

'মা !' ৰূপসীয়ে চিঞৰি দিলে।

'ঔ আই ! দেখিছনে নাই ? তাইৰহে গাত লাগিল এতিয়া।'

'তইতো মা গৌৰাঙ্গক দেখা নাই ?'

'চাবলৈ যাম কিয় মোৰ আই ? গৌৰাঙ্গই মোক ৰজা কৰি দিব নেকি ?'

'তেনেহ'লে যা, মাছ ধৰি থাকগৈ যা।'

'আই অ', ৰূপৰ গৰব নকৰিবি বুইছ। আজিহে মাছ ধৰাটো বেয়া কাম হ'ল। এই মাছ ধৰি ধৰিয়েই তোক ইমান ডাঙৰ কৰিছিলো।'

চিনিবাসে দেখিলে কথাৰ গতি বিষম। সি ধুমুহা অহাৰ আগে আগেই সেই ঠাই এৰি আচাৰ্যদেউৰ ঘৰৰ ফালে গ'ল তেওঁলোকক সিজু গছ লাগে নে নালাগে সুধিবলৈ।

পূৰ্বস্থলীৰ আচাৰ্য পৰিয়ালটো বৰ ধাৰ্মিক স্বচ্ছল গৃহস্থ। এই ১৪৩৫ শকাব্দত এনে অতি কম গৃহস্থৰহে নিতৌ কাঙালী ভোজন কৰাব পৰা ক্ষমতা আছে। ডাঙৰ গৰাকী আচাৰ্যৰ মজিয়াত দিনৰ দুপৰীয়ালৈ এতিয়াও এশখন পাত পৰে। নবদ্বীপৰ গৌৰাঙ্গ সন্ন্যাসীৰ বাতৰি এতিয়া বতাহৰ আগত দৌৰে। এতিয়া তেওঁ গৌড়ৰ পৰা শান্তিপুৰলৈ গৈ মাতৃদৰ্শন কৰি আকৌ নীলাচললৈ গৈছে। ডাঙৰজন আচাৰ্যৰ ইচ্ছা যে এই বাটেৰে নিমাই গলে তেওঁৰ গৃহতো দুদিন ৰাখিব।

'হয় নে, কিয় ?' ডাঙৰ আচাৰ্যানীয়ে জানিব খুজিছিল। ডাঙৰ আচাৰ্যইতো চিৰস্তাদাৰ, মহাজন আৰু ধনী-মানী মানুহ দেখিলেহে সন্মান কৰে। তেনেস্থলত এই যুৱক সন্ন্যাসীলৈ

এনে সন্মান কিয় ?

'কিয় ? কিয় আকৌ কি ? মই দহজনক ভাত দিওঁ কিয় ?'

'পুণ্য কৰা ! ইয়াকে কয় তিৰোতাৰ বুদ্ধি। দহজনক কাপোৰ দিয়া, ভাত দিয়া, মানুহে তোমাক মূৰৰ ওপৰত তুলি ৰাখিব।'

'গৌৰাঙ্গক সন্মান কৰা কিয় ?'

'হেৰা, গৌৰাঙ্গ এতিয়া একেবাৰে নতুন কথা হৈ পৰিছে। মানুহে এতিয়া গৌৰাঙ্গৰ নামত সম্পূৰ্ণ মজ্জি গৈছে। যিয়ে গৌৰাঙ্গক ভজিছে সমাজত তাৰে এতিয়া সন্মান বৈ-বৈ গৈছে। আনকি শান্তিপুৰৰ তাঁতীৰ বেটাইঁতেও গৌৰাঙ্গ থকা নগৰলৈকে আহি কাঙালীবোৰৰ মাজত কাপোৰ বিলাই নাম কৰি গৈছে। ময়ো যদি কৰোঁ মোৰো ভাল হ'ব।'

'ইপিনে নিজে দেখোন বেছি খৰচ কৰাৰ ভয়তে মৰে। এতিয়া গৌৰাঙ্গ সন্ন্যাসী আহিব, তেওঁৰ ইমানবোৰ চেলা-চামুণ্ডা ! কিমান যে খৰচ হ'ব, ভাবিয়েই চোন মই মৰোঁ।'

'হেৰা স্ত্ৰী-বুদ্ধি ! গৌৰাঙ্গ এতিয়া কৃষ্ণ নামত মতলীয়া হৈ আছে। তেওঁ এবাৰেই আহিব, এবাৰ যেনিবা খৰচ কৰিলোৱেই। তুমি কথাটো নুবুজা। ইয়াৰ পৰা মোৰ নাম-যশ চাৰিওফালে বিয়পি পৰিব।'

'তেওঁ বোলে মানুহ মাতি মাতি আনি চণ্ডাল ম্লেছইঁতকো কোলাত ঠাই দিয়ে ? সেই কথাটো শুনিহে মই আচৰিত হৈছোঁ।'

'কোলাত ঠাই দিলে কি হ'ল ? তেওঁৰ কোলাতো তেওঁৰ লগতে শুচি যাব। তেওঁ শুচি যোৱাৰ পিচত চণ্ডাল বাগদীইঁত আকৌ আগৰ দৰেই থাকিব। ইমানবোৰ কথাত তোমাৰ দৰকাৰ কি ? যোৱা, তোমাৰ ৰন্ধা-পূজাৰ কামলৈ নোযোৱা কিয় ?'

ডাঙৰ আচাৰ্যানীয়ে দীঘল হুমুনিয়াহ এটা পেলাই ওলাই গ'ল। আচাৰ্যইতো কৈয়েই খালাচ। আচাৰ্যানীয়েহে বহি বহি শ শ মানুহৰ বাবে ৰন্ধা-বঢ়া কৰে। সেইদিন তেওঁৰ এতিয়া জানো আছে ? আটাইবোৰৰে ৰন্ধা-বঢ়া কৰি নিজে ভাত খাই উঠে মানে সন্ধিয়া হয়গৈ। নিশাৰ সাজৰ ভাত দাইল আকৌ জুইৰ ওপৰত তুলি দিহে নিজে খাবলৈ বহে।

'কোন অ' ?'

পিৰালিৰ এটা মূৰে চিনিবাস আহি থিয় দিছে।

'মই, চিনিবাস।'

'কোন ?'

'উপসী বাগদিনীৰ ল'ৰা। আপোনালোককো সিজু গছ আনি দিম নেকি আই' সুধিবলৈ কৈছিল।'

ডাঙৰ আচাৰ্যানীৰ গোটেই গাটো জ্বলি গ'ল। দেখিছানে কেনে কুলক্ষণীয়া, কি অপয়া কথা ! এতিয়া গোঁসাইৰ ওচৰত ভোগ দিবলৈ যাব লাগে আৰু এই সময়তহে বাগদীৰ ল'ৰাই আহি মুখ দেখুৱালেহি !

'এই ই-মা-ন ডাঙৰ সিজু গছ !'

চিনিবাসে তাৰ হাত দুটা মেলি দেখুৱালে। ৰান্ধনিঘৰৰ দুৱাৰেদি তপত ভাতৰ গোন্ধ আহিছে। বামুণ-মাই দাইলৰ কেৰাহীত কিমানবোৰ চাগৈ ঘিউ দিছে ! মিহিকৈ কুটা ধকধকীয়া বগা লাওৰ লগত গাখীৰ দি ৰান্ধিছে ! আৰু মূলা-বড়ি-নাৰিকলৰ আঞ্জা। আটাইবোৰ ঘিউত চপচপীয়া আৰু চম্বৰৰ গোন্ধত মলমলাই আছে। চিনিবাসে যে কিমান দিন তপত ভাত খাই পোৱা নাই ! কিমানদিন বামুণৰ ঘৰতো খোৱা নাই !

'লাগিলে পিচত কম, তই এতিয়া ঘৰলৈ যা।'

'বামুণ-মা, ৰন্ধা-পূজা নো কেতিয়া ?'

'সোমবাৰে।'

'কচু শাক আনি দিম নেকি ?'

'নালাগে বোপাই, তই যা।'

এই ল'ৰাটোৱে বামুণ-মা বুলি মাতিলে আচাৰ্যানীৰ গা জ্বলি যায়। ৰূপসী বাগদিনীৰ নিচিনা দুখীয়া এই পূৰ্বস্থলী অঞ্চলটোত আৰু কোনো নাই। খাবলৈ নাপায়, মূৰৰ চুলিত জঁট, তথাপিও তাইৰ ৰূপৰ মৰণ নহয়। ল'ৰাটোও জোনটোৰ দৰে। আচাৰ্যানীয়ে ল'ৰা বিচাৰি কিমানবাৰ ব্ৰত পূজা কৰি শেষত ক'লা জিৰাৰ নিচিনা ছোৱালী কেইজনীমান পালে দেখিয়েইতো গৃহস্থই সৰু আচাৰ্যানীক ঘৰলৈ আনিলে !

'চকুহালেৰে যেন গিলিহে পেলাব।'

আচাৰ্যানীয়ে চকু দুটা সৰু কৰি চালে চিনিবাস কোনখিনিত থিয় দি আছে। মজিয়াৰ চুকত চিন দি থোৱা সেই পিড়িটোৱেই হ'ল লক্ষ্মণৰ সীমাৰেখা। বাগদী বোলা, জালোৱা বোলা, গৃহস্থ সংসাৰ সকলোৰেই দৰকাৰ, সেইবাবেই সকলোৱে সেই পিড়িটোৰ সিপাৰলৈ আহি তাৰ পৰাই কথা কৈ গুচি যায়। চিনিবাসে ভৰিৰ বুঢ়া আঙুলিত ভৰ দি থিয় দঙা দি কিবা যেন চাবলৈ চেষ্টা কৰিছে।

সৰু আচাৰ্যানীয়ে ল'ৰাটো কোলাত লৈ বাৰান্দালৈ ওলাই আহি অকণমান থিয় দিয়েই আকৌ টুপ কৰে ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। ল'ৰাটোৰ বৰ মুখ লাগে। চিনিবাসৰ নজৰ লাগিলে আকৌ জানোচা অসুখত পৰে !

'তাক একাঞ্জলি মুড়ি দিয়কচোন।' সৰু আচাৰ্যানীয়ে ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰাই চিঞৰি ক'লে। মুড়িখিনিকে লৈ সন্তুষ্ট হৈ গুচি যা বোপাই, মোৰ ল'ৰাটোৰ ফালে নাচাবি। চিনিবাসৰ চকুহালে যেন সদায় খাওঁ খাওঁ কৈ থাকে। তাৰ ইমান ভোক কৰ পৰা আহে কোনে জানে !

'যা, মুড়িখিনি লৈ গুচি যা।'

চিনিবাসৰ মূৰত যে কি ভূত উঠিল কোনে জানে ! সি হঠাৎ ডাঙৰ আচাৰ্যানীক সুধি পেলালে, 'অ' বামুণ-মা, সোণৰ গৌৰাঙ্গ আহিলে আমি হেনো সকলোৰে লগত একে মজিয়াতে বহি পৰসাদ খাবলৈ পাম, হয়নে ?'

'কি ক'লি ?'

ডাঙৰ আচাৰ্যানীয়ে এইবাৰ ডাঙৰ মাতেৰে চিঞৰিবলৈ ধৰিলে। এইবোৰ চিঞৰ-বাখৰৰ ভিতৰত সৰহখিনিয়েই আছিল স্বামীৰ বিৰুদ্ধে কৰা আক্ষেপ।

'বোলো তেওঁ চণ্ডাল-বাগদীৰ হাতত ধৰি নাচিছে, নাচি থাওক। তেওঁ মনিচ নে দেৱতা নে কি বস্তু, আমি সেইবোৰ কি জানো ? তেওঁ বান আনিছে, সেই বানৰ সৈতে ভাঁহি গুচি যাবগৈ ! আমিবোৰ জনমটো এইখন গাঁৱতে থাকিব লাগিব। আমি নাচিবলৈ যাওঁ কিয় ?'

ৰূপসী বাগদীৰ বিৰুদ্ধেও অনেক বিষোদগাৰ আছিল। ছোৱালীজনী ভাল নহয়। তাইৰ ল'ৰাটোও ভাল নহয়। গাওঁখনৰ কলংক এটা।

সৰু আচাৰ্যানীয়ে লৰালৰিকৈ এঘটি পানী আৰু এডোখৰ মিছিৰি হাতত লৈ আহি ওচৰত থিয় দিলেহি। হোৱাই নোহোৱাই ডাঙৰ আচাৰ্যানীয়ে এনেকৈ চিঞৰ ধৰে। সেইদৰে চিঞৰোতে চিঞৰোতে তেওঁৰ মুখত থুই ওলাবলৈ ধৰে। তেতিয়া এডোখৰ মিছিৰি আৰু এঘটি পানী খাবলৈ পালে তেওঁ শান্ত হয়।

চিনিবাসেও কোচত মুড়িখিনি ভৰাই লৈ দৌৰ দিলে। দৌৰি দৌৰি গৈ খালৰ কাষত ৰ'লগৈ। খালটোত পানী চপচপীয়া হৈ পৰিছে। ইমান পানীত মাছ ধৰিব নোৱাৰি। কিন্তু কণা শামুক ঢেৰ। চিনিবাসৰ আইতাকৰ বোধহয় নাৰিকলৰ পাত চোঁচা কাম শেষ হ'ল। সেইকাৰণেই বুঢ়ীয়ে শামুক বুটলিবলৈ আহিছে। বুঢ়ীয়ে অকণো বহি থাকিব নাজানে।

'শামুক বুটলি কি হ'ব আইতা ?'

চিনিবাসে কিবা এটা আশা কৰি কথাটো সুধিলে। কবিৰাজ মহাশয়ৰ শহুৰেকৰ চকুত ছানি পৰিছে। শামুকৰ জোল ৰান্ধি খালে চকু ভালে থাকে বুলি কবিৰাজ গৃহিণীয়ে মাজে সময়ে বাপেকৰ কাৰণে শামুক ৰাখে। তাৰ বাবে কেতিয়াবা কেইটামান চাউলকে দিয়ে, নহ'লে এটা কোমোৰা। আইতাকে নাতিৰ কথা শুনি ক'লে, 'এনেয়ে অ' এনেয়ে ! কোনোবাই নিলে যদি নিলে। নহ'লে শামুকৰ শাহ আৰু কচুশাকেৰে তৰকাৰী ৰান্ধিম। তোকনো মুড়ি দিলে কোনে ? আচাজুনিয়ে হ'বলা ?'

'ওঁ।' চিনিবাসে খৰকৈ মুড়ি মুখত ভৰোৱাত লাগিল।

ৰূপসীৰ মাক চিনিবাসৰ আইতাকে এইবাৰ কাক জানো লক্ষ্য কৰি মুখখন বেঁকা কৰি লৈ গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে। 'তেতিয়া কিমান কথা শুনিবা, তোক হেনহে দিম, তেনহে দিম, কাপোৰ দিম, তোৰ সকলো ভাৰ ল'ম। এতিয়া হ'বলা সকলো পাহৰি গ'ল ?'

'কোনে আইতা ?'

'তোৰ শতুৰুৱে, তোৰ মাৰৰ শতুৰুৱে !'

চিনিবাসে আইতাকৰ সৈতে বহুত সময় ধৰি শামুক বুটলিলে, পানীয়ে হাত-ভৰি অসাৰ কৰি নেপেলোৱালৈকে। তাৰ পিচত ঘৰলৈ ওভতাৰ সময়ত চিনিবাসে ক'লে, 'এইটো বানৰ কথা নহয়, সেইটো বানৰ কথা ক আইতা !'

'পলয় বান !' বুঢ়ীয়ে লগে লগে মূৰ দুপিয়ালে।'

'কেনেকুৱা ?'

'তোৰ মাৰ তেতিয়া গাভৰু ছোৱালী। বৈ বৈ যোৱা ছিৰি চেহেৰা। পুৱাৰ পৰাই কুঁৱলী সৰা বৰষুণ, যেন বতাহত তুঁহ গুৰিহে উৰিছে। আৰু বতাহৰ যে কি শব্দ !

'তাৰ পিচত ?'

'যেই বান আহিল সেই আমিবোৰ গৈ আচাৰ্জ্জীৰ দালানত উঠিলোগৈ। কিমানে যে গছৰ ওপৰত উঠি থাকিল, কিমানবোৰ যে পানীত উটি গ'ল। মানুহ পোক-পৰুৱাৰ দৰে মৰিবলৈ ধৰা দেখি বামুণহঁতে সকলোকে দালানৰ মজিয়াত ঠাই দিলে।'

'তাৰ পিচত ?'

গল্পটোৰ সেইখিনি পালেহিয়েই চিনিবাসৰ বৰ ভাল লাগি যায়। এই একেটা গল্পকে সি বাৰে বাৰে শুনি থাকিব পাৰে অকল সেইখিনি কথা শুবিনলৈকে। ৰূপকথাতকৈও আচৰিত যেন লাগে সেই কথাখিনি। বানৰ সময়ত মানুহবোৰ সকলো দেৱতা হৈ গৈছিল নিশ্চয়, নহ'লে এনেকুৱা এটা কাণ্ড কৰিব কিয় ?

'অন্ন নহ'লে সকলো প্ৰাণী মৰি যায় দেখি বামুণহঁতে পাচিয়ে পাচিয়ে চিৰা-মূড়ি-বাতাচা দি সকলোৰে প্ৰাণ ৰক্ষা কৰিলে বোপাই ! যিবোৰে ৰান্ধি-বাঢ়ি খাব পাৰে সিহঁতক দিলে চাউল-পাত।'

'মোৰ মাক ?'

'গা ঢকা কাপোৰ দিলে বামুণহঁতে। পিন্ধা কাপোৰ একেবাৰে উৰ্বলি গৈছিল।'

'তাৰ পিচত ?'

'নতুন গোহালি ঘৰত আমাক থাকিবলৈ দিলে।'

'তাৰ পিচত ?'

চাঙৰ পৰা শুকান কাঠ, চাউল-দাইল-তেল-নিমখৰ সিধা, শাক-পাচলি, মাছ। পানী শুকোৱাৰ পিচত আটাইবোৰ মানুহ নিজ নিজ ঘৰলৈ গুচি গ'ল; কিন্তু ৰূপসী আৰু তাইৰ মাকৰ কাৰণে ডাঙৰ আচাৰ্যৰ কি চিন্তা-ভাৱনা ! সিহঁতৰ দৰে দুখত পৰা মানুহ কোন আছে ? গাওঁখনত সিহঁতৰ নিচিনাকৈ ইমান অনাদৰত আৰু কোন থাকে ? কিমান দিন যে সিহঁতক আগুৰি ধৰি ৰাখিলে, তাৰ পিচত নিজৰ আলধৰা এটাৰ লগত বিয়া দিলে। বিয়াৰ পিচত বছৰটো নহওঁতেই চিনিবাসৰ জন্ম হ'ল। কিন্তু ৰূপসীৰ গিৰিয়েকটো জ্বৰত পৰি মৰি থাকিল।

'অ' আইতা, তাৰ পিচত ?'

'তই হওঁতেও অকণ দয়া আছিল, মন আছিল। এতিয়া যেনেকৈ মুড়ি এমুঠি দি বিদায় দিয়ে তেনেকুৱা কাঠ কঠুৱা নাছিল।'

চিনিবাসৰ আইতাকে মূৰ জোকাৰি আৰু কিবা ক'বলৈ গৈ ৰৈ গ'ল। এনেতে সিহঁতে ঢাক বজোৱাৰ শব্দ শুনিবলৈ পালে। সেই দৰে ডবা কোবাই ডাঙৰ আচাৰ্যই সকলোকে তেওঁৰ ঘৰলৈ যাবলৈ জাননী দিছে। কীৰ্তন, গুৰু সেৱা, প্ৰসাদ বিতৰণ আৰু গৌৰাঙ্গ দৰ্শন

হ'ব। সকলো যাব। দিবাকৰ চক্ৰৱৰ্তীৰ দৰে বামুণ, চিনিবাসৰ দৰে সকলো।

ঔ মোৰ বাপ ! সঁচাকৈয়ে বামুণহঁতে সকলোকে মাতিছে, সকলোকে খাবলৈ দিব ? চিনিবাসৰ আইতাকে কিবা বুজি কিবা নুবুজি ঘন ঘনকৈ মূৰটো জোকাৰিবলৈ ধৰিলে। এইটো বানো চোন সেই গঙ্গাৰ বানটোৰ দৰেই লাগিছে ! সকলোৱে গৈ একে ঠাইতে থিয় হ'বগৈ, সকলোৱে একেলগে চিৰা-মুড়ি ভাগ কৰি খাব ?

'চিৰা-মুড়ি নহয় অ' আইতা ! ভাত হ'ব, পৰমান্ন, ঘিঁউ দিয়া দাইল, আৰু নাৰিকল জালি কোমোৰাৰ তৰকাৰী ! গুৱালনীয়ে থমা দৈ পাতিছে, জানিছ নে নাই ?'

'যা মাৰক কগৈ, কাপোৰ-কানি খাৰেৰে সিজাই ধুই থওক। এচিকটামান তেল আনি দিব পাৰিবিনে ? মূৰটো সন্ন্যাসীৰ জঁট যেন হৈছে, আই হে ! এনেকুৱা মূৰ লৈ যাওঁ কেনেকৈ ?'

চিনিবাসে বতাহত উৰি যোৱাৰ দৰে মাকক খবৰ দিবলৈ গ'ল। ৰূপসীয়ে বাৰে বাৰে হাত যোৰকৈ কপালত লগালে। এইটো জানো কম কথা ? উহুঁ, তেওঁ যদি চিনিবাসৰ মূৰত এবাৰ হাত দিয়ে, আশীৰ্বাদ কৰে ! তেতিয়া হ'লে সকলোৱেই জানিব যে চিনিবাসো মানুহ; ৰূপসীও মানুহ। আৰু এজন আছে এইখন গাঁৱত, অহংকাৰত মূৰ তুলি ফুৰে। ৰূপসীৰ বৰ ইচ্ছা হয় গৌৰাঙ্গক সোধে, কাৰোবাৰ হতুৱাই সোধায়, এজন অহংকাৰী পুৰুষৰ এটা সন্তান বুলি চিৰদিন গৰীব হৈয়ে থাকিব, ঘৰৰ ল'ৰাটোৰ এশ ভাগৰ এভাগো নাপাব, এইটো কেনেকুৱা বিচাৰ ?

ৰূপসীৰ এনে লাগিল, যেন গৌৰাঙ্গ আহি উপস্থিত হৈছে, চিনিবাসক বুকুৰ মাজত সুমুৱাই লৈছে। যেন ৰূপসীৰ আটাইখিনি দুখ-কষ্ট আঁতৰি গৈছে।

কিন্তু গৌৰাঙ্গ নাহিল।

শান্তিপুৰ-কাটোৱাৰ মাজেৰেই কুমাৰহট্টৰ বাট ধৰিব লগা হ'ল। সন্ন্যাস গ্ৰহণ কৰাৰ কেইবছৰ মানৰ ভিতৰতে মানুহে তেওঁক মৌ-মাখিৰ দৰে আগুৰি ধৰিছে। কেউফালে মাথোন মানুহৰ মূৰৰ হেন্দোলদোপ। সকলোৱে চাবলৈ বিচাৰে, সকলোৱে এবাৰ ভৰি চুবলৈ বিচাৰে। কণা মানুহে কয়, মোক এবাৰ চুই দিয়ক মই দেখা পাওঁ। খোঁৰা মানুহে বোলে মোৰ ভৰি দুটা ভাল কৰি দিয়া প্ৰভু। কোলাত মৰিব ধৰা কেঁচুৱা লৈ মাক আহে তেওঁৰ চৰণত থ'বলৈ, ল'ৰা জনম হৈ বাচি নাথাকে কিয় সেই কথা কৈ দিয়া প্ৰভু।

এনেকুৱা হাজাৰজনৰ হাজাৰ প্ৰাৰ্থনা। মানুহ কেৱল আহিয়েই থাকিল, আহিয়েই থাকিল। বৰ ইচ্ছা থকা সত্বেও তেওঁ এইবাৰৰ যাত্ৰাত চিনিবাসৰ গাঁৱৰ ওচৰলৈকো আহিব নোৱাৰিলে।

সকলো মানুহে আচাৰ্যৰ ঘৰৰ সমুখত কিমান সময় অপেক্ষা কৰি বহি থাকিল। অকলতো গৌৰাঙ্গ দৰ্শন নহয়। পেটৰ পোৰণিও যে বৰ ডাঙৰ পোৰণি। পেট ভৰাই খাব বুলি মাক-পুতেক, বুঢ়া-বুঢ়ী, কণা-খোঁৰা, অনাথ-আতুৰ সকলো আহি বহি থাকিল। আৰু তাতেই আকৌ কি কিনকিনিয়া বৰষুণ ! আকাশক কোনোবাই যেন মূৰৰ শপত দিহে কৈ দিছে,

'ঢাল বাছা যিমান পাৰ পানী ঢাল মুঠেই নৰবি।'

সেই বৰষুণতে বান হয়, একেৰাহে প্রহৰৰ পিচত প্রহৰ ধৰি তিতি তিতি কোনোবাই যেন কাৰোবাক ক'লে। সকলোৰেই আশা বুকুত বান্ধি সেইদৰে বহি থাকিল কোনোবা সময়ত প্রসাদ আনিবলৈ সিহঁতক মাতিব বুলি।

ঠিক সন্ধিয়াৰ লগে লগে মুড়ি-বাতাচাৰ পাচি লৈ আলধৰাবোৰ মানুহৰ মাজলৈ নামি গ'ল। চিনিবাসহঁত কোনো মজিয়াৰ ওপৰলৈ উঠা নাছিল অৱশ্যে, কিন্তু আলধৰাইঁতে কোমল মাতেৰে ক'লে, 'তেওঁ অহাহেঁতেন তোমালোকক ওপৰত বহিবলৈ আমি মাতি আনিলোহেঁতেন। তেওঁতো নাহিলেই, এতিয়া আৰু মজিয়াৰ ওপৰলৈ উঠি মিছাকৈ বোকা-পানীৰে একাকাৰ কৰি কি হ'ব কোৱা ?'

'এয়া... মুড়ি বাতাচা দিছানো কিয় ? পৰসাদ পাম বুলিছিলা নহয় ?'

'তেওঁ অহা হ'লে পৰসাদ নিশ্চয় ৰন্ধা হ'লহেঁতেন। এফালে কীর্তন চলি থাকিলহেঁতেন আৰু তাৰ লগে লগে পৰসাদো ৰন্ধা হ'লহেঁতেন। তোমালোকে সকলোৱে সেই পৰসাদ পালাহেঁতেন। যা-যোগাৰ সকলো কৰাই আছিল, বস্তু-বাহানিও আছিল, সকলোখিনিয়েই আছিল ভাইহঁত। কিন্তু তেৱেঁই যেতিয়া নাহিল, তেতিয়া আৰু পৰসাদ কেনেকৈ কৰা হয় বাৰু, তোমালোকেই কোৱাচোন ?'

'কিন্তু, আমি যে খাবলৈ পাম বুলি আহিছিলো অ' !'

'চোৱাচোন বাৰু কথা ! তোমালোকতো আহিছিলা সন্ন্যাসী চাবলৈ, খাবলৈ বুলি আহিছিলা জানো ?'

'আহিছিলো তো।'

'হৈছে দিয়া, তোমালোকৰ লগত চুপতি মাৰি থাকিব নোৱাৰো বোপাই। দেৱতা দর্শনতকৈ খোৱাটোহে এতিয়া ডাঙৰ হ'ল ? সেই কাৰণেই তোমালোকৰ কপালৰ দুখ নুগুচে জানানে বাছাহঁত ? চাওঁ লোৱা, মুড়ি বাতাচা এতিয়া লোৱাহঁকচোন বাৰু।'

কেনে সুন্দৰ ৰঙা ৰঙা মুড়ি, ডাঙৰ ডাঙৰ বাতাচা; কিন্তু চিনিবাসৰ চকু ফাটি পানী ওলাব খুজিলে। সিতো জানে, পুৱাৰ পৰা ভাৰে ভাৰে কচু থোৰ, কলদিল, লাও, শাক, গাখীৰ, দৈ বিধে বিধে কত কি যে বস্তু আহিব লাগিছে। ঈশ্বৰেহে জানে সেইবোৰ কোনে খাব। এতিয়া হঠাৎ চিনিবাসৰ তাৰ মাক ৰূপসীৰ ওপৰত খং উঠি গ'ল।

'কিয় এইবাৰ ৰন্ধা-পূজা তই নকৰিলি ৰাক্ষসী ? কিয়, মোৰ জানো পেট ভৰাই ভাত খাবলৈ মন নাযায় ?'

মাকক মাৰি ধৰি শেষ কৰি মুড়ি-বাতাচা সোপাকে দলিয়াই পেলাই চিনিবাস পলাই গুচি গ'ল।

তাৰ পিচত বহুত সময় পাৰ হৈ গ'ল। সন্ধিয়া লগাত কেউফালে জোনাকি পৰুৱাই দেখা দিছে, ডাঠ আন্ধাৰ নামি আহিছে, চিনিবাসৰ আইতাকে তাক বিচাৰি পালেগৈ পথাৰৰ দাঁতিত। পানীৰ মাজত থকা তাল গছজোপাৰ গুৰিত সি বহি আছিল। কান্দি-কাটি ভাগৰি

পৰিছে, টোপনিও আহিছে, ভূতলৈও ভয় লাগিছে।

'আইতা, মোৰ হাতত ধৰ।'

দুয়োজনে পানীৰ মাজেৰে জপং জপং কৈ খোজ দি ঘৰৰ ফালে আহিবলৈ ধৰিলে। যাওঁতে সি ক'লে, 'গৌৰাঙ্গৰ বানতকৈ সেইটো বানেই চোন ভাল আইতা ! তেনেকুৱা বান আৰু নাহে ? সেই যে, যি বানত চিৰা-মুড়ি-চাউল ইমানবোৰ ইমানবোৰ দিয়ে ? মানুহৰ দুখ গুচি যায় ?'

□

বিছন*

কুৰুডা আৰু হেসাডি গাঁৱৰ উত্তৰৰ মাটিখিনি ওখ-চাপৰ, একেবাৰে শুকান ৰ'দে পোৰাঙ্গ বৰষুণৰ পিচতো ইয়াত ঘাঁহ নগজে। মাজে মাজে মূৰ তুলি থাকে কিছুমান সাগৰ ফেনা কাঁইটৰ গছ আৰু দুই এজোপা নিম গছে। এই পোৰা আৰু খলা-বমা বাকৰিত, য'ত ম'হ চৰাও দেখা নাযায়, তাৰ মাজডোখৰতে আছে এটুকুৰা ডোঙাৰ আকাৰৰ পতিত মাটি। মাটিখিনি প্ৰায় আধা বিঘামান হ'ব। তাৰ ওখ পাৰটোত থিয় দিলেহে মাটিখিনি চকুত পৰে আৰু তাত সেউজীয়া ঘাঁহ-বনৰ প্ৰকোপ দেখিলে পোনেই ভূত-যখিনীৰ কথালৈহে মনত পৰে।

ঠাইখিনি আৰু জঁয়াল যেন লাগে, মাটিখিনিৰ মাজতে কাঠৰ খুটিৰ ওপৰত চাং আৰু চালি দিয়া ঘৰটো দেখি। এনেকুৱা ঠাইত ঘৰ দেখা পালে ভাল নালাগে। কিয়নো এনেকুৱা টঙি ঘৰ থাকে খেতি ৰখাৰ বাবেহে। এইখিনি মাটিত আছে মাথোন মাটি কঠাল গছৰ দৰে কেউফালে কাঁইটীয়া গছৰ হাবি। মহেও নাখায় এই গছ। এইবোৰ কাঁইটীয়া গছৰ আঁহৰ পৰা পৃথিৱীৰ আন ঠাইত টান ৰচি তৈয়াৰ কৰা হয়। ভাৰতত আকৌ সেই গছবোৰক বনৰীয়া জোপোহা বুলিহে গণ্য কৰা হয়।

সকলোতকৈ বেছি জঁয়াল দৃশ্যটো দেখা পোৱা যায় সন্ধিয়া সময়ত। কুৰুডা গাঁৱৰ পিনৰ পৰা দীঘল দীঘল খোজ পেলাই এটা মানুহ এইফালে আহে। ওচৰ পালে দেখা যায় যে মানুহটো বুঢ়া, গাৰ ছাল সোতোৰা-সুতুৰি, কঁকালত লেঙুটি আৰু কঁকালৰ পৰাই এটা ফটা কাপোৰৰ মোনা ওলমি থাকে। হাতত তাৰ এডাল লাঠি আৰু সেইডালেৰে কাঁইটীয়া গছৰ জোপোহাবোৰ কোবাই কোবাই চাংখনৰ গুৰিলৈ যায়। তাৰ পিচত গছৰ ডাল কাটি সাজি লোৱা একেবাৰে লেহুকা এডাল জখলাত ধৰি ধৰি সি ওপৰলৈ উঠে। শিলৰ পিহনাত ঘঁহি বিড়ি খায়। বহি থাকে চাংখনত। তাৰ পিচত আন্ধাৰ বেছি হ'লে সি এটা সময়ত ঢাৰি এখন পাৰি শুই পৰে নিতৌ।

প্ৰত্যেক দিনে কুৰুডা গাঁৱত দুলন গঞ্জুৰ বুঢ়ী ঘৈণীয়েকে সেইখিনি সময়ত তাক উদ্দেশ্য কৰি গালি পাৰে। নিজ অধিকাৰেৰে। কাৰণ বুঢ়াৰ নাম দুলন গঞ্জু। এনেকৈ সদায় গালি পৰাৰ কথাটো তাৰ পুতেক-বোৱাৰীয়েক-নাতি-নাতিনীহঁতৰ কোনেও ভাল নাপায়। কিন্তু কৰিবৰো একো উপায় নাই সিহঁতৰ। কিবা ক'লে বুঢ়ীয়ে আকৌ ওভোতাই সিহঁতকহে গালি ধৰে। আৰু ধাতুৱাৰ মাকৰগালি পৰাৰ আৰু কাজিয়া কৰাৰ ক্ষমতা সেই অঞ্চলটোত বিখ্যাত। কৰবাত কাজিয়া-পেচাল লাগিলে তাইৰ দক্ষতা আৰু পেচাদাৰী কৌশলক কামত

---

* বিছনৰ অৰ্থ হৈছে শস্যৰ বাবে বিশেষভাৱে বাছি উলিওৱা মূল্যবান বীজ বা কঠিয়াৰ সঁচ, অসমীয়াত বিধান ।

লগাবলৈ মাতি নিয়া হয়। তাই গৈ প্ৰতিপক্ষৰ সাতাম পুৰুষৰ প্ৰথম পুৰুষটোক ধৰি গালি পাৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। এইদৰে গালি আহি তৃতীয় পুৰুষ পাই মানে প্ৰতিপক্ষ ৰণত হাৰি পলাই পত্ৰং দিয়ে।

সকলোৰেই তাইক সমীহ কৰে। জৰুৰী অৱস্থাৰ সময়ত তামাডি গাঁৱত গোলমাল লগাৰ বেলিকাও পুলিচ আহিছিল সোধা মেলা কৰিবলৈ। ধাতুৰাৰ মাকে পুলিচক গা পুৰি যোৱা গালি বৰষি সিহঁতক গাওঁ এৰি পলাবলগীয়া কৰিহে এৰে। পুলিচে যাক বিচাৰি আহিছিল তাৰে এটা ধাতুৰাহঁতৰ গোহালি ঘৰৰ চাঙত লুকাই আছিল। ধাতুৰাৰ মাকে 'আহ চাই যাহি আটাইবোৰ ঘৰ, আহ মৰা মানুহ খোৱাহঁত' বুলি যেনেকৈহে চিঞৰ ধৰিলে যে সেই চিঞৰতেই প্ৰমাণ হ'ল গাওঁখন একেবাৰে নিৰাপদ বুলি।

তাতো ক্ষান্ত নাথাকিল তাই, আকৌ চিঞৰিলে, চাই যাহি, এতিয়া গাওঁখনত পাবি কেৱল বুঢ়া-বুঢ়ী আৰু ল'ৰা-ছোৱালী। সিহঁতক চাবিনে? ধৰি নিবিনে সিহঁতক ?

পুলিচ গুচি যোৱাৰ পিচত লুকাই থকা ল'ৰাটোক এইবাৰ তাই ধুৱাই দিলে গালিৰ খাৰেৰে, কটা নিধক ! কোন দিনা তোৰ বুদ্ধি হ'ব ! এটা বুঢ়া ছাগলীৰো তোতকৈ বেছি বুদ্ধি। সেই ৰাজপুত মহাজনটোৰ ভৰিত যে ঘপিয়াইছিলি ভাল কৰিছিলি। কোবটো ডিঙিত মৰা হ'লে পাপৰো বিদায় হ'লহেঁতেন। এতিয়া পলাই যাবি নে হাবিলৈ ? জংঘলত লুকাই থাকিবিগৈ নে ? গাঁৱলৈ ঘূৰি আহে কোন অগিয়ানী ? যা বনলৈ যা !

ধাতুৰাৰ সাহ নাই যে সি আৰু লাটুৱাই মাকক ক'ব, মা পিতাক আৰু গালি নাপাৰিবি।

সেইবুলি ক'লেই মাক জ্বলি উঠিব। বুঢ়াহে এতিয়া ল'ৰাহঁতৰ বুকুৰ ধনটো হৈ উঠিছে। মাক বুঢ়ী ছাগলী, অকামিলা। বাপেকৰ স্বভাৱটো জানিবনে ল'ৰাহঁতে ? মাকে জানে সেইবোৰ কথা।

চাৰি বছৰ বয়সত মাকৰ বিয়া হৈছিল। চৈধ্য বছৰত ভৰি দিওঁতে গহনা পিন্ধি কইনা হৈ ঘৰ ধৰিবলৈ আহে। মাকে হাড়ে হাড়ে জানে এই বুঢ়াৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰ। কাঁইটনি হাবিৰ জমিদাৰে গৈ এতিয়া যিখন ৰাজ্যত পহৰা দিয়ে অকলে অকলে, তাত সাপে বা বাঘে খালে বিধবা হ'ব কোন ? ধাতুৱা আৰু লাটুৱা ? সিহঁতৰ খেমতা আছে, সেই বাঁজী জমি দেখুৱাই বছৰে বছৰে বিছন (বীজ) অনাৰ ? চৰকাৰী সাৰ আনি বেচি দিয়াৰ ? পহানৰ পৰা হাল আৰু ম'হ খুজি নি তাকে দেখুৱাই বছৰে বছৰে হাল-বলদৰ টকা বাহিৰ কৰাৰ ?

ল'ৰাহঁতৰ মুখৰ মাত বন্ধ হৈ যায়। মাকে ঘন ঘনকৈ হোকাটোত টান মাৰে আৰু 'মই নমৰিলে তহঁতে মোৰ দাম বুজি নাপাবিহঁক' এইবুলি আচল কথাযাৰ কৈ শুই পৰে। বোৱাৰীহঁতে তেতিয়া ল'ৰাহঁতক ফুচফুচাই কয়, উস্ ৰক্ষা তেওঁ, এটা দিন পাৰ হ'ল !

মাকে আন্ধাৰকে উদ্দেশ্য কৰি ক'লে, কোনোবা এদিন মৰি থাকিব তাতে। চাবলৈও নাপাম।

ল'ৰাহঁতে জানে, বনৰীয়া কাঁইটীয়া হাবিখন পহৰা দিবলৈ ৰাতিখন চাঙত থকাটো অতি আচৰিত, অস্বাভাৱিক কথা। কিন্তু সিহঁতৰ বাপেকক সিহঁতে এটা স্বাভাৱিক মানুহৰ শাৰীত

নথয়। সিহঁতৰ বাপেক অতি জটিল, অন্ধকাৰ স্বভাৱৰ মানুহ, দুৰ্বোধ্য। গঞ্জুবোৰৰ কাম হৈছে মৰা জন্তুৰ ছাল চেলোৱা। সিহঁতৰ বাপেকে এবাৰ দুৰ্দ্ধৰ্ষ ৰাজপুত মহাজন, দহটা বন্দুকৰ মালিক লছমন সিঙৰ কেইটামান ম'হ বিহ দি মাৰি পেলাইছিল। লছমন সিঙৰ গাওঁ তামাডিত বহিয়েই সি এই কাম কৰিছিল। তাৰ পিচত ম'হকেইটাৰ ছালবোৰ চেলাই বেচি দি গুচি আহিছিল। লছমন সিঙে স্বাভাৱিকতে নিজৰ বংশৰ ভাই দৈত্যাৰি সিঙকে সন্দেহ কৰিছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে সিহঁতৰ ভিতৰত যি গৃহযুদ্ধ লাগে, সি এতিয়াও সম্পূৰ্ণ শেষ হোৱাগৈ নাই।

তাৰ পিচতো বাপেক টিকি আছে। তাৰ পৰাই প্ৰমাণ হয় সিহঁতৰ বাপেক আন ধাতুৰ মানুহ। নিজে বাচি থকাৰ কৌশল ভাবি থাকোঁতে কেতিয়াবা নিজৰ ল'ৰা বা নাতিৰ সৈতে কথা এষাৰ পাতিবলৈকো সময় উলিয়াব নোৱাৰে।

মাকো আক' কম নহয়। মাকৰ সেই হাড় পকা শৰীৰটোত খাটিব পৰাৰ শক্তি ইমান বেছি আৰু সাহস, জেদ আৰু খঙৰ কোবো ইমান বেছি যে সিহঁতৰ মাকো এজনী সাধাৰণ জোখতকৈ বাহিৰৰ মানুহ বুলিহে গণ্য হয়।

এইহাল বাপেক আৰু মাকক সিহঁতে জীৱনত বহি কথা পতা দেখা নাই। কিন্তু বাপেকে যেতিয়া কিবা গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম হাতত লয় তেতিয়া মাকক মাতি আনি মজিয়াত বহুৱায়। হাতত হোকাটো তুলি দি বুঢ়ীক কয়, এই ধাতুৱাৰ মাক, তই এটা বুদ্ধি দে। তোৰ বুদ্ধি গাওঁখনৰ সকলোৱে লয়, পুলিচেও তোক ভয় কৰে।

—কি লেতেৰা কথা ভাবিছ ? কাৰোবাক ফাঁকি দিব খুজিছ নে যঁথ লগাব খুজিছ ?

মাকৰ কথাৰ সুৰ তেতিয়া ওপৰত থাকে, চোক নাথাকে। দুয়ো সৰু সৰুকৈ কিবা পৰামৰ্শ কৰে। এনেকুৱা একোটা ঘটনা বছৰ ডেৰবছৰৰ মূৰত কেতিয়াবা এবাৰ ঘটে।

আন সময়ত হ'লে বাপেকে মাকৰ লগত একো কথাই নাপাতে। মাকে কয়, এনেকৈ থকাতকৈ মই মোৰ পিতাৰ ঘৰলৈ গুচি যাম।

বাপেকে তেতিয়া দুষ্টালিৰ হাঁহি এটা মাৰি বতাহৰ ফালে চাই কয়, এৰা, টুৰা গাঁৱত তোৰ বাপেৰৰ মস্ত ঘৰ-বাৰী আছে নহয়।

মাকৰ নিজৰ বাপেক-মাক-ভাই-ককাই কোনো নাই। মাকেও সেই কথা জানে। তথাপি কয় সেইদৰে আৰু বাপেককো সেইদৰে দুষ্টালি ভৰা কথা এষাৰ ক'বৰ সুযোগ দিয়ে।

ধাতুৱা আৰু লাটুৱাৰ মাক-বাপেকহাল এনেকুৱাই, সিহঁতৰ একো কৰিবলৈ নাই। যেনেকৈ একো নাই পাহাৰটোনো কিয় পশ্চিমফালে আছে বা কুৰুডা নদীখননো কিয় বৈ থাকে সেইবোৰ কথা জানিবলৈ। শনিচৰীয়ে কয়, তোৰ মাৰ আৰু বাপেৰ হালেই পগলা। তোৰ বাপেৰতো পুৰা পাগল। পাগল নহ'লে জানো এইদৰে মাটিখিনি পোৱাৰ পিচত তাত ধান-চান নোৰোৱাকৈ কেৱল পহৰাকে দি থাকে ?

কথাতে কয় বোলে ফাওতে পোৱা চৈধ্য অনা। সেই মাটিডোখৰ ফাওতে পোৱা মাটি; কিন্তু তাত চৈধ্য পইচাৰ লাভো নুঠে কেতিয়াও।

মাটিখিনি হৈছে সেই লছমন সিঙৰ। ভালে কেইবছৰৰ আগতে সৰ্বোদয়ৰ কৰ্মীসকলে মাটি মালিকসকলৰ দুৱাৰে দুৱাৰে ঘূৰি ফুৰিছিলহি। তেতিয়াও শনিচৰীয়ে কৈছিল, এইবোৰ হৈছে বাবু জাতৰ পাগল। মাটিৰ মালিকবোৰৰ মনলৈ ইহঁতে আপচোচ আনি দিব। মাটিৰ মালিকহঁতে নিজৰ মনতে ক'বলৈ ধৰিব, ইচ্ ইচ্ ! মোৰ ইমানবোৰ মাটি আৰু এইবোৰ মানুহৰ মুঠেই মাটি নাই ? তেতিয়া মাটিৰ মালিকবোৰে মাটি দি দিব। যিদিনা এইদৰে মাটি দিব, সেইদিনা মই খাটত উঠি বহি ল'ম, টনা মাখন খাম আৰু দুই বেলা ভাত ৰান্ধিম।

কিন্তু মাটিৰ মালিকসকলে তেতিয়া নিজৰ শ্ৰেণীৰ মাটিৰ মালিকসকলক হুজ্জিমত দিয়াৰ উদ্দেশ্যে খেতি-বাতি নোহোৱা শিলনি বঁজা মাটিকে অলপ অলপকৈ দিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। পাঁচশ-সাতশ হেজাৰ-দুহেজাৰ বিঘা আবাদী মাটি সকলোৰে আছে। তাত ধান-গোমধান-গম-মচুৰ-সৰিয়হ-ৰহৰ সকলো বিধৰ খেতিয়েই হয়। চীনা বাদামৰ খেতিও এতিয়া বেছ লাভৰ। কিছু অনাবাদী মাটি দি দিলেও একো লোকচান নাই।

মাটি দিয়াৰ কথাটো সকলো ফালে সাৰ্থক হ'ল। মাটি দিয়া হ'ল। সৰ্বোদয়ৰ কৰ্মীসকল গোটেই ভাৰততে উপহাসৰ পাত্ৰ হৈ পৰিছিল। তেওঁলোকৰ মুখ ৰক্ষা হ'ল। কুৰুডা বেল্টৰ ৰাজপুত-কায়স্থ জোতদাৰ মহাজনসকলে জানো মাটি নিদিলে ? তেন্তে তেওঁলোকৰ হৃদয় পৰিৱৰ্তন ঘটিছে ? নিশ্চয়। বচ্। সৰ্বোদয়ী মিছন সাৰ্থক। তাৰ পিচতেই তেওঁলোক গ'লগৈ মধ্যপ্ৰদেশৰ ডকাইতবোৰৰ হৃদয় পৰিৱৰ্তন ঘটাবলৈ। এই মাটিৰ মালিক আৰু ডকাইত দুয়োটা শ্ৰেণীৰ হৃদয়লৈ দুখ-অনুতাপ নহালৈকে তেওঁলোকৰ মিছন সম্পূৰ্ণ নহয়।

মাটি দিয়াৰ কথাটো সকলো ফালে সাৰ্থক হ'ল। বঁজা মাটি ওলাই গ'ল। যিবোৰে সেই মাটি ল'লে সিহঁতক কিনি ৰখা হ'ল। চৰকাৰৰ ওচৰত নিজৰ খুটি আৰু শকত হ'ল। এই সকলোৰে ওপৰত থাকিল খোৱাৰ পাতত পোৱা ৰসগোল্লা এটাৰ দৰে নিজকে কৰুণাময় বুলি জনাৰ আনন্দ।

সেই সময়তে দুলন গঞ্জুৱে উক্ত মাটিখিনি পায়। সি মাটিখিনি ল'ব খোজা নাছিল। কিন্তু লছমন সিঙৰ প্ৰতাপ বেছি। সি চকু ৰঙা কৰি ক'লে, ইয়াকেই কয় ছোট লোক বুলি। আজি মোৰ মনলৈ ভাল ভাব আহিছে দেখি দিছোঁ। বেটা, কাইলৈ জানো সেই ভাৱটো থাকিব ?

দুলনে ক'লে, হজুৰ মা-বাপ।

তেনেহ'লে ? ভৰা জমি, বাৰিষা পানীৰে ভৰি পৰে, যিহকে ৰুবি তাকে হ'ব।

বাৰিষা পাৰ ধুই অনা ৰঙা পানীৰ ধল নামে সেই কঠুৱা মাটিত। কিন্তু কেউফালে যে বঁজা পাথৰ। সেই কাঠ মুলুকত গৈ কোনে মাটি চহাব ? ফল ধৰা জমি হ'লে লছমন সিঙে এনেয়ে পেলাই থ'লেহেঁতেননে ? দুলন গৈছিল টকা ধাৰ বিচাৰি। মাটিৰ মালিক হৈ ঘূৰি আহিল।

গাঁৱৰ সকলোৱেই ক'লে— বৰ মানুহৰ বদ খেয়াল ! সদায় ঘিউৰ পৰঠা খাই খাই তাৰ মাথা গৰম হৈছে। কাইলৈ আকৌ পাহৰি থাকিব।

যদি নাপাহৰে ?

আৰে পেলাই থ'ব। আৰাছাপৰা জিলাত সৰ্বোদয়ীহঁতৰ কথা শুনি এনেকুৱা মাটি সকলোৱেই দান কৰিছে। যি লৈছে সিয়ে আকৌ মহাজনক বেচি দিছে মাটি, বন্ধকত থৈছে। তুমিও দিবা।

সেই মাটি নিব কোনে ? মহাজনেতো নিজৰ নাম কিনিছে, সেই মাটি নিজৰ কান্ধৰ বোজাৰ পৰা আঁতৰাইছে।

দুলনে আৰু কিবা ক'লেহেঁতেন। পহানে তাক প্ৰচণ্ড এটা ডাবি দিলে। অনেক সমস্যা আছে সিহঁতৰ। দুলনৰ ডিঙিত সেই আপদীয়া জমি ওলোমাই দিয়াৰ সমস্যা সেইবোৰ সমস্যাৰ ওচৰত একোৱেই নহয়।

দুলনে ভোৰভোৰালে।

ঘৈণীয়েকে মাত লগালে, ওঁহ্ ! মাটিখিনিৰ পৰা ফয়দা কেনেকৈ উঠাব, তাকে ভাবিছে। মুখত কিমান কথা ! কোনো দিনে কোনেও এই মানুহটোৰ হাদিচ নাপালে।

এই মাটিৰ পৰা ফয়দা ?

শনিচৰীয়ে পিচদিনা সকলো কথা শুনি-মেলি ক'লে— কিয়, অ' ধাতুৱাৰ মাক ! মাটি পালে ধাতুৱাৰ বাপ্ গুচি যাব তোহৰিলৈ ! বিড্ডি অফিচলৈ ! মাটি চাহ কৰাৰ খৰচ, বিছন, চ-ব দিব চৰকাৰে !

সেইখিনি কথা শুনাৰ পিচতহে দুলনৰ মুখত হাঁহি ওলাল। তাৰ চকু দুটা সপোনেৰে আলজাল হৈ আহিল।

কোনো কোনো সাধু কথাত পোৱা যায় গাই গৰুৱে গাভিনী নোহোৱাকৈও গাখীৰ দিয়ে। দুলনৰ নিচিনা মানুহেও বুজি পোৱা নাই, সেই নিৰস মাটিয়েও কেনেকৈ তাৰ সংসাৰ চলোৱাত সহায় কৰিব।

জমি এদিন দলিল-পত্ৰ হৈ তাৰ হাতলৈ আহিল। গঞ্জুপাৰাত দুকোঠলীয়া ঘৰ এটা, তাৰ ভিতৰতে থকা আৰু ৰন্ধা-বঢ়া সকলো। সেয়াই তাৰ পৃথিৱী। ঘৰটোৰ একাষে আৰু দি স্বামী-স্ত্ৰী শোৱে। এনেকুৱা নিঃসম্বল মানুহ কঁকালভগা হয়। সিহঁতৰ চাৰিওফালে ৰাজপুত জোতদাৰ আৰু মহাজন, টাহাড়ৰ হনুমান মিশ্ৰ বামুণৰ মাটি। তেওঁ এই অঞ্চলৰ বিশেষ প্ৰতিপত্তিশীল মানুহ। এনে হেন ঠাইত বাস কৰি, সদায় উচ্চ বৰ্ণৰ শাসনত থাকি, দুলনৰ কঁকাল ভাগি যোৱাটোৱেই আছিল স্বাভাৱিক।

কিন্তু জীয়াই থকাৰ তাগিদাত সি গাৰ বলৰ পৰিৱৰ্তে চতুৰালি কৰিহে সদায় বিষম পৰিস্থিতিৰ মাজৰ পৰা ফয়দা তুলি লয়। বলেৰে নহয়, কৌশল আৰু ছলেৰেই সি প্ৰবল পৰাক্ৰমী সকলো প্ৰতিপক্ষকে বুৰ্বক কৰি পেলাবলগীয়া হয় বাবেই ইয়াৰ সকলো কলা-কৌশল তাৰ আঙুলিৰ মূৰত।

ধাতুৱাৰ মাকে ক'লে, বৰ্দ্ধডাঙৰ জমি, খুব শইচ ফলা জমি পাইছে যেতিয়া ফচল ৰাখিবলৈ ভঁৰাল এটা সাজিবলৈ বাপেৰক ক অঁ ধাতুৱা। লাটুৱা ৰে, তেৰা বাপ জমিদাৰ বন্ গেইল্, জমিদাৰ !

এইবোৰ কথা ক'লে হয়, কিন্তু গাঁৱৰ মানুহে আৰু তাই নিজেও, দুই পক্ষই অপেক্ষা কৰি থাকিল দুলনেনো কি কৰে তাকে চাবলৈ।

দুলনৰ অকলেই চলোৱা সুকৌশলী যুদ্ধ গাঁৱৰ সকলো মানুহেই খুব প্ৰশংসাৰে চায়। লছমন সিঙৰ ম'হৰ ঘটনাটো সকলোৱেই জানে, কোনেও প্ৰকাশ কৰি দিয়া নাই। দৈত্যাৰি সিঙৰ ঘৰত একেটা কোমোৰাকে সি এবাৰ দৈত্যাৰিৰ ঘৈণীয়েকৰ ওচৰত আৰু এবাৰ দৈত্যাৰিৰ মাকৰ ওচৰত বেচি দাম লয়। লছমন সিঙৰ ঘৰৰ পৰা যেতিয়া ছট্ পৰৱৰ কল-মূলা-ফল আৰু শাক-পাচলি গৰু গাড়ীত বোজাই কৰি কুৰুণ্ডা নদীৰ পাৰলৈ অনা হয় তেতিয়া সি গাড়ীৰ কাষে কাষে উপযাচি ৰখীয়া হৈ গৈ থাকে আৰু মাজে মাজে মিছাকৈয়ে চৰাই খেদি চিএঁৰি-বাখৰি কোনেও নেদেখাকৈ গাড়ীৰ বস্তু সৰকায়। গাঁৱৰ মানুহ কাকো সি এডাল কুটাও জীৱনত দি পোৱা নাই। কিন্তু তথাপিও গাঁৱৰ মানুহে তাক খাতিৰ কৰে। সিহঁতে যিটো কাম কৰিব নোৱাৰে, সেইটো সি অনায়াসে কৰিব পাৰে।

মাটিখিনি পায়েই দুলনে লছমন সিঙৰ আঁঠু চুই ক'লে, মালিক পৰোৱাৰ ! জমিতো আপুনি দিলে, কিন্তু খেতি কৰোঁ কেনেকৈ এতিয়া ! বি ডি অফিচৰ পৰা একো নাপাওঁ। আহাহা, এনেকুৱা এডোখৰ মাটি, পায়ো কামত নালাগে এতিয়া।

কিয় ? বি ডি অফিচে তোক চব দিব।

নাই হজুৰ নিদিয়ে। আমি হ'লো সৰু জাতৰ মানুহ।

সৰু জাততো হয়েই এশবাৰ। সেই কথাটো মনত নাথাকে তহঁতৰ আৰু সেই কাৰণেই চৰ-লাথি জোতাৰ কোব খাৱ। তইতো সৰু জাতৰ হয়েই। কিন্তু মই যাক মাটি দিলো, তাক সহায় নকৰিব কিয় ? কোন বি ডি বাবু ?

কায়স্থ হজুৰ। তেওঁ কয় বোলে ৰাজপুতবোৰ গোঁৱাৰ, মূৰ্খ। খুব ৰেডিঅ' শুনে বাওঁহাতেৰে ধৰি পানী খায়, চাহ খায়।

ৰাম ৰাম ! ছি ছি ছি !

মই নিজে দেখি আহিছোঁ হজুৰ। মই লিখি দিছোঁ।

লছমন সিং লেখা-পঢ়াত মহা পণ্ডিত। তাৰ কাৰণে সি (মহৰী) ৰাখিছে। সেই মহৰীয়ে দুলনৰ হাল বলদ কিনাৰ বাবে কিস্তি-কিস্তি ঋণ, সাৰ আৰু বিছন পোৱাৰ বাবে যুক্তি দেখুৱাই কায়েথী হিন্দীত এখন বৰ জবৰদস্ত আৰ্জি লেখি দিলে। বি-ডি-অ' তোহৰিত থাকিব পাৰে আৰু তোহৰি লছমনৰ গাওঁ তামাডিৰ পৰা দূৰত যদিও বি-ডি-অ'ৰ শৰীৰটোৰ ওপৰত মূৰ মাত্ৰ এটাহে। লছমনৰ সৈতে আৰু হনুমান মিশ্ৰৰ সৈতে কোনো ধৰণৰ খুন্দা খুন্দি নলগাবৰ বাবে তাক স্বয়ং এছ-ডি-অ'ই কৈ থৈছে।

লগে লগেই বি-ডি-অ'ই সকলো মানি ল'লে। লেঙুটি পিন্ধা দুলনক বৰ কোমল মাতেৰে বুজালে যে সি বিছন পাব আৰু সাৰো পাব। কিন্তু হাল-বলদৰ টকা এবাৰতে নাপায়। আগতে সি ক'ৰবাৰ পৰা অলপ টকা লৈ আগধন দি তাৰে হাল আৰু বলদ কিনি যদি দেখুৱাব পাৰে, তেনেহ'লে বাকী টকা সকলো সি পাব।

দুলন গাঁৱলৈ আহি পহানক ক'লে, চৰকাৰে আইনহে কৰে কিন্তু একো বুজি নাপায়। হাল-বলদ মানুহে টকা দি কিনে। কিস্তি কিস্তিকৈ টকা লৈ কোনে বেচিবলৈ যাব ? তোম্মাৰ হাল-বলদকে দিয়া।

সেই হাল-বলদকে দেখুৱাই দুলনে টকা লৈ আছে। এবছৰৰ মূৰে মূৰে। যিবাৰ টকা লয়, সেইবাৰ কয় মৰি থাকিল হুজুৰ।

টকা লয়। সাৰ লৈ তোহৰিতেই বেচি দি গুচি আহে। বিছনৰ বস্তু কান্ধত তুলি ঘৰলৈ লৈ আহে।

বিছন সি খাই পেলায়।

বিছনৰ ধান সিজাই চাউল কৰাটো বৰ সহজ কথা নহয়। তাকে কৰে সি। প্ৰথমবাৰতেই ঘৈণীয়েকে কৈছিল, ইমানবোৰ বিছন ! তোৰ মাটি কিমান ?

সেই মাটি জুখি উলিয়াব পৰা মাটি নহয়।

মানে ? কথাটো কি ?

আমাৰ পেটবোৰ। ভোকৰ জানো জোখ উলিয়াব পাৰি ? পেটৰ জমি বাঢ়ি থাকে। সৌ অলগা জমিত গৈ ধান খেতি কৰিম ? পাগল তই !

তেনেহ'লে কৰিবি কি ?

সিজা, বান, খাম।

বিছন খাই মৰিব খুজিছ ?

ইমানতো মৰণ নহ'ল। আকালত এন্দুৰ কিমান খালো ? এতিয়া বিছন খাই মৰিম ? মৰিলে জানিম যে ধানৰ ভাত খাই মৰিলো। স্বৰ্গলৈ যাম।

এবাৰ বিছনৰ ভাত মুখত দিয়েই ধাতুৱাৰ মাকে বুজি পালে, ইয়াতকৈ সোৱাদ বস্তু তাই জীৱনত খাই পোৱা নাই।

সেই সুখাদ্যটিৰ কথা তাই গোটেইখন গাঁৱতে বৰ অহংকাৰেৰে কৈ ফুৰিলে। গাঁৱত নো আৰু কোন সধৱা তিৰোতা আছে, যি নিজৰ গিৰিয়েকৰ ইমান বুদ্ধিৰ কথা যহাব পাৰে যে গৰমেনকো বুৰ্বক বনাই বিছনৰ ধানেৰে ঘৰৰ মানুহৰ ভাত খুৱায় ?

গাঁৱৰ সকলোৱেই শুনি ভাল পালে। গৰমেনে সিহঁতৰ কোনো দিনে একো চোৱা-চিতা কৰা নাই। গৰমেনৰ বি-ডি-অ'ই কোনো কালে সিহঁতৰ খেতিত সহায় নকৰে। গৰমেনৰ বুনিয়াদী স্কুলত সিহঁতৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে সোমাবলৈ নাপায়। লছমন সিং বা দৈত্যাৰি সিঙে সিহঁতলৈ বন্দুক টোঁৱাই কেৱল খোৱা খৰচটো দিয়ে বা দিনে চাৰি অনা মজুৰী দি ফচল চপাই নিয়ে। এই কথা লৈ যথেষ্ট উত্তেজনা হৈ আছে। কাৰণ ওচৰৰ ব্লকৰ গঞ্জু-দুসাদ ধোবাহঁতে লাথ আৰু ভাত দুয়োটাকে পাই আছে দিনে আঠ অনা হাজিৰাত। পঁচিছ পইচা বঢ়োৱাত গাঁৱৰ সকলোৰেই বৰ আগ্ৰহ। এই সকলো কথা জানিও গোলমাল লগালে বি-ডি-অই। লগত পুলিচ আনি গাঁৱৰ খেতিয়কবোৰকে ধৰি লৈ যায়। লছমন সিং বা

দৈত্যাৰিক একো নকয়।

গৰমেন্‌টো হৈছে লছমন সিঙৰ। গৰমেন্ হৈছে লছমন সিং, দৈত্যাৰি সিং হনুমান মিশ্ৰৰ। এনে হেন গৰমেন্‌কো বুৰ্বক বনাব পাৰে যি, সি যদি দুলন গঞ্জু হয়, তাক গাঁৱৰ মানুহে বাহ্‌বা দিবই দিব।

মাটিখিনিয়ে কামধেনুৰ দৰে দুলনক বছৰি কেইশমানকৈ টকা দিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু তেতিয়াও দুলনে নিজৰ ঘৰতে নিশা শুইছিল। বাৰান্দাৰ একোণত, বাঁহৰ চাঙত, ধাতুৰাৰ মাৰ কাষত। ধাতুৰাৰ মাৰ হাঁপানি আৰু কাঁহৰ বিকাৰ আছে। চাঙৰ তলত ৰাম ছাগলী বান্ধি থৈ শোৱে। ঘৰৰ দুটা কোঠাত থাকে দুটা ল'ৰা। ল'ৰা-ছোৱালী আৰু তিৰোতাৰে সৈতে। ঘৰখনৰ গম-মাকৈ-ভুট্টাৰ বস্তা, হাড়ি-কলহ, খৰি সকলো বস্তু থাকে সেই কোঠা দুটাতে। সেই মাটিখিনিৰ আয়েৰেও সকলো দিন নচলে। তেতিয়া বাপেক আৰু দুই পুতেক ওলাই যায় হাজিৰা খাটিবলৈ, হাবিত বনৰীয়া আলু-কচু বিচাৰি। তোহৰিত গৈ মাল কঢ়িয়ায়। মিশ্ৰৰ ফলৰ বাগিচাতো কাম কৰেগৈ। আন সকলোৱে কৰাৰ দৰে।

ইয়াৰ মাজতে আহিল তামাড়িৰ কৰণ দুসাদ। বৰ তীখৰ মানুহ। লছমনৰ খেতিত হাজিৰা কৰিছিল। মালিক পৰোৱাৰৰ লগত মজুৰি লৈ 'লড়াই-কৰ্‌কে জেহেল'লৈ গ'ল। জেলত, হাজাৰীবাগ জেলত বিহাৰৰ আৰু বহুতো বন্দীক সি লগ পায়।

সিহঁতে তাক 'দুসাদ' বুলি ঘিণ কৰা নাছিল। বৰঞ্চ সন্মানহে কৰিছিল যুঁজাৰু বুলি। সিহঁতে জানি অবাক হৈছিল যে কোনো সংগঠনৰ সহায়ত নহয়, সাগৰ সমান শোষণৰ মুখত উভতি থিয় হৈ কৰণহঁতৰ দুশ খেতিয়কে লছমন সিঙৰ পকা গমৰ খেতি জুই দি জ্বলাই দিছিল। সিহঁতে তাক বুজাইছিল যে ঠিক এনেকৈয়ে সংগ্ৰাম গঢ়ি উঠাটোৱেই হৈছে সকলোতকৈ প্ৰয়োজনীয় কথা। যুদ্ধ কৰাৰ প্ৰয়োজনতে যুদ্ধৰ আয়োজন হয়। সেই কাৰণে নিজৰ কেন্দ্ৰ বিন্দুত থাকি যুদ্ধ কৰি যাব লাগে।

যিসকলে এইদৰে কয়, তেওঁলোক নিৰ্যাতিত হয়, মাজে মাজে অনশন কৰে। তেতিয়া কৰ্তৃপক্ষই তেওঁলোকক পিটে। মৰিয়াই মৰিয়াই কিছুমানক মাৰি পেলায়। তথাপি, তাৰ পিচতো তেওঁলোকে কৰণক যুঁজাৰু বুলি কয়, ঠিক কাম কৰিছ তই, যুঁজ কৰিবলৈ কেতিয়াও নাপাহৰিবি।

ফলত কৰণ দুসাদৰ মনৰ ভিতৰত ভয়ানক খেলিমেলি হয়। যিজন কৰণে লছমন সিঙে তাৰ অৱস্থা পানীত হাঁহ নচৰা কৰাৰ পিচত সংগ্ৰাম কৰাৰ কথা ভাবিছিল, সেই কৰণে এতিয়া জেলৰ পৰা ওলাই অহাৰ পিচত সকলোকে ক'লে, সংগ্ৰাম কৰাৰ পৰিস্থিতি এতিয়াও আছে। সি যেতিয়া আমাৰ অৱস্থা থাকিব নোৱাৰা কৰিব, তেতিয়াহে আমি উভতি থিয় হম, তেতিয়াহে গুলি খাম, তেতিয়াহে জেললৈ যাম কিয় ? আমি আগৰে পৰাই মুঠ বান্ধিম। তাৰ লগত সকলো কথা পাতি ল'ম। ফচল কটাৰ সময়ত পুলিচক থাকিবলৈ ক'ম। আমাৰ দাবীতো তেনেই সামান্য। আমি হৈছোঁ হৰিজন আৰু আদিবাসী। এই হাবিতলীত আমি ভাল মজুৰি নাপাওঁ। আঠ অনাৰ সংগ্ৰামটোকে কৰিম। মাইকী-মতা, সৰু ল'ৰা-ছোৱালী আটাইবোৰকে আঠ অনাকৈ মজুৰি দিয়া। এতিয়া চাৰি অনা সি দিছে। আৰু বাকী চাৰি

অনাৰ বাবে আমাৰ এয়া ‘পঁচিছ পইচাৰ লড়াই’।

খবৰটো শুনাৰ লগে লগে দুলনে কৰণক কুকুডালৈ মাতি পঠালে। সন্দেহী মন তাৰ। কথা কয় সি মানুহৰ পৰা আঁতৰত থাকি তাৰ সেই জমিৰ পাৰত বহি। কৰণ দুসাদ বয়সত আদহীয়া। ক্ষীণ আৰু সৰু ফুটীয়া মানুহ। হাজাৰীবাগ জেলত বন্দীবোৰৰ লগত দুটা বছৰ থকাৰ ফলত তাৰ নতুন ব্যক্তিত্ব এটা হৈছে।

জাত-পাত চব মিছা। ‘বৰাম্ভন্ ঔৰ বড়া আদমি কো বনা হুয়া য়ো ছুতাছুত’।

এইষাৰ কথা কৈয়েই সি দুলনক ভয় খুৱাই দিয়ে। দুলনে মনে মনে ক্ষন্তেকৰ বাবে আতঙ্কিত হয়। হাজাৰ হওক, ঘাগু মানুহ সি। তাৰ পিচত কয়, সেইবোৰ কথাতো লেখা-পঢ়া জনা মানুহে কৈয়েই থাকে। এতিয়া কামৰ কথা শুন। সেই লছমন সিং আৰু বি-ডি-অ’ আৰু এছ-ডি-অ’ আৰু দাৰোগা হ’ল গিলাচৰ বন্ধু। আগতে তই তোহৰিৰ আদিবাসী দফ্তৰ আৰু হৰিজন সেৱা সংঘলৈ যা। সিহঁতক জনাই থ। সিহঁতেও তোৰ লগতে থানা-এছ.ডি.অ’ কৰক।

কিয় ? আমাৰ জোৰ নাই নেকি ?

বহুত কমজোৰি কৰণ। ভুল নকৰিবি। চৰকাৰৰ সকলোৱে লছমনক মদৎ দিব। সি বন্দুক ফুটালে কোনেও নেদেখে, তইঁতে লাঠি উঠালে তইঁতক ধৰিব। হৰিজন সেৱা সংঘত মদনলালজী আছে। বৰ ভাল মানুহ। সকলোৱে চিনি পায়। তেওঁক লগত ৰাখ।

কৰণে কথাখিনি মানি লয়। মদনলালৰ ভোটৰ জোৰ বৰ শক্তিশালী। গতিকেই এছ.ডি.অ’ আৰু দাৰোগাই আগতে লছমনৰ সৈতে গোপনে বৈঠক পাতি লয়। তাৰ পিচত মদনলালৰ কথাত ৰাজী হয়।

একো বিঘিনি নোহোৱাকৈ ভুট্টা কটা আৰু চপোৱা হ’ল। আঠ অনা মজুৰিও মিলিল। কৰণ দুসাদ হিৰো হৈ গ’ল। সাধুকথা সঁচাত পৰিণত হ’ল।

তাৰ পিচত লছমনে হঠাৎ দুলনক ক’লে, কাইলৈ মাটিত তই থাকিবি। মই এই কথা তোক কোৱা বুলি যদি কোনোবাই জানে তেনেহ’লে তোৰ লাছ নাথাকিব।

সেই কালিটো যেতিয়া ৰাতিপুৱাৰ পিচত আজি হয়, সেইদিনা এছ.ডি.অ.’ যায় ৰাচিলৈ, দাৰোগা যায় ডকাইত ধৰিবলৈ সুদূৰ পুৰুডিহালৈ।

সন্ধিয়া লাগিবলৈ থাকোতেই পৰন্তু বেলিৰ পোহৰত লছমন সিঙে অন্যান্য জ্ঞাতি ভাইহঁতক লগত লৈ তামাডি গাঁৱৰ দুসাদ বস্তী আক্ৰমণ কৰেগৈ।

জুই জ্বলায়, মানুহ পোৰে, ঘৰ ভাঙে।

ৰাতি দুলনৰ চকুৰ আগত আকাশৰ পৰা ওলাই অহা জোনৰ পোহৰে এক অপাৰ্থিৱ নিৰৱ চলচ্চিত্ৰৰ ছবি মেলি ধৰিলে। ঘোঁৰাৰ পিঠিত লছমন সিং। ওচৰাওচৰিকৈ বন্ধা দুটা ঘোঁৰাৰ পিঠিৰ ওপৰত এখন চাং আৰু সেই চাঙৰ ওপৰত পেলাই অনা কেবাটাও লাছ। লছমনৰ পিচে পিচে দহজন মানুহ।

কৰণ আৰু তাৰ নিৰ্বিৰোধী ভায়েক বুলাকিৰ লাছ দুটা লছমনৰ বন্দুকৰ নিৰ্দেশত দুলনে

সেই মাটিত পোতে। ভয়ে ভয়ে, তললৈ মূৰ কৰি কোৰেৰে মাটি চবিয়াই দ গাঁত কৰে। লছমনে ওচৰত থিয় হৈ থাকি তত্ত্বাৱধান কৰে আৰু পাণ চোবায়। তাৰ পিচত কয়, এটা কথাও যদি তোৰ মুখেৰে ওলায়, কুকুৰ, তোকো কৰণ দুসাদ বনাই দিম। শিয়াল কুকুৰনেচীয়াৰ বিশ্বাস নাই, লাছ উলিয়াই আনিব। কালিলৈকে তই ইয়াৰ ওপৰত চাং সাজিবি। ৰাতি থাকিবি। কৰণে যি জুই জ্বলাইছে, মই ৰাজপুতৰ বাচ্চা, এতিয়াৰ পৰা ইয়াত লাছ পৰি থাকিব। দুলনে মূৰ জোকাৰি শলাগে। জীয়াই থকাৰ তাগিদত কয়, সেয়ে হ'ব।

পিচদিনা পুলিচ আহে। ভালকৈয়ে চাঞ্চল্য হয়। শেষত জনা যায়, ঘটনাৰ সময়ত কৰণ সেই ঠাইত নাছিল। কাগজৰ ৰিপ'টাৰসকলে কোনোপ্ৰকাৰেই 'এ ট্ৰু, হৰিজন ষ্টোৰি' লিখিব নোৱাৰিলে। লছমনৰ বিৰুদ্ধে কোনেও একো কথা নকয়। ঘৰত জুই লগোৱাৰ বাবে লছমনৰ অনুচৰ এটাৰ কিছুদিন জেল হ'ল। চৰকাৰৰ পৰা গৃহহীনসকলৰ গৃহনিৰ্মাণৰ বাবে সামান্য পৰিমাণৰ আৰ্থিক সাহায্য আহে।

সেই তেতিয়াৰে পৰা দুলন সেই মাটিতে থাকে। প্ৰথমতে ইয়াক বলিয়ালি বুলি ভাবিছিল আৰু তাৰ ল'ৰাহঁতে তাক বাধা দিয়াৰ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু এই অৱস্থাত দুলনৰ কাণত গৈ কোনো কথাই সোমোৱা নাছিল। কি হৈছে বুলি সুধিলে সি মুখ বন্ধ কৰি ৰঙা ৰঙা চকুৰে মাথোন চাই থাকে। তাৰ পিচত মূৰ জোকাৰি হাতত লাঠিডাল তুলি লৈ কয়, একো নুসুধিবি ধাতুৰা, তোৰ মূৰ ভাঙি দিম।

তাৰ মনৰ ভিতৰত বিৰাট এক বিস্ফোৰণ ঘটে, মনৰ তৰপবোৰ খহিবলৈ ধৰে। ইমান সহজ, ইমান সহজ কথা লছমনহঁতৰ ওচৰত ? দুলনে জানিছিল, মানুহৰ বাবে যেনেকৈ বহুতো আচাৰ-নিয়ম জড়িত হৈ থাকে, মানুহ মৰিলেও সেইদৰে জড়িত হৈ থাকে। কিন্তু লছমন সিঙে এইবোৰ প্ৰাচীন আৰু সন্মানীয় ৰীতি-নীতি যে কিমান তুচ্ছ কথা তাক প্ৰমাণ কৰি দিলে। কিমান সহজ ! ঘোঁৰাৰ পিঠিৰ ওপৰত দুটা লাছ, সেই দুটা নিশ্চয় তামাডিৰ নাকৰ আগেদিয়েই অসীম উদ্ধতালি দেখুৱাই অনা হৈছে। লছমনে জানে, মৰা শ আনোতে লুকুৱাবলগীয়া একো কথা নাই। যিবোৰে দেখা পালে সিহঁতে একো নকয়। সিহঁতে লছমনৰ নিৰৱ আৰু তীক্ষ্ণ দৃষ্টিৰ পৰোৱানা পঢ়ি লয়— 'যো মুহ্ খোলেগা য়োভি লাশ বনেগা'। এনেকুৱা ঘটনা আগতেও ঘটিছে। আগলৈও হৈ থাকিব। আকাশত জুই আৰু আৰ্ত মৰণোন্মুখ বিলাকৰ চিৎকাৰ এৰি দি মাজে মাজে হৰিজন বা অস্পৃশ্যবোৰক বুজাই দিব লাগে চৰকাৰী নিয়ম—অফিচাৰ নিয়োগ আৰু সংবিধানৰ ঘোষণা মিছা। ৰাজপুত সদায় ৰাজপুত হৈয়েই থাকে, ব্ৰাহ্মণ ব্ৰাহ্মণ হৈয়েই থাকে, দুসাদ-চামাৰ-গঞ্জু-ধোবি এইবোৰ থাকে ব্ৰাহ্মণ-কায়স্থ-ৰাজপুত-ভূঁইহাৰ-কুৰ্মিবোৰৰ তলত। ৰাজপুত বা ব্ৰাহ্মণ বা কায়স্থ বা ভূঁইহাৰ বা যাদব বা কুৰ্মি, ঠাই বিশেষে হৰিজনবোৰৰ দৰেই, হৰিজনতকৈও গৰীব হ'ব পাৰে। কিন্তু জাতৰ বাবে সিহঁতক জ্বলন্ত জুইলৈ দলিয়াই দিয়া নহয়। খাণ্ডৱ বন পোৰাৰ সময়ত কিছুমান অৰণ্যবাসী ব্ৰাত্য কৃষ্ণাঙ্গ মানুহক অগ্নিদেৱতাই ভক্ষণ কৰিছিল আৰু তেতিয়াৰে পৰা অগ্নিদেৱতাই অস্পৃশ্যৰ নৰমাংস খাবলৈ আজিও লোভ কৰে।

গোটেই ঘটনাটোৱে দুলনৰ মনত এক বিপৰ্যয় ঘটালে। ইয়াৰ আগতে তাৰ আছিল

কিছুমান ধূৰ্তালি, নিতান্তই জীয়াই থকাৰ কাৰণে। এতিয়াৰে পৰা সি মনৰ এচুকত দুটা মৰা শ লুকুৱাই ৰাখিব লগা হ'ল। মৰাশ কেইটা মনৰ তলিত পচিবলৈ ধৰে। মাটিৰ তলত পুতি থোৱা কৰণ আৰু বুলাকিয়ে মঙহৰ ওজন হেৰুৱাই ক্ৰমে ভাৰহীন হয়। ইপিনে দুলনৰ মনৰ জগতত মৃতদেহৰ ওজন বাঢ়িবলৈ ধৰে, দুলনৰ চেহেৰা হৈ পৰে বিবৰ্ণ, মুখৰ মাত আৰু হৰি আহে। কাকো একো ক'ব নোৱাৰে সি। প্ৰতিদিনেই গুৰুভাৰ বৈ ফুৰিছে সি। বান্ধত পৰি মাৰ খাবলগীয়া হয়। মুখ খুলিলেই কুৰুডাৰ দুসাদ পট্টিতো জুই জ্বলিব, বতাহত ছাঁই উৰিব, পোৰা মঙহৰ গোন্ধ বিয়পিব।

ক্ৰমে দিন যাবলৈ ধৰে। কৰণ আৰু বুলাকি যে সন্ধানহীন হৈ গ'ল, সেই কথা সকলোৱে বাধ্য হৈ পাহৰি যায়। তোহৰিৰ পৰা এইফালে বুৰুডিহা, সিফালে ফুলঝৰলৈকে ৰেলপথ তৈয়াৰ হয়। আদিবাসী আৰু হৰিজনৰ ওপৰত অত্যাচাৰ হ'লে সেই বিষয়ে ততালিকে তদন্ত আৰু ব্যৱস্থা লোৱাৰ বাবে, গোচৰ প্ৰস্তুত কৰি আদালতত দাখিল কৰাৰ বাবে থানা আৰু এছ.ডি.অ'.ক অঞ্চল বুজি বিশেষ ক্ষমতা দিয়া হ'ল। ঢাই গাঁৱত পঞ্চায়তী কুঁৱা খন্দা হ'ল। ঢাই হৈছে নিম্নবৰ্গ আৰু আদিবাসী গাওঁ। অঞ্চলটো এনেকৈ আধুনিক সময়ৰ ওচৰ চাপি আহিবলৈ চেষ্টা কৰে খোঁৰাই খোঁৰাই।

ফলত লছমন সিঙৰ প্ৰতাপ আৰু বাঢ়ি যায়। চৰকাৰী নিৰ্দেশ দলিয়াই দি সি খেত মজুৰবোৰক চল্লিছ পইচাকৈ মজুৰি দিয়ে, হনুমান মিশ্ৰৰ মন্দিৰত শিৱৰ মূৰত সোণেৰে গঢ়োৱা ফেটী সাপ পিন্ধাই দিয়ে। বি.ডি.অ'ক স্কুটাৰ, দাৰোগাক ট্ৰেন্‌জিষ্টৰ কিনি দিয়ে আৰু কৰণ বুলাকিৰ নিজা ডেৰ বিঘা জমি পুৰণি ধাৰৰ বাবদ দখল কৰি লয়।

এই ব্যৱস্থাত সকলোৱেই সন্তুষ্ট থাকে। কিন্তু অকস্মাৎ খেতমজুৰ বিষয়ত এখন চৰকাৰী চাৰ্কুলাৰ আহিল আৰু আহিল এজন নতুন এছ.ডি.অ'। এওঁ বামপন্থী বুলি অভিযুক্ত আৰু এওঁক শেষ মাৰ এটা সোধাই ছাছপেণ্ড কৰাই যিহেতু প্ৰশাসনৰ শুভেচ্ছা, সেইবাবে এওঁক ফচল কটাৰ ডেৰ মাহৰ আগতে তোহৰিলৈ বদলি কৰি পঠোৱা হয়।

তোহৰি অঞ্চলৰ কৃষি-শ্ৰমিক শ্ৰেণী হৈছে হৰিজন আৰু আদিবাসী। মাটিৰ মালিক জোতদাৰ আৰু মহাজন উচ্চবৰ্ণৰ। অঞ্চলটোৰ বিশেষ সমস্যা হ'ল মালিক সম্পৰ্কে খেত মজুৰসকলৰ গভীৰ অবিশ্বাস। সেই কাৰণেই কৃষিত বিচৰামতে কোনো উন্নতি ঘটা নাই আৰু জনমুৰি আয় বঢ়া নাই। আয়-ব্যয়-স্বাস্থ্য-শিক্ষা-সমাজ চেতনা সকলোবোৰেই পৰি আছে ছাব-নৰ্মেল স্তৰত। এই ঠাইত প্ৰয়োজন আলোকপ্ৰাপ্ত, দৰদী আৰু মানৱীয় হৃদয় সম্পন্ন অফিচাৰ।

এছ.ডি.অ'ই বুজি পালে যে তেওঁক এনেকৈয়ে বাম্বু মৰা হ'ল। তেওঁ শহুৰেকক ক'লে, "আপোনাৰে জয় হ'ল। বেংকৰ চাকৰিটোৰ বিষয়ে খবৰ কৰক। এগ্ৰো-ইকনমিক্সৰ ছাত্ৰ, পাই যাবও পাৰোঁ। নহ'লে যি ঠাইলৈ মোক পঠাইছে তাত থাকিবলৈ হ'লে আপোনাৰ একমাত্ৰ কন্যা বিধৱা হ'বই হ'ব।"

বেলেগ এটা চাকৰিৰ ব্যৱস্থা কৰি অহা বাবেই এছ.ডি.অ'ই অতি উৎসাহেৰে খেতমজুৰসকলক জনালে, তোমালোকে পাঁচ টকা আশী পইচাকৈ মজুৰি পোৱাৰ অধিকাৰ

আছে। সেই কথা তেওঁ জোতদাৰবোৰকো জনাই দিলে। লছমন সিঙৰ জমি, তাৰ ফচল আৰু কৃষি শ্ৰমিকসকল সুবিস্তৃত তামাডি-বুৰুডিহা-কুৰুডা-হেসাড়ি-চামা-চাই এই গাওঁবোৰত বিয়পি আছে। বুৰুডিহাৰ গাওঁবুঢ়াৰ পুতেক আছৰফি মাহাতোই ক'লে, কৰণৰ কথা মনত আছে। তিনি বছৰেও পাহৰিব পৰা নাই। কিন্তু এছ.ডি.অ' এতিয়া ভাল মানুহ। তেনেহ'লে কিয় আমি মাত্ৰ চল্লিছ পইচাৰ খাই-খৰচ লৈ ফচল কাটিবলৈ যাম ? পাঁচ টকা আশী পইচা ! আমাক খাই-খৰচ নালাগে, পুৰা মজুৰি পাঁচ টকা আশী পইচা দিয়ক।

এদিন কৰণক যেনেকৈ বুজাইছিল, আজি ঠিক তেনেকৈয়ে যত্নেৰে বুজাবলৈ ধৰিলে দুলনে আছৰফিকো। ক'লে, কৰণে চিঞৰ-বাখৰ বহুত কৰিলে। তাৰ ফলত তামাডিৰ দুসাদপট্টি জ্বলি ভস্ম হ'ল।

কৰণ ক'ত ? বুলাকি ক'ত ?

কোনো জানে ?

জীয়াই থকা নাই সিহঁত।

সেইবুলি কিয় কৈছ ?

সিহঁতক মাৰি হাবিৰ মাজত পেলাই দিছে।

মই নাজানো। কিন্তু যি কৰ হাকিমক সমুখত ৰাখিহে কৰিবি।

কৰিম বাৰু।

হাকিমে যেন পিচত দিবলগীয়া মদতখিনি দিয়ে। সিবাৰ মজুৰি দিছিল। তাৰ পিচত জুই দিলে।

কম বাৰু।

প্ৰতিটো অঞ্চলৰ প্ৰতি-সংঘৰ্ষৰ আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্য সুকীয়া ধৰণৰ। লছমন সিঙে ক'লে, ইমান নিদিওঁ। দুটকা ল, পানী খোৱাৰ খৰচ বুলি।

মজুৰি দিয়ক হজুৰ পৰোৱাৰ।

দিম?

লছমন সিঙৰ চকু অত্যন্ত কোমল আৰু দৰদী হৈ উঠিল। সি ক'লে, ভাবি চাওঁ বাৰু! তইঁতেও ভাবি চা। দিয়া যে উচিত সেই কথা গাধায়ো বুজে। কথাটো কি জান? তইতো এছ-ডি অ'ৰ কথা কৈছ? তাক কগৈ, এই মুলুকৰ মখ্‌খন সিং, দৈত্যাৰি সিং, ৰামলগন সিং, হুজুৰী প্ৰসাদ মাহাতো কোনেও নিদিয়ে। মই অকলেই মাৰ খাম নেকি? আছৰফিয়ে ভীৰু অথচ জেদী হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, মাৰ খাব হুজুৰ? আটা পিহা কল আছে আপোনাৰ, আপোনাৰ ঘৰ কিমান দূৰৰ পৰা দেখা পোৱা যায়, আপুনি মাৰ খাব হুজুৰ?

হাঁহিটোক লছমন সিঙে ধৰি ল'লে উদ্ধত তাচ্ছিল্য বুলি আৰু ক'লে, যি দুটকাৰ কথা কলো সেইটো আমি মোকামিলা কৰি স্থিৰ কৰি লৈছোঁ। মাটি ৰাখি আমি চৰকাৰৰ ওচৰত চুৰ কৰাৰ দায়তহে ধৰা পৰিছোঁ যেন। তইঁতৰ যাৰ যিমান মাটি আছে, চৰকাৰী মদত পাই

থাক। মোৰ মাটি দিছোঁ দুলনক। সি হাৰামীয়ে তাত খেতি-বাতি নকৰে অথচ বছৰি বছৰি বিছন আনে। জানোৱাৰ! বিছন খায়। সি খাইছে খাওক বাৰু। আমিবোৰে কি মদত পাওঁ? সাৰ-বিছন-ফচলৰ পোক মৰা দৰৱ এই সকলো আমি কিনিবলগীয়া হয়। মোৰ কথা এছ-ডি-অ'ক গৈ কগৈ।

দুলনক আছৰফিয়ে ক'লে, সাৱধান! সি হাৰামীয়ে চব জানে যে চাচা তুমি খেতি নকৰা, ফচল নোতোলা।

দুলনৰ মনত মৰাশ দুটাৰ ভৰ আৰু বেছি হয়। লছমন সিঙে তাক কৈছিল, সেই মাটিত বিছন পেলাই কেইবছৰমান খেতি নকৰিবি দুলন।

দুলনে অত্যন্ত দুখেৰে আছৰফিৰ বাবে আন্তৰিক উদ্বেগৰে সৈতে ক'লে, 'উসিকো বিশোয়াস সৎ যাইও বেটা। তোহাৰ বাবা হামানিকো ধাতুৱা-লাটুয়াকো জনম কাম কি থ'।

—'নায় চাচা'।

আছৰফিয়ে এছ-ডি-অ' আৰু লছমনৰ মাজত বাৰুকৈয়ে ঘূৰাঘূৰি কৰি থাকিল। দুলন আগতকৈয়ো ভাগি পৰে আৰু কিবা বিপদৰ আশংকা কৰি নিজৰ ল'ৰা দুটাকে গালি শপনি পাৰি কয়, ছোট লোকৰ ল'ৰা ছোট লোকেই হৈ থাকে। জমি ভাঙি বুঢ়া বাপেকে যি আনি দিছে তাকে খাই আছে। আন বেলেগ ল'ৰা হোৱা হ'লে ওচৰৰে কোনোবা এটা ফলিয়ৰিলৈ গৈ কাম কৰিলেগৈহেঁতেন। তহঁতে কিয় ইয়াত এইদৰে মাটি কামুৰি পৰি আছ?

ধাতুৱাই একো নুবুজা তাৰ শান্ত চকু দুটা তুলি সবিস্ময়ে ক'লে, এইবাৰ আমি ডবল মজুৰি পাম বাবা।

দুলনে আৰু একো নক'লে। সি তোহৰিলৈ শুচি যায়, ব্লক অফিচলৈ। তাত কয়গৈ, এইবাৰ ফচল তুলি ৰবি শইচ দিম। মদত লাগে।

বি-ডি-অ'ই বোধহয় কেতিয়াও খেতি কৰিব নোৱাৰা মাটিত বিছন দি থকাৰ অকাট্য কাৰণ জানি উঠিছে। তেৱোঁ এই চক্ৰান্তত লছমন আৰু দুলনৰ দলৰ লগ লাগেহি আৰু দাঁত ওলোৱাকৈ হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, চাম বাৰু।

দুলনে দেখিলে তেওঁৰ ঘৰত বৰ ওখ গছ হৈছে। ইমান ওখ অমিতাৰ গছ সাধাৰণতে চকুত নপৰে।

সি ক'লে, 'য়ো পাপিতা গাছ এত্তা উঁচা কৈসে হইল? হাঁ বাবু?'

বি-ডি-অ'ই গহীন আত্মপ্ৰসাদৰ হাঁহি এটা মাৰিলে। ক'লে, এইখিনি মাটি মই পিচত অফিচৰ কম্পাউণ্ডৰ বাবে পাইছোঁ। আগতে এই মাটিত গৰম কালি হোৱা পগলা কুকুৰবোৰ মাৰি গাঁত খান্দি পুতি খোৱা হৈছিল। পচা হাড়-মঙহৰ সাৰ পাইছে যেতিয়া গছ ডাঙৰ নহ'বনে?

সেই সাৰ বৰ ভালনেকি?

খুব ভাল। মুছলমান গৰীৱ মানুহৰ সুদা মাটিৰ কবৰৰ ওপৰত কেনেকৈ জকমককৈ ফুলৰ গছ হয় দেখা নাই?

কথাখিনিয়ে দুলনৰ মনৰ পৰা মৰাশৰ বোজাটো কিছু লঘু কৰি দিয়ে। গাঁৱলৈ ঘূৰি আহিয়েই সি ভৰ দুপৰীয়া তাৰ মাটিখিনিলৈ যায়। হয়, কথাটো সঁচাই। কৰণ আৰু বুলাকিয়েই তেনেহ'লে এই নিসন্ধিকৈ হোৱা কাঁইটৰ জোপোহা আৰু হাবি জংঘলবোৰ নেকি! তাৰ চকুৰেদি চকুপানীৰ ঢল নামিল। কৰণ তই মৰিও মৰি নগলি। কিন্তু এইবোৰ কাঁইটীয়া গছ, বনৰীয়া গছতো কাৰো কামত নাহে, গৰু-ছাগলীয়েও নাখায়। আমাৰ হক লৈ তই যুঁজিবলৈ গৈছিলি। গম হৈ, ভুট্টা হৈ নাথাকিলি কিয়? আন নহ'লেও বনগুটিৰ গছ? বনগুটিকে সিজাই অন্ততঃ ঘেঁট ৰান্ধি খাব পাৰিলোহেঁতেন।

গভীৰ দুখ মনতে লৈ সি তামাড়িলৈ গ'ল আৰু লছমন সিঙৰ শাকনি বাৰীত কাকো দেখা নাপাই সি পথাৰৰ পিনৰ জেওৰা আৰু তাঁৰ উভালি দলিয়াই পেলালে। তাৰ পিচত কেইটামান ম'হ খেদি আনি হৰহৰাই বাৰীখনত সুমুৱাই দিলে খেতিবোৰ খাই পেলাওক বুলি। তাৰ পিচত আন বাটেৰে উভতি আহি বাট চ'ৰাৰে লছমন সিঙৰ ঘৰত সোমাই কলেহি, মালিক পৰোৱাৰ। এখন খৎ লিখি দিলে ভাল আছিল। হাস্পতালত ভৰ্তি হ'ব খুজিছোঁ। কাঁহ আৰু বুকুৰ বিষ।

—ফচল কটা শেষ হোৱাৰ পিচত খৎ দিম।

—'বহোৎ আচ্ছা জী পৰোৱাৰ'।

দুলনৰ বুকুখনত আকৌ মৰাশই হেঁচি ধৰিলেহি। সি নিজৰ মনৰ ভিতৰখনত চিন্তাৰ খণ্টি এখমেৰে খুচৰি থাকিবলৈ ধৰিলে। কৰণ আৰু বুলাকিক আঁতৰি গৈ তাত ঠাই উলিয়াই দিবলৈ সি ক'লে।

—ফচল কটা হৈ গ'ল! তেনেহ'লে কৰণ আৰু বুলাকিৰ লগৰীয়া হ'বলৈ কোনোবা আগবাঢ়ি আহিছেনে?

ধান কটাৰ কাম চলি আছে। বহু তৰ্ক-বিতৰ্কৰ পিচত দিনে আঢ়ৈ টকা মজুৰি আৰু জলপানৰ খৰচ। ঘোঁৰাত উঠি স্বয়ং লছমনে তদাৰক কৰিছে। পুলিচে আনুষ্ঠানিকভাবে আহি ঘূৰি-পকি চালেহি, শান্তিপূৰ্ণভাবে ধান কটাৰ কাম চলি আছে। সাত দিনৰ দিনা আটায়ে মজুৰি পালে।

স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলাই এছ-ডি-অ'ই পুলিচৰ সৈতে উভতি গ'ল।

আঠ দিনৰ দিনা ধুমুহা আহিল। বাহিৰৰ পৰা মানুহ আনি ধান কটাইছে লছমন সিঙে। আছৰফি আৰু আনসকল বিপন্ন, ভয় আৰু জেদত ক্ৰোধান্বিত।

—এই কাম আপুনি কৰিব নোৱাৰে।

—কোনে কৈছে নোৱাৰো বুলি? পাৰিছোঁতো। কুত্তাৰ বাচ্চাহঁত, চাই ল মই পাৰিছোঁ।

—কিন্তু—

—ফচল কাটিবলৈ দিছোঁ। মজুৰি দিছোঁ! বচ্— খেলা খতম!

মাৰমুখী আছৰফিহঁতক দেখা পাই বাহিৰৰ মজুৰবোৰে হাতৰ কাচি সামৰি এঠাইত জুম বান্ধেগৈ। গুলিৰ শব্দ হয়। বাহিৰৰ পৰা মজুৰবোৰ ভয়তে পলাবলৈ ধৰিলে।

আকৌ গুলিৰ শব্দ।

গুলিত কিমানটা লাছ পৰি গ'ল তাৰ হিচাপ নাই। দুলনৰ হিচাপ মতে এঘাৰটা। লছমন সিং আৰু পুলিচৰ হিচাপত সাতটা। আছৰফিৰ বাপেক একেবাৰে পুত্ৰহীন হ'ল। তাৰ দুয়োটা ল'ৰা, মোহৰ আৰু আছৰফিৰ 'সন্ধান নাই। বিচাৰি পোৱা নগ'ল চামা গাঁৱৰ বহুবন কৈৰি আৰু বুৰু ভিহাৰ পাৰশ ধোবিৰ। ঘৰে ঘৰে কান্দোনৰ ৰোল উঠিল। এছ-ডি-অ' অহাৰ লগে লগে তেওঁৰ ভৰিত উবুৰি খাই পৰিছে নিহত আৰু বিচাৰি নোপোৱাবোৰৰ মাক-বাপেক-ঘৈণীয়েক-ল'ৰা-ছোৱালীহঁতে। এছ-ডি-অ'ৰ মুখ শিলৰ দৰে কঠিন হৈ পৰিছে। লছমন সিঙৰ ওপৰত পুলিচ কেছ কৰিব বুলি গাঁৱৰ মানুহক কথা দিছে। ৰিপ'ৰ্টাৰসকলক সকলো কথা কৈছে, ঘূৰি-পকি সকলো দেখুৱাইছে। ওৱাৰেণ্ট বাহিৰ কৰি ননালৈকে লছমন সিং ইজ নট টু লীভ হোম।

আৰু জোনাক নিশা, এজাক চেঁচা বতাহ বলি থকা মধুময় পৰিবেশত লছমন সিং আহে। এই অঞ্চলৰ সকলো কথাই পেটানিষ্টিক, আৰু মহত্তম পশু হৈছে চতুষ্পদ ঘোঁৰা, চাৰিটা ঘোঁৰাই চাৰিটা লাছ আনে। এইবাৰ দুলনৰ লগতে লছমনৰ অনুচৰবোৰেও হাত লগায়। গাঁতবোৰ দ হোৱা দৰকাৰ। মাটি বাৰিষাৰ পানী আৰু শৰতৰ হিম পৰি ৰসাল হৈ আছে। চাৰিটা লাছ ধুপধাপকৈ পৰি যায়। দুলনৰ বুকুৰ গুৰুভাৰ আগতকৈও গধুৰ হয়।

এতিয়া আগতকৈও আচৰিত ধৰণৰ এটা মানুহ হৈ পৰে দুলন। সি বি-ডি-অ' অফিচৰ পৰা কাজিয়া কৰি আগতকৈ সৰহ সৰহ বিছন আনে। হাল-বলদৰ টকা আনে। তাৰ পিচত এমাহ নহওতেই কেইজোপামান বনৰীয়া গছ দেখি সান্ত্বনা পায়। অনেক সতেজ আৰু অনেক সেউজীয়া কেইজোপামান বনৰীয়া গছে ভাৰতৰ জৰুৰী অৱস্থাৰ কালত দক্ষিণ-পূব বিহাৰৰ অনাদৃত অঞ্চলত খেতি-বাতিৰ কাম কৰি খোৱা হৰিজন সকলৰ হত্যাৰ নিৰৱ সাক্ষী হৈ প্ৰতি দিনেই সূৰ্যৰ প্ৰণাম গ্ৰহণ কৰে। লছমনে বেকচুৰ খালাচ পায়। জৰুৰী অৱস্থা। এছ-ডি-অ'ক পদৰ পৰা অৱনমিত কৰা হয় মালিক— খেত মজুৰসকলৰ শান্তিপূৰ্ণ সম্পৰ্কৰ বিৰুদ্ধে খেত মজুৰসকলক উচতাই দিয়াৰ বাবে। লছমন আৰু অন্যান্য জোতদাৰ-মহাজনে হনুমান মিশ্ৰৰ মন্দিৰত আসুৰিক ধূমধুপালেৰে পূজা দিয়েগৈ, ৰূপৰ এশ আঠটা বেলপাত দিয়ে আৰু এইবুলি ঘোষণা কৰে যে যিবোৰে টকা-টকা মজুৰিত আৰু বিনা জলপানৰ খৰচত ফচল কাটিব খোজে সেই কুত্তাৰ বাচ্চা আৰু কুত্তীৰ বাচ্চিবোৰ আহিলে আহক। নাহিলে বাহিৰৰ পৰা কিষাণ আহিব। জৰুৰী অৱস্থাৰ সময়ত সকলোতে হাঁহাকাৰ। কংগ্ৰেছী মস্তানবিলাকে বাহিৰৰ কিষাণ অনাৰ ঠিকা লৈছে। এইবাৰ খেলা আৰু দুৰন্ত মজাৰ হ'ব। প্ৰত্যেকৰ মজুৰিৰ পৰা সেই ঠিকাদাৰক চাৰি অনাকৈ দিনে দিব লাগিব। লাগিলে ঠিকাদাৰৰ মানুহ হওকেই বা নহওকেই। সেই মস্তানবোৰে কথা দিছে, বন্দুক হাতত লৈ সিহঁতে ফচল কটাই ল'ব আৰু কোনোবাই যদি তাত ওঁ-আ কৰে তেনেহ'লে তাৰ গাত পেট্ৰ'ল ধালি জুই লগাই দি এই অঞ্চলৰ পৰা বদমাচী চিৰকালৰ বাবে আঁতৰাই পঠাব।

দুলনে মনত গুৰুভাৰ লৈ ঘূৰি ফুৰে আৰু ধাতুৱা-লাটুৱাৰ মুখলৈ চাই ভাবে যে ল'ৰা কেইটাক লগত লৈ ক'ৰবালৈ পলাই যাব নেকি? কিন্তু ক'লৈ যাব! তাৰ মাতৃভূমি দক্ষিণ-

পূব বিহাৰৰ কোন ঠাইত দুলন গঞ্জু নিৰাপদ?

কোন ঠাইত বহিৰাগত লছমন সিং নাই?

হোলিৰ দিনা সি কাণ পাতি গীতো নুশুনে। কিন্তু হঠাৎ হোলিৰ সেই উল্লাস বন্ধ হৈ পৰে কিবা আচৰিত গান শুনি। মহুৱা খাই মাতাল হোৱা ধাতুৰাই টুইলা বজাই বজাই চকু মুদি গীত জুৰিছে ঃ

'কলৈ গ'ল কৰণ?

বুলাকি ক'ত?

কোনেও সিহঁতৰ খবৰ নকৰে কিয়?

সিহঁত পুলিচৰ খাতাত হেৰাই গৈছে।

ক'ত আছে আছৰফি হাজাম?

আৰু তাৰ ভায়েক মোহৰ?

মহুবন আৰু পাৰশ গ'ল ক'লৈ?

কোনেও সিহঁতক নিবিচাৰে কিয়?

সিহঁত পুলিচৰ খাতাত হেৰাই গৈছে।

কৰণে কৰিছিল পাঁচিছ পইচাৰ লড়াই

আছৰফিয়ে কৰিছিল পাঁচ টকা।

চল্লিছ পইচাৰ লড়াই

বুলাকি আৰু মোহৰে

দাদাহঁতৰ লগত গৈছিলে আগুৱাই।

মহুবনে জানিছিল নিচা লগা মহুৱা বনাব

পাৰশে জানিছিল হোলিৰ দিনত নাচিব,

সিহঁত আটাইবোৰ পুলিচৰ খাতাত

হেৰাই গ'ল, হেৰাই গ'ল।'

গান শেষ হ'ল। সকলো নিমাত। হোলিৰ ৰং সকলো মাটি হৈ গ'ল। হোলিৰ নিচা এৰাই গ'ল। দুলন থিয় হ'ল।

—কোনে এই গীত কৰিছিল?

—মই, বাবা।

দুলনে হাও হাওকৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে। ক'লে, পাহৰি পেলা সেইটো গান। তয়ো হেৰাই থাকিবি পুলিচৰ খাতাত।

দুলন গুচি গ'ল তাৰ মাটিলৈ। নামি আহিল মাটিখিনিৰ মাজলৈ। অসম্ভৱ সৰু মাতেৰে সি ক'বলৈ ধৰিলে, তহঁত গান হৈ গলি, শুনিবলৈ পাইছ? গান হৈ গলি তহঁত। মোৰ ল'ৰা ধাতুৱাই কৰা গান হৈ গ'লি। গান হৈ গ'লি, ধান নহ'লি, নহ'লি বনগুটিও— এতিয়া তহঁত মোৰ কলিজাৰ পৰা নামি যা দেই, মই আৰু নোৱাৰো!

দোল পূর্ণিমাৰ জোনৰ পোহৰত কাঁইটীয়া গছৰ সেউজীয়া পাত আৰু ধুতুৰা ফুলৰ থোপে হাঁহিত বাগৰিবলৈ ধৰিলে। এনেকুৱা হাঁহিৰ কথা সিহঁতে কেতিয়াও শুনা নাছিল। দুলনৰ বুকুৰ মাজত ধাতুৱাৰ কাৰণে অজান ভয়। চাণ্ডত উঠাৰ লগে লগেই সি গানটো শুনিবলৈ পালে। এতিয়া গানটো সকলোৱে গাইছে। কিন্তু পুলিচৰ খাতাত সিহঁত হেৰাই যোৱা নাই। দুলনে কোনো দিনে সকলোবোৰ কথা ক'ব নোৱাৰিব। লছমন সিঙৰ হাতোৰা।

এদিন জৰুৰী অৱস্থাৰ অৱসান হ'ল।

আৰু এদিন ভাৰতৰ মুক্তি সূর্যই ৰং চাবলৈ গাদীৰ পৰা নামি আহিল আৰু কিছুদিন জিৰাই লৈ পুনৰবাৰ গাদীত উঠিবলৈ লৰাঢপৰা লগালে। আকৌ এদিন লছমনৰ ফচল পকিল।

দুটা বছৰ দুর্দিন-খৰাং বতৰ-শস্য হানিৰ পিচত এই বছৰ ধানেই ধান উপচি পৰিছে। আদিগন্ত ধাননি পথাৰ জুৰি শাৰী শাৰী টঙি ঘৰ উঠিছে। জাক জাক চৰায়ে আহি দিনে-ৰাতিয়ে পথাৰৰ পকা ধান খাইছে।

দুবছৰৰ আগতে যি আছিল কংগ্রেছী আৰু মস্তান আৰু খেতমজুৰ যোগান ধৰাৰ ঠিকাদাৰ, সি এইবাৰ তাৰ নামৰ পৰা "কংগ্রেছী আৰু মস্তান" এই ডক্টৰেট উপাধি দুটা বাদ দি মাত্র খেতমজুৰ যোগোৱাৰ ঠিকাদাৰ হৈ দেখা দিলে। তাৰ লগত তাৰেই দৰে টেৰিক্লথৰ পোছাক আৰু ক'লা চছমা পিন্ধি বন্দুক দাঙি ফুৰা চাৰিটা সঙ্গী। সি এতিয়া অমিতাভ বচ্চনৰ ভঙ্গীত এই মার্চিনেৰী লছমনক ক'লে, আপোনালোকৰ দিন এতিয়া খতম হ'ল। ষ্ট্ৰাইক ভঙা, খেতমজুৰ যোগান দিয়া আৰু ফচল কটোৱা এই সকলোবোৰ এতিয়া পেচাদাৰ সকলৰ হাতলৈ গুচি আহিছে। ছাউথ-ইষ্টাৰ্ণ বিহাৰত মই মার্চিনেৰী ছাৰ্ভিচ দিওঁ। আপুনি নিবিচাৰিলেও মই দিম। পাঁচ হাজাৰ টকা। আগধন।

—পাঁচ হাজাৰ?

—তেনেহ'লে চৰকাৰী মজুৰি দিয়ক।

—নাই নাই।

—চৰকাৰী মজুৰি নিদি আপুনি লাভ উঠাব আশি হাজাৰ। পাঁচ হাজাৰ কিয় নিদিব?

—দিম।

—বচ্। গাঁৱৰ নাম আৰু মজদুৰবোৰৰ নাম দিয়ক। কোই হাংগামা উঠানেৱালা হ্যায়?

—নাই।

—ঠিক আছে। মই মখ্খন সিং আৰু ৰামলগন সিঙকো ছাৰ্ভিচ দিব লাগিব। মই ঠিক সময়ত হাজিৰ হ'মহি। আৰু শুনক, সিহঁতক মজুৰি দিব পাঁচ সিকিকৈ। মোৰ লাভৰ অংশ চাৰি অনাকৈ।

—টকা টকা।

—পাঁচ সিকি। মই, অমৰনাথ মিশ্র, বেছি কথা নকওঁ।

—টাহাড়ৰ মিশ্ৰজীৰ আপুনি কি হয়?

—ভতিজা। মোৰ ছাৰ্ভিচৰ প্ৰথম কেপিটেল চাচাজীয়েই দিছে। এনেকৈয়ে সকলো বন্দবস্ত হৈ যায়। পিচত হনুমান মিশ্ৰই লছমন সিঙক ক'লে, হয় হয়, সি মোৰেই ভতিজা। ল'ৰাহঁতক ছাৰফেচ কলিয়ৰী কিনি দিলো, ক'লো তোকো দিওঁ এটা? নাই, সি সেইবোৰ লেতেৰা কাম নকৰে। বৰ বুদ্ধিমান ল'ৰা। তাৰ ছাৰ্ভিচ ইলেকশ্যনৰ কেণ্ডিডেটে লয়, হৰতালী কাৰখানা মালিকে লয়। ছাৰফেচ কলিয়াৰিত সি লেবাৰ যোগান ধৰে। বৰ বুদ্ধিমান ল'ৰা। তিনিজনী বিয়া কৰাইছে। তিনিখন টাউনত তিনিজনীক ৰাখিছে। কেউজনীকে বেলেগে বেলেগে ঘৰ সাজি দিছে। আগৰটো চৰকাৰৰ দিনত তাৰ খুব দাম আছিল। মোৰহে এটাও ল'ৰা তাৰ নিচিনা কামৰ নহ'ল।

লছমন সিং অতি বৰ্বৰ ৰাজপুত। স্বৰাজ্যত সঞ্জয়। কিন্তু লছমন সিঙেও বুজি পায় যে ভাৰাতীয় মাৰ্চিনেৰীয়ে যেতিয়া নিজৰ ছাৰ্ভিচ জাপি দিয়ে, তেতিয়া সিও সিহঁতৰ কথামতে চলিব লাগিব। এতিয়া সেই ছাৰ্ভিচ নল'লে লছমন মখ্খন আৰু ৰামলগনৰ ওচৰত লঘু হ'ব।

ধান কটা আৰম্ভ হয়। বাহিৰৰ মজুৰ নহয়, ধাতুৰাহঁতে নিজেই কাটিছে। দিনে পাঁচ সিকি হাজিৰাৰ উপৰি জলপান হিচাপে মাকৈৰ ছাতু-জলকীয়া-লোণ। ধাতুৰাৰ মাকে দুইটা ল'ৰাৰ কাৰণে বনৰীয়া কৰ্দৈৰ আচাৰ বান্ধি দিয়ে যাওঁতে লগত।

দুলন তাৰ চাংখনৰ ওপৰত বহি থাকে। বহি থাকে কিহবাৰ প্ৰতীক্ষাত। ধানকটা চলি আছে, চলি আছে। গান গাই গাই মাইকীবোৰে ধান কাটিব লাগিছে, দূৰৰ পৰা সিহঁতৰ গান কিবা একেসুৰীয়া নিচুকনি গীত যেন শুনি। কিন্তু দুলনৰ টোপনি নাহে।

'কোনে কাঢ়ি নিছে দুলনৰ নিদ্ৰা

নিদ্ৰা হেৰাল পুলিচৰ খাতাত।'

ধাতুৱা আৰু লাটুৱা উভতি নহালৈকে দুলন ঘৰতে থাকিল। তাৰ পিচত আহিল মাটিলৈ। বৰষুণৰ পাৰ ধুই অনা পানী পাই শৰতৰ হিমে তিওৱা সৰস মাটিত বন কাঁইটৰ গছবোৰ আৰু বন্য আৰু উদ্ধত হৈ উঠিছে। ধুতুৰা ফুলেৰে ধুতুৰা গছবোৰ ওলমি পৰিছে। দুলনৰ চকুলৈ টোপনি অহা নাই।

আশংকা কৰি থকা গণ্ডগোল লাগিল মজুৰি দিয়াৰ দিনা। অমৰনাথে সেইদিনা তাৰ লাভাংশ দাবী কৰিলে। লছমনে ক'লে, একো খুন জখম নকৰিবা। মোৰ লগত তোমাৰ লাভাংশ কাটি ৰখাৰ কোনো কথা নাই। সিহঁতৰ লগত ফয়চলা কৰি লোৱা।

—কিমানজনৰ লগত? অমৰনাথে কুকুৰনেচীয়া বাঘৰ দৰে হাঁহে, আপুনি দি দিয়ক।

সকলোতকৈ জাঁকি উঠিল ধাতুৱা, দুলনৰ ল'ৰা। সেই কাৰণেই লছমন সিঙে লাভাংশৰ কথাত মূৰ সুমাব নোখোজে। সি অস্পৃশ্যবোৰক বন্দুক তুলি জব্দ কৰিব জানে মাথোন। এই এজনক সি গুলি কৰিব নোখোজে। দুলনক তাৰ দৰকাৰ।

অমৰনাথে ক'লে, কুত্তাবোৰৰ সৈতে মই কথা পাতিম? পাঁচশ মানুহৰ পাঁচ সিকিৰ পৰা দিনে এসিকিকৈ পোন্ধৰ দিনত মুঠ ওঠৰ শ টকা হয়। দি দিয়ক।

—নাই হুজুৰ! আমি নিদিওঁ। ধাতুৱাই চিঞৰি উঠিল। লছমনে নিশ্বাস পেলালে। আকৌ পেটানিষ্টিক হ'ব লাগিব সি। আকৌ বন্দুক তুলি ল'ব লাগিব। কৰণ গ'ল, আছৰফি আহিল, আছৰফি গ'ল, ধাতুৱা।

—পোন্ধৰ দিনৰ মাত্ৰ পোন্ধৰটা টকা লৈ ঘৰলৈ যাম? ওঠৰ টকা বাৰ অনা নাপাম নেকি? সেইটোৱেই জানো বন্দৱস্ত নাছিল? বেছি দিনতো আমি লগোৱা নাই?

—ধাতুৱা ভাবি-চিন্তি কথা কবি। লছমন সিঙে অমৰনাথক টকা দিয়ে। তাৰ পিচত ক'লে, তই আৰু কথা নকবি ধাতুৱা। গুচি যা।

কৰণ আছিল দাবী জনোৱা মানুহ। আছৰফি আছিল খণ্ডাল। ধাতুৱাই কেতিয়াও জনা নাছিল সিহঁতৰ মজুৰি কাটি অমৰনাথক তাৰ পৰা লাভাংশ দিয়াৰ বিষয়ত সি যে এনেকৈ দাবী জনাব পাৰিব। তাৰ পৰা ওলাই আহি সি ক'লেহি, তহঁত যা। মই ইয়াৰ এটা ফয়চলা কৰিহে গৈছোঁ।

সি আকৌ লছমন সিঙৰ লগত মুখামুখি হ'ল। ক'লে, সেই পচিছ পইচাৰ হিচাপ আদায় কৰি নিদিলে আমি কালিৰ পৰা আৰু ধান নাকাটো। ভাল পথাৰখিনি এতিয়াও পৰি আছে। আমি নিজেও নাকাটো আৰু আন মানুহকো কাটিবলৈ নিদিওঁ।

—পুলিচে নিজৰ লাভৰ ভাগ নিবলৈ আহিছে বুলিয়েই তই আজি বাচি গলি ধাতুৱা।

— আপুনি পুলিচলৈ ভয় কৰে? ধাতুৱা গুচি গ'ল কিন্তু তাৰ শেষ কথাষাৰে লছমনক জ্বলাই থৈ গ'ল। তথাপিও ধাতুৱা দুলনৰ ল'ৰা বুলি আৰু দুলনে লছমনৰ অত্যন্ত গোপন কৰিবলগীয়া কামৰ সহায় কৰে বুলি লছমনে এদিনলৈ ছোট লোকবোৰক সময় দিলে।

পিচদিনা সকলো ওলাই আহিল আৰু কোনেও কাম নকৰিলে। লছমনে একো কৰিব নোৱাৰি খণ্ডত ফোঁচফোঁচাই থাকিল। মৰ্চিনেৰীবোৰক সেইদিনা পোৱা নাযাব। সিহঁত মখ্খন সিং আৰু ৰামলগন সিঙক মদত দিবলৈ গৈছে। ততালিকে বাহিৰৰ লেবাৰ পোৱাও সহজ নহয়। আবেলিৰ বেলি পৰাৰ লগে লগে লছমনে তাৰ সঙ্গীবোৰক প্ৰয়োজনীয় নিৰ্দেশ দিলে। ভয় খুৱালে কাম হয় যদি গোলি মৎ চালাও। পকা ধানৰ মাজেৰে ঘোঁৰাত উঠি লছমনৰ অনুচৰবোৰ যায়। চম্বলৰ দস্যুদলৰ চিনেমা চাই চাই সিহঁতেও তেনেকুৱা খাকী ইউনিফৰ্ম পিন্ধি লৈছে। এইদৰে সিহঁত আগুৱাই যায়। ইহঁত থিয় দিয়ে আৰু অপেক্ষা কৰে।

— কুত্তাৰ বাচ্চাহঁত, কুত্ত্ৰীৰ বাচ্চিহঁত শুন।

— তু হো কুত্তাকে বাচ্চা! কোনোবাই চিঞৰি দিয়ে। সিহঁতে বন্দুক তুলি লয়। ইহঁতে আশ্চৰ্য ক্ষিপ্ৰতাৰে সোমাই পৰে ধাননিৰ মাজত। ধানৰ আঁৰত নেদেখা হৈ পৰে। কিছুসময় ধৰি চলে কথাৰ ক্ষেপণাস্ত্ৰ নিক্ষেপ। তাৰ পিচত অনিবাৰ্য গুলিবৰ্ষণ। একাধিক। ধান খাই থকা চৰাইবিলাকে খোৱা এৰি আকাশলৈ উৰা মাৰে। ধাননিৰ মাজৰ পৰা ওলায় কাৰ ডিঙিত তেজেৰে কুলি কৰা শব্দ। চিনা শব্দ।

তাৰ পিচত ঘোঁৰাৰ ভৰিত পৰিবলৈ ধৰে আৰু পৰিয়েই থাকে চোকা কাচিৰ ৰেপ।

চিঞৰত গগন ফলা ঘোঁৰাবোৰ ঢপলিয়াবলৈ ধৰে পিঠিত ছোৱাৰীহঁতক লৈ। সিহঁত চেকুৰি পলায়। লাটুৱা আৰু পৰশে দৌৰ দিয়ে তোহৰিৰ ফালে।

ভীষণ, ভীষণ কষ্টেৰে অপেক্ষা কৰি থাকে দুলনে। সন্ধ্যা পাৰ হৈ নিশা হোৱাত লাটুৱা আহি ওলাল।

— ধাতুৱা ক'ত?

— মইতো দেখা নাই। অহা নাই দাদা? মইতো থানালৈ গ'লো।

— ধাতুৱা ক'ত?

— পুলিচ লৈ আহিলো আমি।

পুলিচ ইয়ালৈকো আহিব। সেই যে এছ-ডি-অ', বাবা? তেওঁ আকৌ আহিছে। ও ভি আয়েগা।

— ধাতুৱা!

দুলনৰ ভিতৰে ভিতৰে মৰাশবোৰ লৰিছে কিয়? কাক সিহঁতে ঠাই উলিয়াই দিছে? কাক? দুলনে সকলো বুজি পায় আৰু সি উঠি থিয় হয়।

— কলৈ যাব?

মাটিলৈ।

—ল'ৰাটো নাহিল, তই তই তই পাগল নে পিশাচ?

— চুপ থাক হাৰামজাদী।

দুলন ওলাই আহিল, দৌৰিবলৈ ধৰিলে সি। ধাতুৱাৰ গান, ধাতুৱাৰ গান,

'ক'লৈ গল কৰণ?

বুলাকি গ'ল ক'লৈ?

সিহঁত পুলিচৰ খাতাত হেৰাই গৈছে।'

সেমেকা এহাল চকু। হাতত জকল পিন্ধা। তু মৎ খো যাইও ধাতুয়া, মৎ খো যাইও। বন কাঁইটৰ গছ ধুতুৰাৰ গছ, তহঁতে আজি ৰাতি নাহাঁহিবি।

ধাতুৱা আছে, ধাতুৱা আছে।

লছমন সিং। এটা মানুহ।

মানুহটোৰ চকু মুখ ৰক্তাক্ত। লছমনে তাক মাৰিছে। লাথি মাৰে। সি পৰি যায়।

সিহঁত দুটা, ঘোঁৰা তিনিটা।

লছমনে তাৰ মুখলৈ চায়।

ওচৰ চাপি আহে, কয়,

— দুলন?

— ধাতুৱা?

—আফচোচ, আফচোচ দুলন, মানা কী তো য়ে জানোৱাৰ গোলি চালায়া।

লছমনে আকৌ এবাৰ মানুহটোক লাথি মাৰে। কয়, গোলি চালানেৱালা মস্তান!

— ধাতুৱা ক'ত?

— জমিত।

— কৌন ডালা?

— ওহি জানৱৰ।

— সি?

— ওঁ, কিন্তু তই মুখ নুখুলিবি দুলন। তোৰ তিৰোতা, ল'ৰা, ল'ৰাৰ তিৰোতা, নাতি কোনো নাথাকিব। আৰু, আৰু টকা লৈ যাবি। পুলিচ মাতিছে তোৰ ল'ৰাই। পুলিচক মই জৰুৰ কিনি ল'ম। কিন্তু জানি ৰাখ, তোৰ ল'ৰা বুলিয়েই লাটুৱাক এৰি দিলো। মোৰ বন্দুকৰ এটা গুলিওতো আজি খৰচ নকৰিলো। লাটুৱাক এটা গুলিতে বগৰাই দিব পাৰিলোহেঁতেন। নিদিলো।

সিহঁত গুচি গ'ল। সাতটাকৈ শ লৈ দুলন আৰু থিয় দি থাকিব নোৱাৰিলে। বাগৰি পৰিল পাৰতে। বাগৰি গ'ল মাটিলৈ। বন কাঁইট গছৰ হিংস্ৰ পাতৰ আচোৰ খাই ক্ষত বিক্ষত হৈ হৈ বাগৰি বাগৰি আহি এবাৰ বৈ যায়হি এটা সময়ত।

এইবাৰৰ তদন্ত সদায় হৈ থকাৰ দৰে কোনোৰকম শেষ নহ'ল। এছ-ডি-অ'ই হস্তক্ষেপ কৰিলে। গোলি চালানেৱালা মস্তান আৰু অমৰনাথ জেললৈ গ'ল।

ধাতুৱা আৰু উভতি নাহিল।

দুলনে মাথোন ভাবে আৰু ভাবে। অৱশেষত পাগল হোৱাৰ সিদ্ধান্তই ল'লে সি। কিয়নো বহাগ মহীয়া বৰষুণ পৰাৰ পিচতেই মাটিৰ পৰা বন কাঁইট আৰু ধুতুৰাৰ গছবোৰ উৎখাত কৰিবলৈ ধৰিলে।

—কলৈ গ'ল? এই ভৰ দুপৰীয়াখন? তাৰ ঘৈণীয়েকে সোধে। লাটুৱাৰ ঘৈণীয়েকে কয়, কাচি আৰু বস্তা লৈ মাটিলৈ গৈছে শহুৰ।

—তই হাক নিদিলি কিয়?

মই কথা কওঁ নেকি?

লৰ ধৰে বুঢ়ীয়ে সকলো শোক-তাপ পাহৰি। পাৰত উঠি চিএৱৰ ধৰে, বোলো তই পাগল হলি নেকি? সেই হাবি জংঘল চাফা কৰিব যে খুজিছ?

ঘৰলৈ যা।

—ঘৰলৈ যাম?

—ঘৰলৈ যা।

—বুঢ়ীয়ে কান্দি কাটি পহানৰ ওচৰ পালেগৈ। পহান গুচি আহে। কয়, ধাতুৱা আহিব দুলন। তই ল'ৰাৰ শোকত এইবোৰ পগলামি নকৰিবি। ৰ'দে ধৰিব তোক।

দুলনে ক'লে, ঘৰলৈ যা পহান।

ল'ৰা তোৰ হেৰাইছেনে মোৰ?

—তোৰ।

—তেন্তে? পাগল হৈছোঁ যদি হৈছোঁ, নাই হোৱা যদি নাই হোৱা। চালাৰ জমিত কি আছে মই চাইছোঁ।

—তেন্তে লাটুৱাকো মাতি আন।

—নালাগে, মই অকলেই কৰিম।

সি খেতি-বাতিৰ কাম নকৰে, কিন্তু কৰিব লাগিলে তাৰ হাতখন বৰ ভাল। সেই কথা পহানৰ মনত পৰিল। পহানে দুলনৰ ঘৈণীয়েকক ক'লে, বল ঘৰলৈ বল। তাৰ যি মন যায় কৰক। তই তো তোহৰিলৈ যাব লাগিব।

দুলনৰ ঘৈণীয়েকে লাটুৱাৰ সৈতে বাৰে বাৰে তোহৰিলৈ গৈ থানাত ধাতুৱাৰ বিষয়ে খা-খবৰ কৰেগৈ।

কেইদিনমান জংঘল পৰিষ্কাৰ কৰিলে দুলনে। মাটি প্ৰস্তুত কৰে। তাৰ পিচত বিছন আনি কয়, এই বিছনেৰে এইবাৰ আমি ভাত নাখাওঁ, মাটিত পেলাম।

—এই মাটিত!

—ওঁ।

বিছনখিনি সিচি সিচি দুলনে মন্ত্ৰ মতাৰ দৰে কৈ যায়, তোমালোকক মই ইয়াত বন কাইটৰ গছ আৰু ধুতুৰাৰ গছ কৰি নাৰাখোঁ। ধান কৰিম। ধাতুৰা, —ধান কৰিম তোক।

ধান যেতিয়া গজিল তেতিয়া আটায়ে দলে দলে চাবলৈ আহিল। ক'ত ওলাইছে গজালি লছমন মখ্খন আৰু ৰামলগনৰ কাঠ মাটিত! গজালিবোৰ যেনে সতেজ, তেনে পুৰঠ।

—পোৰা মাটি, নতুন গজালি। সকলোৱেই ক'লে। দুলন অত্যন্ত বিৰক্ত হয় শুনি। সকলোকে সি খেদি পঠিয়ায়। সি অকলেই খেতি কৰিব তাত, অকলেই চহাব, অকলেই ৰুব, অকলেই গজালিৰ সেউজীয়া লাৱণ্য চাব।

পহানে ক'লে, লছমন সিঙে দেখা হ'লে হিংসাত মৰিলহেঁতেন।

—কোনে? দুলন নিস্পৃহ।

—লছমন সিঙে।

—ক'ত আছে সি!

—গয়াত আছেগৈ, শাহুৱেকৰ ঘৰত।

—অ'!

তাৰ পিচত ধান গছ ডাঙৰ হয়। ওখ, তেজাল আৰু পুৰঠ গছ। ঠোক ভৰি ধান লাগে। সেই ধান পকে। এইবাৰ দুলনৰ চূড়ান্ত বলিয়ালি প্ৰকাশ পালে।

সি ক'লে, ধান নাকাটো।

নাকাট? এই বাৰিষাটো গ'ল, কিমান কষ্ট কৰি পাৰ কাটি মাটিত জমি থকা পানী উলিয়াই দিলি, ৰাতিয়ে-দিনে তাতেই পৰি থাকিলি, ঘৰৰ পৰা বাট কুৰি বাই মই ভোগ আৰু পানী কঢ়িয়াই মৰিলো, তই এতিয়া ধান নাকাট?

—নাকাটোঁ। আৰু তইঁতো কোনো মাটিলৈ নাহিবি। মোৰ কাম আছে।

—কি কাম? বহি থকা?

—ওঁ, বহি থকা।

যিহৰ কাৰণে বহি থকা সেইটো এইবাৰ হ'ল। ফচল কটাৰ সময়ত লছমন উভতি আহিল। দুলনৰ খেতি আৰু ধানৰ কথা সিও শুনিলে। ধাতুৱাক মাৰি পেলোৱাৰ এটা বছৰ পাৰ হৈছে। বৰ্বৰ লছমন এতিয়া আত্মস্থ।

লছমন দুলনৰ ওচৰ পালেহি। দুলনে জানে, সি আহিব। দুলনে জানিছিল।

—দুলন!

—মালিক পৰোৱাৰ?

—উঠি আহ ইয়ালৈ।

—এয়া কি, আপুনি দেখোন অকলে?

—বাজে কথা থ। এইবোৰ কি হৈছে?

—কি?

—মাটিত ধান কিয়?

—খেতি কৰিছোঁ।

—কি কথা আছিল?

—আপুনিয়েই কওক।

—কুত্তাৰ বাচ্চা, মাটিত তই ধান খেতি কৰাৰ কথা আছিল নেকি? ইয়াত হাবি বন থাকিব.........

দুলন আছিল মাটিত থিয় হৈ, তলত। লছমন ঘোঁৰাৰ পিঠিত। দুলনে লছমনৰ ভৰি এটাত ধৰি লৈ খুব জোৰেৰে টান মাৰি দিলে। পৰি গ'ল লছমন। কান্ধৰ পৰা তাৰ বন্দুক উফৰি পৰিল। এতিয়া দুলনৰ হাতৰ মুঠিত বন্দুক। লছমনে কিবা বুজি পোৱাৰ আগতেই তাৰ মূৰত বন্দুকৰ কুন্দাৰ মাৰ পৰিল। লছমনে চিঞৰি উঠিল। দুলনে বন্দুকৰ কুন্দা তাৰ ডিঙিৰ কান্ধৰ হাড়ত মাৰি দিলে। এটা শব্দ হ'ল।

—কুত্তাৰ বাচ্চা, জানৱৰ......... লছমনে সভয়ে দেখিলে যে সি দুলনৰ সন্মুখত পৰি কান্দিব লাগিছে। তাৰ চকুত যন্ত্ৰণা আৰু আতঙ্কৰ চকুপানী। সি, লছমন সিং মাটিত পৰি আছে আৰু দুলন গঞ্জু থিয় হৈ আছে। সি দুলনৰ ভৰি দুটাত সাৱটি ধৰিবলৈ গ'ল আৰু কেঁকাই উঠিল। দুলনে তাৰ সেই হাত দুটাত শিলৰে খুন্দি দিলে। লছমনে বুজিলে, তাৰ

সৌঁহাত বহুত দিনৰ বাবে অকামিলা হৈ গ'ল।

—জানৱৰ, কুত্তা!

—কি কথা আছিল মালিক? খেতি নকৰোঁ বুলি? কিয় নকৰিম? তই আহি মানুহৰ লাছ পুতিবি আৰু মই হ্ম লাছৰ জিম্মাদাৰ। কিয় হ'ব? নহ'লে তই গাওঁ জ্বলাবি, মোক নিৰ্বংশ কৰি দিবি। খুব ভাল কথা। কিন্তু মালিক সাতটাকৈ ল'ৰা, কেৱল হাবি-বন কাইটৰ জোপোহাহি হ'ব লাগিব নেকি সিহঁতৰ কবৰৰ ওপৰত? সেয়ে মই ধান ৰুইছোঁ, জান? সকলোৱে মোক পাগল বুলিছে, মই পাগলেই হৈছোঁ। আজি মই আৰু তোক যাবলৈ নিদিওঁ মালিক, আকৌ ফচল কটাবলৈ নিদিওঁ। তোক গুলি চলাবলৈ, ঘৰ জ্বলাবলৈ, মানুহ পুৰি মাৰিবলৈ আৰু নিদিওঁ। অনেক ফচল চ্‌পালি তই। তোক পুলিচে সুদায় এৰিব?

নেৰিলে নেৰক। তোৰ মানুহবোৰে? সিহঁতেও হয়তো মাৰিবহি। মালিকে কেতিয়া মৰা নাই? পুলিচেইনো কেতিয়া নমৰাকৈ আছে? আকৌ মাৰিলে এইবাৰ মৰিবলগীয়া হ'লে মৰিম। এবাৰতো সকলোৱেই মৰিব। ধাতুৰা জানো আগতে এবাৰ মৰিছিল?

এনে সময়ত নিজকে সম্পূৰ্ণ অসহায় বুলি জানি লছমনৰ মনলৈ মৃত্যু ভয় আহিল। মৃত্যু ভয় আহিলেও ৰাজপুতে কেতিয়াও দক্ষিণ-পূব বিহাৰত নীচ জাতিৰ ওচৰত মূৰ দোঁৱাব নোৱাৰে। পাৰিলেহেঁতেন যদিও, তথাপি নীচ জাতিয়ে ৰাজপুতক সকলো সময়তে প্ৰাণদান কৰিব নোৱাৰে। দুলনে নোৱাৰিলে।

লছমনে শৰীৰৰ সৰ্বশক্তিৰে থিয় দিবৰ চেষ্টা কৰিলে, চিঞৰি গালি পাৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে, বাঁও হাতখনেৰে শিল দাঙি লবলৈ চেষ্টা কৰিলে। দুলনে ক'লে, কা আপচোচ্‌ মালিক! তই গঞ্জুৰ হাতত মৰিলি!

তাৰ পিচত শিলেৰে খুন্দিবলৈ ধৰিলে লছমনৰ মূৰ। খুন্দিয়েই থাকিল। লছমন হত্যা কৰাত অভ্যস্ত, সি গুলিৰ দাম জানে মানুহক হত্যা কৰিলে তাৰ অন্তৰখনক বিচলিত নকৰে। সি হোৱা হলে এটা গুলিতে দুলনক মাৰি পেলালেহেঁতেন।

দুলন হত্যাত অভ্যস্ত নহয়। পাথৰৰ কোনো দাম নাই। এই হত্যা তাৰ ভিতৰত চলি থকা দীৰ্ঘদিনীয়া সংগ্ৰামৰ পৰিণাম! সি লছমনৰ মূৰত পাথৰ খুন্দিয়েই থাকিল।

এটা সময়ত সেইদৰে শিল খুন্দাৰ আৰু দৰকাৰ নাথাকিল। দুলন উঠি থিয় হ'ল। সি এতিয়া এটা এটাকৈ কামবোৰ শেষ কৰিব লাগিব। ঘোঁৰাটোৰ লেগামত ধৰি সি পাচফালে লাঠিৰ কোব এটা সোধাই দিলে। ঘোঁৰাই চেকুৰ মেলিলে। যাওক যলৈকে ইচ্ছা। তাৰ পিচত বন্দুকটোৰে সৈতে লছমন সিঙক পঘাৰে বান্ধি লৈ চোচোৰাই বহুত দূৰলৈ লৈ গ'ল। এটা খালত নি পেলাই দিলেগৈ। তাৰ ওপৰত শিলৰ পিচত শিল বগৰাই পেলাই দিবলৈ ধৰিলে। পাথৰৰ পিচত পাথৰ জাপ খালে। ভিতৰৰ পৰা হাঁহি উঠি আহিছে। মালিক পৰোৱাৰ এতিয়া ঘৃণনীয় ওঁৰাও-মুণ্ডা হৈ গলি তই? পাথৰৰ তলত থাকিলি? শিলৰ সমাধি হ'ল নে তোৰ?

শিলগুটিয়া খহটা মাটিৰ গৰাত কোনো চিন থকাৰ কথা নাই। কিন্তু পাৰটোত সিহঁতৰ

দবৰাদবৰি লগা ঠাইডোখৰ সি ধুতুৰা গছৰ ডাল ভাঙি আনি একো চিন-চাব নোহোৱাকৈ সাৰি পেলালে। এইবোৰ কৰাৰ পিচত সি গৈ চাঙত উঠি থাকিল।

কেবাদিনো ধৰি লছমনক বিচৰা হ'ল। যিহেতু সি কাৰো লগত কথা পাতি কেতিয়াও কোনো সিদ্ধান্ত নলৈছিল সেইবাবে সি দুলনৰ ওচৰলৈ অহাৰ কথাটোও কাকো কৈ অহা নাছিল। নোকোৱাটোৱেই আছিল স্বাভাৱিক, কাৰণ সি যিটো কাৰণত দুলনৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিবলগীয়া হৈছে, সেই কথাটো গোপনে ৰাখিবলগীয়াই। তাৰ সহযোগী বন্ধু যিবোৰে কথাটো জানিছিল সিহঁতৰো মুখ বন্ধ। এতিয়া মালিক পৰোৱাৰ নিজেই যেতিয়া অন্তর্দ্ধান, ঘোঁৰাটোও যেতিয়া দৈত্যাৰিৰ ধানখেতিৰ মাজত চৰি আছে, তেতিয়া পুৰণি কথাবোৰ উজ্বাৰি লাভ কি? লছমনৰ চাকৰে ক'লে, আনদিনা সদায় যোৱাৰ দৰে আজিও গাখীৰ-মিছিৰি খাই ঘোঁৰাত উঠি ওলাই গৈছিল। ক'লৈ গৈছিল, কেনেকৈ কম?

অতি অবাক কাণ্ড, কুকুৰনেচিয়া এজাকৰ কোঢ়াল শুনাৰ পিচত মানুহৰ হুঁচ হ'ল। তাকো পাঁচটা দিনৰ পিচত। পাঁচ দিন ধৰি মাংসলোভী পশুবোৰে পাথৰৰ সুৰুঙাৰে মাংসৰ গোন্ধ পাই চিঞৰ-বাখৰ লগাইছে আৰু অনেক চেষ্টা কৰি তাৰে কিছুমান পাথৰ আঁতৰাই লৈ সিহঁতে মৰাশটোৰ মুখখনহে মাত্ৰ খাব পাৰিছে। মৃতদেহটো লুকুৱাই খোৱাৰ ধূর্ত বুদ্ধি আৰু ঘোঁৰাই ধান খোৱা ইত্যাদি কাৰণবোৰ লগ লগাই মানুহৰ সন্দেহ গৈ দৈত্যাৰি সিঙৰ ওপৰতে পৰেগৈ। লছমনৰ পুতেকেও তাতে হুয়ভৰ দিয়ে আৰু সিহঁতৰ মাজত প্ৰাচীন শত্ৰুতাৰ ইতিহাস থকাৰ ফলত দৈত্যাৰি কিছুদিনলৈ হায়ৰাণ হ'বলগীয়া হয়। ঘটনাৰ কোনো প্ৰমাণ নাপাই পুলিচো ছত্ৰভঙ্গ দিয়ে আৰু দৈত্যাৰি আৰু লছমনৰ দ্বন্দ্ব পুৰণি বিবাদৰ ঐতিহ্য লৈ চলি থাকে। কোনো অৱস্থাতে দুলনক কাৰো সন্দেহ নহ'ল। সন্দেহ জন্মাৰ কাৰণো নাই স্বাভাৱিকতে। কোনো অৱস্থাতেই দুলনে যে লছমনক মাৰিব, তেনে কথা ভাবিব নোৱাৰি।

সিফালে লছমনৰ বিচাৰ খোচাৰ চলি থাকে। ইফালে চাঙৰ ওপৰৰ পৰা নামি আহে প্ৰসন্ন এক নতুন দুলন। পহানক কিবা এটা ক'লেহি সি, তাৰ পিচত পহানৰ আগচোতালত কুৰুডাৰ সকলো মানুহ আহি সমবেত হ'লহি। দুলনে ক'লে, মই কোনোদিনে কাৰো হাতত একো এটা বস্তু তুলি দিয়া নাই।

সকলো আচৰিত হ'ল।

দুলনে ক'লে, মোৰ ধানডৰা দেখি তোমালোকে সকলোৱে ভাল বুলিলা। মই সেই ধান নকাটিলোঁ। সকলোৱে মোক পাগল বুলি ক'লে। সেই বুলি মই মাটিখিনি চহাওঁতেও কৈছিল। পাগলক পাগল বুলি কৈছে। তোমালোকে এতিয়া মাথোন পাগলৰ কথা এটা ৰাখা।

কোৱাচোন কি।

লছমনৰ মৃত্যুত সকলোৱেই এক ধৰণৰ শান্তি পাইছে। তাৰ পুতেকো বাপেকৰ ভূমিকাত নামি পৰে নে নপৰে, সেইটো আজিয়েই ভাবিবলৈ মন যোৱা নাই।

মোৰ ধানখিনি তোমালোকৰ বিছনৰ বাবে দিছোঁ। এই বিছন লোৱাহঁক।

—আমাক দি দিছা?

ওঁ, নিয়া, কাটি লৈ যোৱা। এয়া কিয় কৰিলো, সেইবোৰ বহুত কথা.......

সাৰ দিছা?

ওঁ সাৰ, খুব দামী সাৰ। দুলনৰ মাতটো যেন চিলা কটা সূতাৰ দৰে হেৰাই যায়। তাৰ পিচত ডিঙিটো পৰিষ্কাৰ কৰি দুলনে ক'লে, তোমালোকে কাটাহঁক। মোকো তাৰে দুটামান দিবা। মই আকৌ কম, আকৌ।

সময় হ'লে সিহঁতবোৰ পথাৰত নামি পৰিব, ধান কাটিব এই প্ৰতিশ্ৰুতি পোৱাৰ পিচত দুলন তাৰ মাটিৰ ফালে উভতি গ'ল। আজি তাৰ মনটো আচৰিত ধৰণে মুকলি লাগিছে, আচৰিত! থিয় হৈ থাকি সি ধানবোৰ চায়।

কৰণ, আছৰফি, মোহৰ, বুলাকি, মন্থবন, পাৰশ আৰু ধাতুৰাৰ মাংসমজ্জাৰ সাৰত পুৰঠ হোৱা পকা ধানত আচৰিত প্ৰসন্নতা। কাৰণ সিহঁতবোৰ বিছন হ'ব। বিছন মানে বাচি থকা। দুলন লাহে লাহে চাঙৰ ওপৰলৈ উঠি যায়। তাৰ মনৰ মাজত এটা সুৰ। অবাধ্য। ঘূৰি ঘূৰি আহি আছে। ধাতুৰাই সেই গানটো বান্ধিছিল। 'ধাতুৰা' —বুলি ক'বলৈ গৈ তাৰ ডিঙিটো কঁপি উঠিল। ধাতুৰা তহঁতক হম বিছন বনা দিয়া।

□

দ্ৰৌপদী

নাম দোপ্‌দি মেঝেন, বয়স সাতাইশ, স্বামী দুলন মাছি (নিহত), বাসস্থান চেৰাখান, থানা বাকড়াঝাড়, কান্ধত কটা দাগ (দ্ৰোপ্‌দিয়ে গুলি খাইছিল), জীৱিত বা মৃত তাৰ সম্ভেদ দিব পাৰিলে আৰু জীৱিত হ'লে গ্ৰেপ্তাৰ কৰাত সহায় কৰিলে এশ টকা..........

দুটা চাপৰাছ লগোৱা ইউনিফৰ্মৰ মাজত সংলাপ।

এক নম্বৰ চাপৰাছধাৰী : চাঁওতালীৰ নাম দোপ্‌দি কেলেই? মই যি নামৰ লিষ্টি আনিছোঁ, তাততো এনে নাম নাই। লিষ্টিত নাই, এনে নাম কোনোবাই থ'ব পালেনে?

দুই নম্বৰ চাপৰাছধাৰী : দ্ৰৌপদী মেঝেন। তাইৰ মাক যি বছৰ বাকুলিৰ সূৰ্য চাহুৰ (নিহত) ঘৰত ধান বনাৰ কামত আছিল, সেই বছৰতে তাইৰ জন্ম। সূৰ্য চাহুৰ ঘৈণীয়েকে তাইৰ নাম দিছিল।

এক নম্বৰ চাপৰাছধাৰী : ইয়াৰ 'অপিচাৰ'বোৰে কেৱল ফচফচ্ কৰে ইংৰাজী লিখিবহে জানে। এইজনীৰ নামত ইমানবোৰ লিখিছে কি?

দ্বিতীয় চাপৰাছধাৰী : মোষ্ট নটৰিয়াছ মাইকী। লং ওৱাণ্টেড্ ইন্ মেনি......

ডোছিয়াৰ : দুলন আৰু দোপ্‌দিয়ে ঘৰুৱা কাম-বন কৰিছিল। বিটুইন-বীৰভূম-বৰ্দ্ধমান-মুৰ্ছিদাবাদ-বাঁকুড়া ৰোটেট কৰি ঘূৰি ফুৰিছিল। ১৯৭১ চনত বিখ্যাত অপাৰেচন বাকুলিৰ সময়ত যেতিয়া তিনিখন গাওঁ হেভি কৰ্ডন কৰি লৈ গুলি কৰা হয় তেতিয়া ইহঁত দুজনীয়ে মৰাৰ ভাও জুৰি পৰি থাকে। আচলতে ইহঁতেই আছিল মেইন ক্ৰিমিনেল। সূৰ্য চাহু আৰু তেওঁৰ ল'ৰাক খুন কৰা, ড্ৰাউটৰ সময়ত আপাৰ কাষ্টৰ কুঁৱা আৰু টিউবৱেল দখল কৰা, এই সকলোবোৰতেই আছিল ইহঁত মেইন, সেই ল'ৰা তিনিটাক পুলিচৰ হাতত ছাৰেণ্ডাৰ নকৰোৱাত আৰু অপাৰেচন বাকুলিৰ আৰ্কিটেকট কেপ্টেইন অৰ্জন সিঙে ৰাতিপুৱা লাছ গণিবলৈ গৈ স্বামী-স্ত্ৰীক নাপাই ক্ষন্তেকতে ব্লাড ছুগাৰত আক্ৰান্ত হৈ এই কথা পুনৰবাৰ প্ৰমাণ কৰিলে যে বহুমূত্ৰ সঁচাকৈয়ে এটা দুশ্চিন্তা আৰু উদ্বেগৰ ব্যাধিও হয়। বহুমূত্ৰৰ ৰোগৰ বাৰটা মতা। তাৰে এটা মতা হৈছে এংজাইটি।

দুলন আৰু দোপদি দীৰ্ঘদিন ধৰি নিৰন্ধ্ৰ অন্ধকাৰৰ মাজত সন্ধানহীন হৈ পৰে আৰু বিশেষ বাহিনীয়ে সেই অন্ধকাৰৰ মাজত সশস্ত্ৰ সন্ধানেৰে বিন্ধিবলৈ গৈ পশ্চিমবঙ্গৰ বিভিন্ন জিলাত বেছ কিছু ঘৰুৱা কাম-কাজ কৰা চাওঁতাল-চাওঁতালনীক সিহঁতৰ অনিচ্ছাসত্ত্বেও সিংবোঙাৰ (বোঙা, কোল জাতিৰ দেৱতা) ওচৰলৈ যাবলৈ বাধ্য কৰে। ভাৰতৰ সংবিধানত জাত-ধৰ্ম নিৰ্বিশেষে সকলো মানুহেই পৱিত্ৰ, তৎসত্ত্বেও এনেকুৱা ঘটনা ঘটি যায়। কাৰণ দুবিধ : এক— সন্ধানহীন দম্পতিৰ আত্মগোপনত অসামান্য দক্ষতা। দুই— বিশেষ বাহিনীৰ চকুত চাওঁতাল কিয়, অষ্ট্ৰ' —এছিয়াটিক মুণ্ডা গোষ্ঠীৰ সকলো সন্তানকেই একেই চেহেৰাৰ বুলি ধাৰণা হোৱাটো।

বস্তুতঃ বাকড়াঝাড় থানাৰ আওতাৰত (এই ভাৰতত কেৰেলুৱা এটাও কোনোবা নহয় কোনোবা এখন থানাৰ আওতাৰত) অৱস্থিত কুখ্যাত ঝাড়খানী জংঘলৰ চাৰিওফালে, আনকি অগ্নি আৰু নৈঋত কোণতো, থানা আক্ৰমণ কৰা, বন্দুক অপহৰণ কৰা (যিহেতু বলপূৰ্ব্বক সংগ্ৰহ কৰা পাৰ্টিবোৰ সকলোৱেই সুশিক্ষিত নহয় সেয়ে সিহঁতে বন্দুকৰ সলনি 'চেম্বাৰটো দি দিয়ক' বুলিও কয়,) গোলদাৰ-জোতদাৰ-মহাজন-শান্তিৰক্ষক-কাগজী বাবু আৰু খবৰ খোচৰাবোৰক হত্যা কৰা আদি কামৰ বাবে যিবোৰক অপৰাধী বুলি সন্দেহ কৰা হয়, সিহঁতৰ সম্পৰ্কে সংগৃহীত প্ৰত্যক্ষদৰ্শীৰ বিৱৰণীবোৰৰ পৰা পিলাই চমকি যোৱা বহুতো কথা জনা যায়। এহাল কৃষ্ণাঙ্গ নৰ-নাৰীয়ে ঘটনাৰ আগে আগে চাইৰেণৰ চিৎকাৰৰ দৰে কুৰুলিয়াইছে। আনকি চাওঁতালীবোৰেও বুজি নোপোৱা কিছুমান অসভ্য ভাষাৰে সিহঁতে নিহতবোৰক ঘেৰি লৈ উল্লাসৰ গীত গাইছে। যেনে,

"সামাৰে হিজুলেনাকো মাৰ্ গোয়েকোপে"

আৰু

"হেন্দে ৰামব্ৰা কেচে কেচে
পুনডি ৰামব্ৰা কেচে কেচে।"

ইয়াৰ পৰাই নিঃসংশয়ে প্ৰমাণ হয় যে ইহঁতেই কেপ্টেইন অৰ্জ্জন সিঙৰ বহু মূত্ৰৰ কাৰণ। প্ৰশাসনীয় কাৰ্যৰ ৰীতি সাংখ্যৰ পুৰুষ বা মকৰা দৰ্শকৰ চকুত এণ্টনিয়নিৰ আগৰ কালৰ ফিলিমৰ দৰেই দুৰ্বোধ্য বস্তু হোৱা বাবে প্ৰশাসনে আকৌ অৰ্জ্জন সিঙকেই অপাৰেচন ফৰেষ্ট ঝাড়খানীলৈ পঠাই দিয়ে। আৰু বুদ্ধিবৃত্তি দপ্তৰৰ পৰা উক্ত কুৰুলিওৱা আৰু নৃত্যৰত দম্পতিহালেই যে পলাতক হৈ থকাহালৰ লাছ দুটা সেই কথা জানি অৰ্জ্জন সিং কিছু সময়লৈ 'জোম্বি' অৱস্থাপ্ৰাপ্ত হয় আৰু কৃষ্ণাঙ্গ মানুহৰ প্ৰতি তেওঁৰ ভীতি ইমান প্ৰবল হয় যে লেংটি পিন্ধা ক'লা মানুহ দেখা পালেই তেওঁ "জান লে লি" বুলি কৈ অৱসন্ন হৈ পৰে আৰু ঘনে ঘনে সৰু পানী চুবলৈ ধৰে আৰু পানী খাবলৈ ধৰে। কি ইউনিফৰ্ম আৰু কি গ্ৰন্থচাহেব, একোৱেই তেওঁক এই অৱসাদৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰে। তাৰ পিচত প্ৰিমেচিয়ৰ ফৰ্চড্ ৰিটায়াৰমেণ্টৰ জুজু দেখুৱাইহে কোনোৰকমে এজন বঙালী প্ৰৌঢ় সমৰবিদ আৰু বামপন্থী উগ্ৰ ৰাজনীতি স্পেচিয়েলিষ্ট সেনানায়কৰ টেবুলৰ ওচৰত হাজিৰ কৰোৱা হয়। উক্ত সেনানায়কে প্ৰতিপক্ষৰ কাণ্ডকাৰখানা আৰু শক্তি-বুদ্ধিৰ দৌৰ প্ৰতিপক্ষতকৈও ভালদৰে জানে। গতিকে তেওঁ অৰ্জ্জন সিঙক প্ৰথমে শিখ জাতিৰ সমৰ প্ৰতিভা সম্পৰ্কে স্তুতি শুনালে। তাৰ পিচত বুজাই ক'লে, অকল প্ৰতিপক্ষৰ বেলিকাহে বন্দুকৰ নলী ক্ষমতাৰ উৎস নে? অৰ্জ্জন সিঙৰ ক্ষমতাওতো বন্দুকৰ মেল অৰ্গেনৰ পৰা ওলাই আহে। হাতত বন্দুক নাথাকিলে এই যুগত "পঞ্চক" পৰ্যন্ত ব্যৰ্থ আৰু অচল। এইবিলাক বক্তৃতা তেওঁ আনৰ আগতো দিয়ে, ফলত যুধ্যমান বাহিনীৰ মনলৈ পুনৰবাৰ 'আৰ্মি হেণ্ড বুক' কিতাপৰ প্ৰতি আস্থা ঘূৰি আহে। কিতাপখন আকৌ সৰ্বসাধাৰণৰ বাবে নহয় দেই। তাত লেখা আছে, আদিম অস্ত্ৰাদি লৈ গেৰিলা পদ্ধতিৰে যুদ্ধ কৰাটো সকলোতকৈ ঘৃণনীয় আৰু নিন্দাৰ যোগ্য। উক্ত পদ্ধতিৰ যোদ্ধাসকলৰ দৰ্শন মাত্ৰেই নিধন

কৰাটোৱেই হ'ল প্ৰতিজন সেনাৰে পৱিত্ৰ কৰ্তব্য। দোপ্‌দি আৰু দুল্‌না উক্ত যোদ্ধাবোৰৰ কেটিগৰিতেই পৰে, কিয়নো সিহঁতেও পৰশুকুঠাৰ-বেঁকা দা-ধনু-কাঁড় এইবোৰ হাতত লৈয়েই নিধনকাৰ্য চলায়। বস্তুতঃ সিহঁতৰে ক্ষয়-ক্ষতি কৰিব পৰাৰ ক্ষমতা বাবুহঁতকৈ বেছি। আটাইবোৰ বাবুৱেই চেম্বাৰ ফুটোৱাত বিশাৰদ নহয়, সিহঁতে ভাবি লয় বন্দুক হাতত তুলি ল'লেই ক্ষমতা আপোনা আপুনি ওলাই আহিব। কিন্তু দুল্‌না আৰু দোপদি নিৰক্ষৰ বাবে সিহঁতে জন্ম পৰাম্পৰাৰে অস্ত্ৰ ব্যৱহাৰৰ অভ্যাস কৰিছে। এইখিনিতে কৈ থোৱা প্ৰয়োজন যে এই সেনানায়কজনক প্ৰতিপক্ষই তুচ্ছজ্ঞান কৰে যদিও তেওঁ কিন্তু সামান্য মানুহ নহয়। তেওঁ প্ৰেকটিচত যিহকে কৰক, থিয়ৰিত প্ৰতিপক্ষৰ আদৰ্শক শ্ৰদ্ধা কৰে। এই কাৰণেই শ্ৰদ্ধা কৰে যে, সেয়া বিশেষ একো কথা নহয়, চেঙেলীয়া ল'ৰাহঁতে হাতত বন্দুক লৈ খেলা কৰাৰ মনোভাৱেৰে আগবাঢ়িলে সিহঁতক ঠিক বুজিব পৰা নাযাব আৰু বিনাশ কৰিব পৰাও নাযাব। ইন্ অৰ্ডাৰ টু ডেষ্ট্ৰয় এনিমি, বিকাম ওৱান। গতিকেই তেওঁ ইহঁতৰ এজন (থিয়ৰিত) হৈ সিহঁতক বুজিবলৈ লয়। আৰু ভৱিষ্যতে এই বিষয়ে লেখালেখি কৰাৰো বাসনা মনত ৰাখে। তেতিয়া (সেই লেখাত) বাবুহঁতক ডিমলিছ কৰি মানুহৰ ঘৰে ঘৰে বনবাৰী কৰাবোৰৰ বক্তব্যক হাইলাইট কৰিব, এইটোও তেওঁ মনতে ঠিক কৰি থৈছে। তেওঁৰ মনৰ এইবোৰ প্ৰছেছক সদ্যহতে জটিল যেন লাগিব পাৰে; কিন্তু আচলতে তেওঁ তেনেই সৰল মানুহ আৰু কাঠফুলাৰ মঙহ খাই তেওঁ তেওঁৰ মাজুজনা ককাকৰ দৰেই আনন্দ পায়। আচলতে তেওঁ জানে, প্ৰাচীন গণনাট্যগীতৰ দৰে হাতৰ তলুৱাত বদল হোগা জমানা। আৰু সকলো জমানাতেই তেওঁ সসন্মানে টিকি থাকিব পৰাকৈ টিকট-পত্ৰৰ প্ৰয়োজন। দৰকাৰ হলে ভৱিষ্যতক তেওঁ দেখুৱাই দিব যে তেৱেঁই গোটেই কথাটো কিমান সঠিক পাৰস্পেকিটভত বুজি পাইছিল। আজি যিবোৰ কৰিছে ভৱিষ্যতৰ মানুহে সেইবোৰ যে পাহৰি যাব তাত তেওঁৰ তিলমানো সন্দেহ নাই আৰু তেওঁ এই কথাও জানে যে এক জমানাৰ পৰা আন জমানালৈ সকলোৰে ৰঙৰ লগত নিজৰ ৰং মিলাব পাৰিলে তেওঁ সংশ্লিষ্ট জমানাৰ প্ৰতিনিধি হৈ থাকিব পাৰিব। আজি "এপ্ৰিহেন্সন্ এণ্ড এলিমিনেচন্" কৰি তেওঁ তৰুণসকলক নিৰ্মূল কৰিছে হয়, কিন্তু মানুহে তেজৰ স্মৃতি আৰু শিক্ষা অচিৰেই পাহৰি যে যাব, সেই কথাও তেওঁ জানে। আৰু একে সময়তে তেৱোঁ শ্বেক্সপীয়েৰৰ দৰে তৰুণৰ হাতত পৃথিৱীৰ লিগেচী তুলি দিয়াত বিশ্বাসী। তেৱোঁ প্ৰছ্‌পেৰো।

যি হওক, ইয়াৰ পিচত জনা যায় যে বহুতো যুৱক-যুৱতীয়ে এদলৰ পিচত এদলকৈ জীপ গাড়ীত উঠি গৈ থানাৰ পিচত থানাত আক্ৰমণ চলাই গোটেই অঞ্চলটোকে একেলগে সন্ত্ৰস্ত আৰু উল্লাসিত কৰি থৈ ঝাড়খানীৰ জংঘলৰ মাজত অন্তৰ্দ্ধান হ'ল। যিহেতু বাকুলিৰ পৰা সন্ধানহীন হোৱাৰ পিচৰে পৰা দোপ্‌দি আৰু দুলনাই প্ৰায়বোৰ জোতদাৰৰ ঘৰে ঘৰে বনবাৰী কৰিছে, সেয়ে সিহঁতে হত্যাকাৰীবোৰক হত্যা কৰিবলগীয়াবোৰৰ খবৰবোৰ টপাটপ জনায় আৰু সিহঁত নিজেও সেনানী, ৰেংক এণ্ড ফাইল, বুলি সগৰ্বে ঘোষণা কৰে। অৱশেষত দুৰ্ভেদ্য ঝাড়খানী জংঘল সেনাৰে চক্ৰবেহুৰ দৰে ঘেৰি পেলোৱা হয়, আৰ্মি তাৰ ভিতৰলৈ সোমাই যায় আৰু ৰণভূমি চিৰাচিৰ কৰি লৈ পলাতকসকলক বিচাৰে। লগে লগে কাৰ্টোগ্ৰাফাৰে বনাঞ্চলটোৰ মেপ আঁকি যায় আৰু সেনাবাহিনীয়ে আঁৰৰ পৰা খোৱা পানীৰ

নিজৰা আৰু কুণ্ডবোৰৰ ওপৰত চকু ৰাখে। সেই পহৰা আজিও দি আছে, আজিও সিহঁতক বিচাৰি আছে। তেনেকৈ এবাৰ বিচাৰি ফুৰোতে সেনাবাহিনীক বাট দেখুৱাই নিয়া দুখীৰাম ঘড়াৰীয়ে দেখা পালে চেপেটা শিল এটাৰ ওপৰত পেট পেলাই লৈ চাওঁতাল যুৱক এটাই পানীত মুখ দি পানী খাই থকা। তেনে অৱস্থাতে তাক গুলি কৰা হয় আৰু ৩০৩ গুলি খাই সেই ডেকাটোৱে ছিটিকি গৈ হাত দুখন মেলি "মহো" বুলি ভীষণ চিঞৰ এটা মাৰিলে আৰু মুখেৰে এসোপা তেজ আৰু ফেন বতিয়াই মৰি থাকিল। পিচত জানিব পৰা গ'ল, সিয়েই আছিল কুখ্যাত দুলন্ মাঝি।

এই "মহো" শব্দটোৰ মানে কি? এইটো আদিবাসী ভাষাত উগ্ৰপন্থীবোৰৰ শ্লোগান নেকি? ইয়াৰ অৰ্থ কি হ'ব পাৰে সেই বিষয়ে শান্তিৰক্ষা দপ্তৰে বহু প্ৰকাৰে মূৰ ঘমায়ো একো উৱাদিহ উলিয়াব নোৱাৰিলে। আদিবাসী-বিশেষজ্ঞ দুজন মোক্কেলক কলিকতাৰ পৰা উৰুৱাই অনা হ'ল আৰু তেওঁলোকে হফমেন জেফাৰ— গ'ল্ডেন-পামাৰ প্ৰভৃতি নানান পণ্ডিতৰ ৰচিত অভিধানবোৰ লুটিয়াই ভাগৰি পৰিল। অৱশেষত সৰ্বজ্ঞ সেনানায়কে চমৰুক মাতি পঠালে। কেম্পৰ পানী ভাৰী চাওঁতাল চমৰুৱে দুই বিশেষজ্ঞক দেখা পাই খুকখুককৈ হাঁহে আৰু বিড়িৰে কাণ খজুৱাই ক'লে, মালদহৰ চাওঁতালবোৰে সেই গান্ধীৰজাৰ সময়ত যুঁজ কৰিবলৈ যাওঁতে সেই বুলি কৈছিল দেই! সেইটো যুঁজ কৰাৰ ডাক। ইয়াতনো আকৌ কোন বেটাই আহি "মহো" বুলিলে? মালদহৰ পৰা কোনোবা আহিল নেকি?

সমস্যাটো পৰিষ্কাৰ হ'ল। তাৰ পিচত দুলনৰ শৱদেহটো সেই শিলৰ ওপৰতে পেলাই থৈ সেনাবোৰে সেউজীয়া পোছাকৰ কেমোফ্লেজ কৰি লৈ গছে গছে উঠি ল'লে আৰু দেৱতা পেনৰ নিচিনাকৈ গছবোৰৰ ডাল-পাত গাত বান্ধি লৈ আমৰলি পৰুৱাৰ কামোৰ খাই খাই সেই অসভ্য ঠাইখনত অপেক্ষা কৰিবলৈ ধৰে। কোনোবাই সেই মৰাশটো নিবলৈ আহে নে নাহে। এইটো যেনে এটা চিকাৰৰ পদ্ধতি, তেনে এটা যুদ্ধৰ পদ্ধতি কেতিয়াও নহয়। কিন্তু সেনানায়কে জানে, কোনো এটা জনা-শুনা পদ্ধতিৰেই এই খেচেৰাবোৰক নিপাত কৰি পেলোৱাটো সম্ভৱ নহ'ব। গতিকে তেওঁ মৰাশৰ টোপ দেখুৱাই চিকাৰক ওচৰ চপাই আনিবলৈ কয়। তেওঁ ক'লে, সকলো পৰিষ্কাৰ হৈ পৰিব। যিবোৰ গান দোপ্‌দিয়ে গাইছে তাৰ মানেও মই এতিয়া বাহিৰ কৰিম ৰ'বা।

তেওঁৰ কথাকে শিৰোধাৰ্য কৰি সেনাবোৰ তৎপৰ হয়। কিন্তু দুলনৰ মৃতদেহ নিবলৈ কোনো নাহিল। তাৰ উপৰি নিশাৰ আন্ধাৰত খচমচ শব্দ শুনি সেনাবোৰে গুলি চলাই তললৈ নামি আহি দেখা পায়হি সিহঁতে গছৰ শুকান পাতৰ শয্যাত সঙ্গম কৰি থকা এহাল কেটেলা পহুকহে নিধন কৰিছে। হাবিৰ মাজত বাট দেখুৱাই নিয়া দুখীৰাম ঘড়াৰীয়ে অৱশ্যে ঘৰ নপতা মানুহৰ দৰে দুলন-সংশ্লিষ্ট কামৰ বকচিচ্ নোলোৱাকৈয়ে কাৰোবাৰ হাতৰ মেচিদাত হেনো ডিঙিটো হেৰুৱায়। দুলনৰ লাছটো কঢ়িয়াই আনি থাকোতে সেনাবোৰে লাছ খাবলৈ বিচাৰি বাধাপ্ৰাপ্ত হোৱা আমৰলি পৰুৱাৰ কামোৰ খাই খাই সাপৰ বিষৰ যন্ত্ৰণা পায়। লাছ নিবলৈ "কোই ন আয়া" বুলি শুনি সেনানায়কে পেপাৰবেকৰ এণ্টিফেচিষ্ট "ডেপুটি" নামৰ কিতাপখনৰ ওপৰত চাপৰ এটা মাৰি "হোৱাট" বুলি চিঞৰি উঠিল আৰু

সেই মুহূৰ্ততে এজন আদিবাসী বিশেষজ্ঞই আৰ্কিমিডিছৰ দৰে উলঙ্গ আৰু শুভ্ৰ আনন্দত ঢপলিয়াই আহি কৈ উঠিল, 'ছাৰ। সেই 'হেন্‌দে ৰামব্ৰা' বোলা কথাবোৰৰ অৰ্থ উলিয়াই পেলাইছোঁ। সেইবোৰ মুণ্ডাৰী লেংগুৱেজ।'

এতেকে দোপ্‌দিৰ বিচাৰ খোচাৰ চলিয়েই থাকে। ঝাড়খানী জংঘল বেল্টটোত অপাৰেচন চলিছে— চলি আছে— চলি থাকিব। প্ৰশাসনৰ টিকাত সেইটো এটা বেয়া ফোঁহা। তাৰ ওপৰত মলম ঘঁহি সেকা-পোতোকা কৰিলে ভাল নহয়, তোক্‌মাৰ লেও দিলেও সি নাফাটে। প্ৰথম ফেজত পলাতকবোৰে জংঘলৰ টপোগ্ৰাফি নজনা বাবে পটাপট ধৰা পৰে আৰু সন্মুখ সংঘৰ্ষৰ নিয়ম অনুসৰি সিহঁতৰ শৰীৰত কৰদাতাৰ খৰচৰ শৰাধ কৰি গুলি বিন্ধাই দিয়া হয়। সন্মুখ সংঘৰ্ষৰ নিয়ম মতেই সিহঁতৰ শৰীৰত থকা চকু-নাড়ী-ভুৰু-পাকস্থলী-হৃৎপিণ্ড-জননেন্দ্ৰিয় আদি অংশবোৰ শিয়াল-শগুন-বনবিড়ালী-পৰুৱা আৰু পোক কেচুৰ খাদ্য হয় আৰু পিচত সিহঁতৰ মাংসহীন জঁকাবোৰ ডোমহঁতে ৰংমনেৰে বেচিবলৈ লৈ যায়।

ইয়াৰ পিচৰ ফেজত সিহঁতে সন্মুখ সংঘৰ্ষত ধৰা নিদিয়ে। ইয়াৰ পৰা এতিয়া ধাৰণা কৰা হৈছে যে সিহঁতে কোনোবা বিশ্বাসী কুৰিয়াৰক পাইছে। আৰু সেইজন যে দোপ্‌দিয়েই হ'ব, তাৰ সম্ভাৱনা টকাটোৰ নব্বৈ পইচা। দোপ্‌দিয়ে দুলনক তেজতকৈও বেছি ভাল পাইছিল। এতিয়া তায়েই সিহঁতক বচাইছে নিশ্চয়।

"সিহঁতক" কথাষাৰো হাইপোথেছিছ।

কিয়?

অ'ৰিজিনেলি কিমানজন গৈছিল?

উত্তৰ নিৰৱতা। সেই বিষয়ে বহুতো গল্প ওলাই আছে, বহুতো কিতাপ যন্ত্ৰস্থ হৈ আছে। সকলো কথা বিশ্বাস নকৰাই ভাল।

ছবছৰৰ ভিতৰত কিমানজন সন্মুখ সংঘৰ্ষত মৰিল?

উত্তৰ নিৰৱতা?

সন্মুখ সংঘৰ্ষৰ পিচত জঁকাবোৰৰ হাতবোৰ কটা বা ভঙা কিয়? হাত কোঙা মানুহে জানো সন্মুখ সংঘৰ্ষ কৰিব পাৰে? গলধনৰ হাড় মোচোকা খোৱা, ভৰি আৰু বুকুৰ হাড় ডোখৰ ডোখৰ কিয়?

ইয়াৰ উত্তৰ দুই ৰকমৰ। নিৰৱতা। চকুত অভিমানী তিৰস্কাৰ, ছিঃ। এইবোৰ কথা ক'ব লাগেনে? যি হ'বলগীয়া আছে সিতো..........

এতিয়া কিমানজন জংঘলত আছে?

উত্তৰ নিৰৱতা।

সিহঁত এটা লিজিয়ন নেকি?

সিহঁতৰ কাৰণে কৰদাতাসকলৰ খৰচত এটা বিৰাট বাহিনী সৰ্বদায় সেই জংঘলৰ বন্য

পৰিবেশৰ মাজত মোতায়েন কৰি ৰখাটো জাষ্টিফাইড্ নে?

উত্তৰ ঃ অবজেক্‌চন্। "বন্য পৰিবেশ" কথাষাৰ ঠিক নহয়। তাত মোতায়েন কৰি ৰখা বাহিনীয়ে সুষম খাদ্য-চিকিৎসাৰ সুবিধা, যাৰ যি ধৰ্ম সেই মতে অনুষ্ঠানৰ সুবিধা, বিবিধ ভাৰতী শুনা আৰু "ইয়ে হ্যায় জিন্দেগী" ফিলিমত সঞ্জীব কুমাৰ আৰু ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণক মুখামুখিকৈ দেখা পোৱাৰ সা-সুবিধা পাই থাকে। নহয়, পৰিবেশ "বন্য" নহয়।

কিমানজন আছে?

উত্তৰ নিৰৱতা।

কিমানজন আছে? এট্ অল্ কোনোবা আছে নে নাই?

উত্তৰ দীঘলীয়া।

যেনে ঃ ওৱেল, একচন্ হৈ আছে। মহাজন-জোতদাৰ-গোলদাৰ-সুৰী-বেশ্যালয়ৰ বেনামী মালিক— অতীতৰ খোঁচৰ এইবোৰ আজিও সন্ত্ৰস্ত। খাবলৈ নোপোৱা লেংটি পিন্ধাবোৰ আজিও উদ্ধত আৰু সেও নমনা। ঘৰুৱা চাকৰ বাকৰবোৰে কোনো কোনো অঞ্চলত বেটাৰ ওৱেজ পাইছে। পলাতকবোৰৰ প্ৰতি সহানুভূতিশীল গাওঁবোৰ আজিও নিৰৱ আৰু বিদ্বেষী। এইবিলাক ঘটনাৰ পৰা ধাৰণা কৰাৰ কাৰণ আছে..........

এইখন চিত্ৰত দোপদি মেঝেন আছে কোনখিনিত?

তাই নিশ্চয় পলাতকবিলাকৰ লগত চামিল হৈ আছে। ভয়ৰ কথাটো আন ঠাইত। যিবোৰ আছে, সিহঁত দীৰ্ঘকাল জংঘলৰ আদিম জগতত আছে। সিহঁত লগ হৈছে দৰিদ্ৰ গৃহভৃত্য আৰু আদিবাসীবোৰৰ। এই সাহচৰ্যৰ ফলত সিহঁতে নিশ্চয় পুথিগত শিক্ষাক দলিয়াই দিছে। যি মাটিৰ ওপৰত আছে, তাৰ লগত হয়তো পুথিগত শিক্ষাৰ অ'ৰিয়েণ্টেচন কৰি নতুনকৈ সংগ্ৰামৰ পদ্ধতি আৰু জীয়াই থকাৰ নিয়ম শিকিছে। বাহিৰৰ পুথিগত শিক্ষা আৰু অন্তৰৰ উদ্যম এইখিনিয়েই মাত্ৰ যাৰ সম্বল, সিহঁতক গুলিয়াই শেষ কৰি দিব পৰা যায়। হাতে-কলমে কাম কৰিছে যিবোৰে সিহঁত ইমান সহজতে শেষ নহয়।

গতিকে অপাৰেচন ঝাড়খানী ফৰেষ্ট বন্ধ হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ আৰ্মি হেণ্ডবুকৰ সাৱধান বাণী।

দুই

দোপদি মেঝেনক ধৰা। তাই সিহঁতক ধৰাই দিব।

দোপদিয়ে পেটৰ কাপোৰত ভাতখিনি টোপোলা বান্ধি লৈ লাহে লাহে গৈ আছিল। মুছাই টুডুৰ ঘৈণীয়েকে ভাত ৰান্ধি দিছে। এইদৰে মাজে মাজে দিয়ে। ভাতখিনি জুৰ পৰিলে দোপদিয়ে সেইদৰে পেট কাপোৰতে টোপোলা এটা কৰি লৈ লাহে লাহে খোজকাঢ়ে।

যাওঁতে তাই মূৰৰ চুলিৰ মাজত আঙুলি সুমুৱাই বীঢ়া ওকণি উলিয়াই আনি মাৰি গৈছিল। অকণমান কেৰাচিন তেল পোৱা হ'লে মূৰত ঘঁহি দিলেই ওকণিবোৰ

মৰিলহেঁতেন। তাৰ পিচত চৌডাৰে মূৰটো থুই পেলাব পাৰি। কিন্তু হাৰামীহঁতে নিজৰাৰ ভাঁজে ভাঁজে খাপ দি থাকে। পানীত কেৰাচিনৰ গোন্ধ পালেই সিহঁত গোন্ধে গোন্ধে ওলাবহি।

দোপ্‌দি।

দোপ্‌দিয়ে মাত নিদিলে। তাইক নিজৰ নামেৰে মাতিলে তাই কেতিয়াও সহাঁৰি নিদিয়ে। তাইৰ নামত বক্‌চিচ ঘোষণা কৰাৰ কাগজখন তাই আজিয়েই পঞ্চায়ত অফিচলৈ গৈ চাই আহিছে। মুছাই টুডুৰ ঘৈণীয়েকে কৈছিল, সেইখন কি চাই আছ? ক'ৰ কোন দোপ্‌দি মেঝান! তাইক আকৌ ধৰাই দিলে টকা!

কিমান টকানো?

দু—শ !

ঔ আই !

বাহিৰলৈ ওলাই মুছাইৰ ঘৈণীয়েকে ক'লে, এইবাৰ সাজোন-কাচোন বেছি। চ-ব লতুন পুলুচ (নতুন পুলিচ)!

এৰা।

তই আৰু এইফালে নাহিবি।

কিয়?

মুছাইৰ ঘৈণীয়েকে চকু তল কৰি ক'লে, টুডুৱে কৈছে সেই চাহেবটো আকৌ আহিছে। তোক ধৰিলে এইবাৰ গাঁও— ঘৰ-বাৰী........

আকৌ জ্বলাই দিব।

ওঁ। আৰু দুখীৰামৰ কথাটো..........

চাহাবে জানিছে?

সোমাই আৰু বুধনাই হাৰামী কৰিলে।

সিহঁত আছে ক'ত?

টেনত (ট্রেইন) উঠি পলাল।

দোপ্‌দিয়ে কিবা চিন্তা কৰি ল'লে। তাৰ পিচত ক'লে, ঘৰলৈ যা। কি হ'ব নাজানোঁ, মোক যদি ধৰে তহঁতে মোক চিনি নাপাৱ বুলি ক'বি।

তই পলাই যাব নোৱাৰ?

নাযাওঁ। কিমানবাৰ পলাম ক? ধৰিলেনো কিডাল কৰিব কচোন!

'কাঁউটাৰ' কৰি দিব। দিয়ক।

মুছাইৰ ঘৈণীয়েকে ক'লে, আমাৰ আৰু আন ক'লৈকো যাবৰ ঠাই নাই।

দোপ্‌দিয়ে সৰুকৈ ক'লে, আমি কাৰো নাম নকওঁ।

দোপদিয়ে জানে, ইমানদিনে শুনি শুনি শিকিছে, কেনেকৈ নিৰ্যাতনৰ লগত মোকাবিলা কৰিব পাৰি। যদি নিৰ্যাতনৰ উপৰি নিৰ্যাতনৰ ফলত শৰীৰ আৰু মন ভাগি পৰে তেতিয়া দোপদিয়ে নিজৰ জিভাখন নিজৰ দাঁতেৰে কামুৰি ছিঙি পেলাব। সেই ল'ৰাটোৱেও তেনেকৈ ছিঙি পেলাইছিল নিজৰ জিভাখন। তাক পিচত 'কাঁউটাৰ' কৰি পেলালে। কাঁউটাৰ কৰিলে হাত দুটা পিচপিনে বন্ধা থাকিব। শৰীৰৰ প্ৰতিডাল হাড় হৈ পৰিব চূৰ্ণ-বিচূৰ্ণ, যৌনা ত হ'ব ভীষণ ঘা। কিল্‌ড্ বাই পুলিচ ইন এন্ এন্‌কাউণ্টাৰ....... আন্‌নউন্ মেনে....... এজ টুৰেণ্টি টু .... এইবোৰ ভাবি ভাবি গৈ থাকোতে দোপ্‌দিয়ে তাইক কোনোবাই মতা শুনিলে, দোপ্‌দি!

তাই কোনো উত্তৰ নিদিলে। তাইক তাইৰ নাম ধৰি মাতিলে তাই কোনো সঁহাৰি নিদিয়ে। ইয়াত তাইৰ নাম উপী মেঝেন। কিন্তু তাইক মাতিছে কোনে?

তাইৰ মনত সদায় সন্দেহৰ কাঁইট কিছুমান জাপ খাই থাকে। "দোপ্‌দি" বুলি শুনাৰ পিচত সন্দেহৰ সেই চোকা কাঁইটবোৰ কেটেলা পহুৰ গাৰ কাঁইটৰ দৰে থিয় হৈ গ'ল। বাটেদি গৈ থাকোতে তাই মনে মনে চিনি পোৱা মানুহবোৰৰ মুখৰ ফিলিম্ ৰোলবোৰ মুকলি কৰি থবলৈ ধৰিলে। সোমৰা নহয়, সোমৰা পলাতক। সোমাই আৰু বুধনাও পলাতক, বেলেগ কাৰণত। গোলক হ'ব নোৱাৰে, সি আছে বাকুলিত। বাকুলিৰ পৰা অহা কোনোবাই মাতিছে নেকি? বাকুলি এৰি অহাৰ পিচৰ পৰা তাইৰ আৰু দুলনাৰ নাম হৈছিল উপী মেঝেন আৰু মাতং মাঝি। এই ঠাইত অকল মুছাই আৰু তাৰ ঘৈণীয়েকৰ বাহিৰে সিহঁতৰ আচল নাম কোনেও নাজানে। বাবু ল'ৰাহঁতৰ ভিতৰতো আগৰ বেচৰ সকলোবোৰেই নাজানিছিল।

সেই সময়খিনি বৰ গোলমলীয়া। সেই কথা ভাবিলেও দোপ্‌দিৰ এতিয়া গোলমাল লাগি যায়। বাকুলিত তেতিয়া চলিছে অপাৰেচন বাকুলি। সূৰ্য চাহুৱে বিড্ডি (বি-ডি-অ) বাবুৰ সৈতে ষড়যন্ত্ৰ কৰি দুবছৰত নিজৰ ঘৰৰ চৌহদত দুটা টিউব ওৱেল বহুৱাই ল'লে আৰু কুঁৱা খন্দাই ল'লে তিনিটা। পানী ক'তো নাই, বীৰভূম অঞ্চল খৰাং। কিন্তু সূৰ্য চাহুৰ ঘৰত পানীৰ অথাই সাগৰ, কাউৰীৰ চকুৰ দৰে একেবাৰে ফটফটীয়া।

কেনেল টেক্স দি পানী লৈ যা, কথা শুনি জ্বলি উঠিল সকলো।

টেক্স দিয়া পানীৰে খেতি বঢ়াই আমাৰ কি লাভ?

আটাইবোৰ মানুহ জ্বলি উঠিল।

যা, যা! তহঁতৰ পঞ্চায়তী বদমাচি মই নামানো। পানী নি খেতি বঢ়াম। আধা ধান আধিয়াৰে নিব। ভাপত দিয়া ধানৰ সকলো বশ। তেতিয়া ধান সৰহকৈ দিয়া, টকা দিয়া, যাহ্ তহঁতৰ কাৰণে ভাল কাম কৰিবলৈ গৈ মোৰ ভাল এটা শিক্ষা হৈছে।

কিটো ভাল কাম কৰিলা তুমি?

পানী দিয়া নাই মই গাওঁখনক?

তোমাৰ বৈনায়েৰাকহে দিছা।

তহঁতে পানী পোৱা নাই?

পাইতো! ডোম চণ্ডালে পানী নাপায়।

এই কথাৰ পৰাই কাজিয়া। খৰাং অৱস্থাত মানুহৰ ধৈৰ্যৰ ক্ষমতাও সহজতে জ্বলি যায়। গাঁৱৰ সতীশ-যুগল আৰু সেই বাবু ল'ৰাটো, ৰাণা হ'বলা তাৰ নামটো, আটায়ে ক'লে, জোতদাৰ মহাজনে একো নিদিয়ে, খতম কৰি দে।

সূৰ্য চাহুৰ ঘৰ ৰাতি ঘেৰাও। সূৰ্য চাহুৱে বন্দুক উলিয়াই লৈছিল। গৰু পঘাৰে পিচফালে হাত বন্ধা সূৰ্যৰ। চকুৰ মণি বগা, ঘূৰিবলৈ ধৰিছিল, কাপোৰ-চাপোৰ নষ্ট হৈ গৈছিল। দুল্‌নাই কৈছিল, মই আগতে ঘাপ মাৰিম ৰ। মোৰ বোপাইৰ বোপায়েকে তাৰ পৰা ধান বঢ়াই লৈছিল, সেই ধাৰ সুজিবলৈ মই আজিলৈকে বেগাৰী খাটিছোঁ।

দোপ্‌দিয়ে কৈছিল, মোৰ পিনে চাই সি মুখৰ লেলাৱতি কাঢ়ে, তাৰ চকুহাল মই উলিয়াই আনো ৰ। সূৰ্য চাহু। তাৰ পিচত সিউড়িৰ পৰা টেলিগ্ৰাফিক মেছেজ। স্পেচিয়েল ট্ৰেইন। আৰ্মি। জীপ বাকুলিলৈকে নাহে। মাৰ্চ-মাৰ্চ-মাৰ্চ। গজাল লগোৱা বুটৰ তলত পৰি শিলগুটি কেৰেচ্‌-কেৰেচ্‌-কেৰেচ্‌। কৰ্ডন আপ। মাইকত আদেশ। যুগল মণ্ডল-সতীশ-মণ্ডল-ৰাণা আলোৱাছ-প্ৰবীৰ আলোৱাছ-দীপক-দুল্‌না মাঝি-দোপ্‌দি মেঝেন ছাৰেণ্ডাৰ, ছাৰেণ্ডাৰ। ন' ছাৰেণ্ডাৰ ছাৰেণ্ডাৰ। মো-মো-মো ডাউন দি ভিলেজ। খটাখট-খটখট-বতাহত কৰ্ডাইট-খটখট- ৰাউণ্ড দি ক্লক্‌ -খটখট। ফ্লেইম থ্ৰোৱাৰ। বাকুলি জ্বলিছে। ম'ৰ মেন এণ্ড উইমেন, চিলড্ৰেন......... ফায়াৰ— ফায়াৰ। ক্লজ কেনেল এপ্ৰ'চ। অ'ভাৰ-অ'ভাৰ-অ'ভাৰ বাই নাইটফল। দোপ্‌দি আৰু দুল্‌নাই বুকুৰে চুচৰি চুচৰি পলাই গৈছিল।

বাকুলিৰ পৰা গৈ সিহঁত পল্‌তাকুড়ি পাবগৈ নোৱাৰিলেহেঁতেন। ভূপতি আৰু তপাই লৈ যায়। তাৰ পিচত দোপ্‌দি আৰু দুলনাই ঝাড়খানী বেল্টৰ আশে পাশে কাম কৰাৰ সিদ্ধান্ত হয়। দুল্‌নাই দোপ্‌দিক বুজাইছিল, এয়েই ভাল দে! এনেকৈ থাকিলে আমাৰ ঘৰ-সংসাৰ ল'ৰা-ছোৱালী নহয়! কোনে ক'ব পাৰে এদিন এই সকলোবোৰ জোতদাৰ-মহাজন-পুলিচৰ হাতত নিশ্চিহ্ন নহ'ব বুলি?

কিন্তু আজি বাৰু তাইক পিচ ফালৰ পৰা কোনে মাতিলে?

দোপ্‌দি গৈয়ে থাকিল। গাওঁ-পথাৰ-জোপোহা হাবি আৰু শিলৰ দ'ম-পি.ডবলিউ.ডিৰ খুটি— পিচে পিচে বেগাই অহাৰ শব্দ। এজনেই আহিছে। ঝাড়খানীৰ জংঘল পাবলৈ কমেও এক ক্ৰোশ বাকী। তাইৰ মনত হ'ল যেন হাবিখনত সোমাই পৰিলেই তাই ৰক্ষা পৰে। সিহঁতক গৈ ক'ব লাগিব পুলিচে আকৌ তাইৰ নামত 'লুটিচ' দিছে। ক'ব লাগিব সেই হাৰামী চাহাবটো আকৌ আহিছে বুলি। হাইড-আউট সলাব লাগিব। তাৰ বাহিৰেও ছান্দাৰাত খেত মজুৰবোৰক টকা দিয়া লৈ যি গণ্ডগোল হৈছিল তাৰ পিচত তাত লক্ষ্মী বেৰা, নাৰাণ বেৰাক সূৰ্য চাহু কৰি পেলোৱাৰ আঁচনিও বাতিল কৰিব লাগিব। সোমাই আৰু বুধনাই সকলো কথাই জানিছিল। দোপ্‌দিৰ বুকুৰ তলিত ভীষণ বিপদৰ এজেন্সী। তাইৰ এতিয়া ধাৰণা হ'ল, সোমাই আৰু বুধনাই যি হাৰামী কৰিব তাত চাওঁতাল হৈ তাইৰ লাজ লাগিবলৈ একো নাই। দোপ্‌দিৰ তেজ হৈছে চম্পাভূমিৰ পবিত্ৰ ক'লা নিৰ্ভেজাল

তেজ্জ। চম্পাৰ পৰা বাকুলিলৈ কিমান লাখ চন্দ্ৰৰ উদয়াস্তৰ পথ। তেজ্জত ভেজ্জালোতো মিহলি হ'ব পাৰিলেহেঁতেন, দোপ্‌দিৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ প্ৰতি গৰ্ববোধ হ'ল। সিহঁতে ক'লা লাটুমণি গুটিৰ ঔষধিৰে মাইকী মানুহৰ তেজ্জৰ পহৰা দিছিল। সোমাই আৰু বুধনা হ'ল জাৰজ্জ। যুদ্ধৰ ফচল সিহঁত। শিয়াল ডাঙাৰ মাৰ্কিন সৈন্যৰ উপহাৰ টুৱাৰ্ডছ ৰাঢ়ভূমি। নহ'লে কাউৰীয়ে যদিওবা কাউৰীৰ মাংস খায়, চাঁওতালে চাঁওতালক ধৰাই দিবলৈ কেতিয়াও হাৰামী নকৰে।

পিচফালে ভৰিৰ শব্দ। শব্দ আৰু দোপ্‌দিৰ মাজৰ ব্যৱধান একেই আছে। কোচত ভাত, খোচনাত খুচি থোৱা ধপাতৰ পাত। অৰিজ্জিত, মালিনী, শামু, মণ্টু কোনেও বিড়ি চিগাৰেট, চাহ নাখায়। চূণ আৰু চাধা। কঁকালত কাগজ্জৰ লুৰাত গোজ্জা বনৰীয়া গুটিৰ থেতালি লোৱা ঔষধ। বিছাই কামুৰিলে অব্যৰ্থ দাৱাই, আন একো দিবই নালাগে।

দোপ্‌দি বাওঁফালে ঘূৰিল। এইফালে কেম্প। দুমাইল দূৰত। বনলৈ যোৱা বাট এইটো নহয়। কিন্তু পিচত চোৰাংচোৱা এটা লৈ দোপ্‌দি হাবিলৈ নাযায়। জ্জান কচম! জ্জা-হাম্ কচম দুল্‌না, জ্জান ক-চম। কোনো কথা যেন মুখৰ পৰা নোলায়।

ভৰিৰ শব্দ বাঁও ফালে ঘূৰিল। দোপ্‌দিয়ে কঁকালত হাত দিলে। হাতৰ তলুৱাত কাচি জোনৰ আশ্বাস। মেচিদাৰ পোৱালি। ঝাড়খানীৰ কমাৰবোৰে গঢ়ে ভাল। এনেকুৱাকৈ শা-হান দি দিম উপী, যি এশটা দুখীৰামক—। দোপ্‌দি ভাগ্যে বাবু হ'বলৈ নগ'ল। বৰঞ্চ সিহঁতেই এতিয়া বুজ্জি পাইছে যে সকলোতকৈ ভাল হৈছে কাচি-মেচিদা-ষাঠি-ছুৰী। এইবোৰে নিৰৱেই কাম সমাপন কৰে। দূৰত কেম্পৰ পোহৰ। দোপ্‌দি সেইপিনে আকৌ গৈছে কিয়? ৰ তই, তাই আকৌ ভাঁজটো ঘূৰি যায়। আঃ-হা! আজ্জি গোটেই নিশাটো মই চকু মুদি ঘূৰি ফুৰিব পাৰোঁ। জ্জংঘললৈ নাযাওঁ, বাট নেহেৰুৱাওঁ, ভাগৰো নালাগে। তই চালা পিচ লোৱা, মৰিচীকাৰ মায়াত মৰিছ, তই ঘূৰি ফুৰিবি? দম বাহিৰ কৰি তোক গৰাত পেলাই মাৰি থম।

একো কথা তাই প্ৰকাশ নকৰে। নতুন কেম্প চাই আহিছে দোপ্‌দিয়ে, বাছ ষ্টেশ্যনত বহি গল্প কৰি বিড়ি টানি টানি তাই জ্জানি আহিছে কিমানটা কন্‌ভয় পুলিচ আহিল, কিমানটা ৱায়াৰলেছ ভান। বাঙী চাৰিটা, পিয়াঁজ্জ সাতটা, জলকীয়া পঞ্চাশটা একেবাৰে চিধা হিচাপ। একো কথা জ্জানিবলৈ দিয়া নহ'ব। সিহঁতে নিশ্চয় বুজ্জি পাই যাব দোপ্‌দি মেঝানে কাঁউটাৰ হৈ খেলিছে। তেতিয়া পলাব। অৰিজ্জিতৰ মাত, যদি কোনোবা ধৰা পৰি যায়, তেনেহ'লে টাইম বুজ্জি বাকীবোৰে হাইড-আউট চেঞ্চ কৰি ল'বা। কমৰেড দোপ্‌দি যদি দেৰী কৰি আহে, আমি আৰু ইয়াত বৈ নাথাকোঁ। ক'লৈ যাম, তাৰ চিন থৈ যাম। কোনো কমৰেডে নিজ্জৰ বাবে আন কমৰেডহঁতক ডেষ্ট্ৰইড্ হ'বলৈ নিদিব।

অৰিজ্জিতৰ কথা। পানীৰ কুলু-কুলু শব্দ। শিল দাঙি লৈ তাৰ তলত হেঁচা মাৰি থোৱা কাঠৰ চলিৰে দিয়া কাঁড়ৰ চিন এটা দেখা পাবা। বুজ্জিবা, কাঁড়ৰ মুখৰ ফালেই হাইড-আউটলৈ থোৱা হৈছে।

এই কৌশলটো দোপ্‌দিৰ ভাল লাগিছে, বুজ্জি পায়। দুল্‌না নিজ্জে মৰি থাকিল, লগতে কাকো মাৰি নিনিলে যে, সেয়ে ৰক্ষা। প্ৰথমৰ পৰা এইবোৰ কথা কাৰো মূৰত সুমুৱাই

নিদিয়া বাবে ইটোৱে সিটোৰ বাবে মাজত সোমাবলৈ গৈ কাঁউটাৰ হলিহঁত। এতিয়া সেইবোৰ নিয়ম বহুত কঠোৰ হ'ল, সহজ আৰু বুজি পোৱা। দোপ্‌দি যদি ঘূৰি আহিল ভালেই, যদি ঘূৰি অহা নাই 'বেড' চেইঞ্জ হাইড-আউট। এনেকৈ চিন থৈ যোৱা যাব যে অপজিচনৰ চকুত নপৰে, পৰিলেও বুজি নাপাব।

পিচফালে ভৰিৰ শব্দ। দোপ্‌দি আকৌ ঘূৰিলে। এই চাৰে তিনি মাইল বিয়পি থকা ওখ আৰু শিলনিময় ঠাইখিনিয়েই হৈছে জংঘললৈ সোমাই যোৱাৰ উপযুক্ত পথ। দোপ্‌দিয়ে সেইছোৱা পথ পিচ পেলাই থৈ আহিছে। সমুখত অলপমান সমান ঠাই। তাৰ পিচত আকৌ শিলনি। ইমান ওখ-চাপৰ ঠাইত কেতিয়াও আৰ্মি কেম্প নাপাতে। এই ফালটো নিৰ্জন। মন মুহি নিয়া। ইয়াত থকা জোপোহা বনবোৰ মটীয়া আৰু আটাইবোৰকে কিছুমান উঁই হাফলুৰ দৰে দেখি। ঠিক আছে, দোপ্‌দিয়ে আজি পিচে পিচে অহা ফেউৰাটোক নি শ্মশানত গত লগাবগৈ। ছাৰান্দাৰ পতিতপাৱনটোকতো শ্মশান কালীৰ নামত বলি দিয়া হৈছিল।

এপ্ৰিহেণ্ড!

উঁই হাফলুবোৰৰ এটা থিয় হ'ল। আৰু এটা। তাৰ পিচত আৰু এটা (প্ৰৌঢ় সেনানায়ক একেলগে আনন্দিত আৰু নিৰশ হ'ল। ইফ্ ইউ ওৱাণ্ট টু ডেষ্ট্ৰয় দি এনিমি, বিকাম ওৱান। তেওঁ সেইটো হৈছিল। ছবছৰৰ আগতেও তেওঁ সিহঁতৰ প্ৰতিটো মুভ এণ্টিচিপেট কৰিব পাৰিছিল, এতিয়াও পাৰিছে, আনন্দ। সাহিত্যৰ সৈতে যোগাযোগ ৰখাৰ ফলস্বৰূপে "ফাষ্ট ব্লাড" পঢ়ি তেওঁ নিজৰ চিন্তা আৰু কামৰ সমৰ্থন দেখা পাইছে।

দোপ্‌দিয়ে তেওঁক ঠগিব নোৱাৰিলে, দুঃখ আৰু নিৰাশা। কাৰণ দুবিধ। ছবছৰৰ আগতে মস্তিষ্ক কোষত সংগৃহীত পৰিসংখ্যাৰ ভিত্তিত লেখা তেওঁৰ প্ৰবন্ধ প্ৰকাশ পাইছে। তাত তেওঁ প্ৰমাণ দিছে, তেওঁ এই সংগ্ৰামৰ সমৰ্থক বুলি, এইবোৰ ঘৰে ঘৰে কাম কৰি ফুৰা মানুহৰ। দোপ্‌দিও ঘৰে ঘৰে বন কৰি ফুৰা এজনী শ্ৰমিক। ভেটাৰেন ফাইটাৰ। ছাৰ্চ এণ্ড ডেষ্ট্ৰয়। দোপ্‌দি মেঝেন এপ্ৰিহেণ্ডেড্ হ'বলৈ ধৰিছে। ডেষ্ট্ৰইড্ হ'ব। দুখ।

হল্ট!

দোপ্‌দি ৰৈ গ'ল। পিচে পিচে আহি থকা ভৰিৰ শব্দটো সমুখলৈ আহি থিয় দিলে। দোপ্‌দিৰ বুকুৰ ভিতৰত মথাউৰিৰ পাৰ ভাগি গ'ল। সৰ্বনাশ। সূৰ্য চাহুৰ ভায়েক ৰোতোনী চাহু। সমুখৰ উঁই হাফলু দুটা আগুৱাই আহিল। সোমাই আৰু বুধনা। সিহঁত ৰেলেৰে পলোৱা নাছিল।

অবিজিতৰ কথা, যেতিয়া জিকিছা তেতিয়া সেইটো যিদৰে জানা, হৰাৰ সময়তো তাক মানি ল'বা আৰু তোমাৰ কাম তাৰ পিচৰ পৰ্যায়ৰ পৰা কৰি যাবা।

দোপ্‌দিয়ে এতিয়া দুই হাত মেলি লৈ ওপৰলৈ মুখ তুলি জংঘলৰ ফালে ঘূৰি লৈ বুকুৰ সমস্ত শক্তিৰে কুৰুলি দিলে। এবাৰ, দুবাৰ, তিনিবাৰ। তৃতীয়টো কুৰুলি দিওঁতে ঝাড়খানী জংঘলৰ দাঁতিকাষৰীয়া গছবোৰত থকা চৰাইবোৰে নিশাৰ টোপনি এৰি পাখি জোকাৰি চিঞৰি উঠিল। কুৰুলিৰ প্ৰতিধ্বনি বহু দূৰলৈকে যায়।

তিনি

সন্ধিয়া ছটা সাতাৱন্নত দ্ৰোপদী মেঝেন এপ্ৰিহেণ্ডেড্ হয়। তাইক লৈ কেম্প গৈ পাওঁতে লাগে এঘণ্টা। ঠিক এক ঘণ্টা জেৰা চলে। কোনেও তাইৰ গাত হাত দিয়া নাই আৰু তাইক কেম্বিচৰ টুলত বহিবলৈ দিয়া হয়। আঠটা সাতাৱন্নত সেনানায়কৰ ডিনাৰৰ টাইম হয় আৰু "তাইক বনাই লৈ আহা। ডু দি নীডফুল" বুলি কৈ তেওঁ গুচি যায়।

তাৰ পিচত এক নিযুত চন্দ্ৰ পাৰ হয়। এক নিযুত চান্দ্ৰ বছৰ, লক্ষ আলোকবৰ্ষৰ পিচত দ্ৰোপদীয়ে চকু মেলি চালে। কি বিস্ময় আকাশ আৰু জোনবাইকেই দেখা পাই! তাইৰ মূৰৰ পৰা ক্ৰমে তেজ লগা আলপিনৰ আগবোৰ আঁতৰি যায়। লৰচৰ কৰিব খুজি তাই গম পায় যে তাইৰ হাত দুখন দুটা খুটাত আৰু ভৰি দুখন দুটা খুটাত বন্ধা। তপিনা আৰু কঁকালৰ তলফালে ভিজা ভিজা কি জানো! তাইৰে তেজ। মাথোন মুখৰ ভিতৰত কাপোৰৰ সোপা নাই। ভীষণ পিয়াহ লাগিছে। জানোচা "পানী" বুলি মুখৰ পৰা কথা এষাৰ ওলাই যায়, সেই ভয়তে তাই তলৰ ওঠখন দাঁতেৰে কামুৰি ধৰি থাকে। তাই বুজিব পাৰিছে তাইৰ যোনিদ্বাৰত ৰক্তস্ৰাৱ হ'ব লাগিছে। কিমানজনে তাইক বাৰু বনাই দিবলৈ আহিছিল?

তাইক লাজ দি তাইৰ চকুৰ পৰা চকুলো বৈ আহে। অপৰিষ্কাৰ জোনৰ পোহৰত বিবৰ্ণ চকুহাল তাই তলৰ ফালে নমোৱাৰ লগে লগে নিজৰ স্তন দুটা তাইৰ চকুত পৰে আৰু তাই বুজি উঠে, হয়, তাইক বেছ মতে বনাই দিয়া হৈছে। এইবাৰ তাইক সেনানায়কৰ পছন্দ হ'ব। স্তন দুটা কামোৰত ক্ষত-বিক্ষত, তাৰ আগ দুটা ছিন্নভিন্ন। কিমান জন হ'ব? চাৰি-পাঁচ-ছয়-সাত- তাৰ পিচত আৰু দ্ৰোপদীৰ হুঁচ নাছিল।

কাষৰ ফালে চাই তাই বগা বগা কিবা এটা যেন দেখা পালে। তাইৰেই কাপোৰ সেয়া। আৰু একো তাই নাচায়। হঠাতে তাই দেৱকৃপা আশা কৰে। হয়তো তাইক সিহঁতে পেলাই থৈ গৈছে। শিয়ালে বখলিয়াই খাওকহি বুলি। কিন্তু তাইৰ কাণত পৰেহি ভৰিৰ শব্দ। তাই মূৰটো ঘূৰায় আৰু বেয়নেটত ভৰ দি থিয় হৈ থকা ছেন্ট্ৰীটোৱে তাইৰ ফালে চাই হাঁহে। দ্ৰোপদীয়ে চকু মুদি দিয়ে। বেছি সময় অপেক্ষা কৰিবৰ প্ৰয়োজন নহয়। আকৌ এবাৰ তাইক বনাই লোৱাৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হয়। চলি থাকে। জোনে অলপ জোনাক বমি কৰি থৈ শুবলৈ যায়। থাকে মাত্ৰ অন্ধকাৰ। বাধ্য হৈ ভৰি মেলি থকা এটা নিশ্চল দেহ। তাৰ ওপৰত সক্ৰিয় মাংসৰ পিষ্টন উঠে আৰু নামে, উঠে আৰু নামে।

তাৰ পিচত ৰাতি পুৱায়।

ইয়াৰ পিচত দ্ৰোপদী মেঝেনক তম্বুলৈ অনা হয় আৰু ধানখেৰৰ ওপৰত পেলাই দিয়া হয়। তাইৰ গাৰ ওপৰত কাপোৰখন পেলাই দিয়া হয়।

তাৰ পিচত ব্ৰেক্ফাষ্ট, খবৰ কাগজ পাঠ, ৰেডিঅ' মেছেজ "দ্ৰৌপদী মেঝেন এপ্ৰিহেণ্ডেড্" খবৰ পঠোৱা ইত্যাদি হৈ যোৱাৰ পিচত দ্ৰৌপদী মেঝেনক লৈ অহাৰ হুকুম যায়।

কিন্তু এতিয়া হঠাৎ গণ্ডগোল আৰম্ভ হয়।

"ব'ল" বুলি কোৱাৰ লগে লগেই উঠি বহে দ্ৰৌপদী আৰু সোধে, ক'লৈ যাবলৈ কৈছ?

বৰ চাহাবৰ তম্বুলৈ।

'তম্বু ক'ত?'

'হুই।'

দ্রৌপদীয়ে ৰঙা চকুহাল ঘোঁপা কৰি অলপ আঁতৰতে থকা তম্বুটোলৈ চালে। ক'লে, 'চল যেছি আমি'।

ছেন্ট্রীয়ে পানীৰ ঘটি এটা আগবঢ়াই দিয়ে।

দ্রৌপদী উঠি থিয় হয়। পানীৰ ঘটিটো মাটিত উবুৰিয়াই দিয়ে। কাপোৰখন দাঁতেৰে টানি টানি টুকুৰাটুকুৰকৈ ফালি পেলায়। ছেনট্রীয়ে তাইৰ এনেকুৱা আচৰণ দেখি 'বাউৰা হো গিয়া' বুলি দৌৰ মাৰি হুকুম আনিবলৈ যায়। যি মাত্র কয়দীক লৈ যাব পাৰে, কিন্তু কয়দীয়ে দুর্বোধ্য আচৰণ কৰিলে কি কৰিব তাৰ কথা একো নাজানে। গতিকেই সি তাৰ ওপৰৱালাক সুধিবলৈ গ'ল।

জেলত পগলা ঘণ্টি বাজিলে যি পৰিস্থিতি হয়, তেনেকৈ কেউফালে লৰা-ঢপৰা লাগি যায়। সেনানায়কে বিস্মিত হৈ ওলাই আহি দেখে যে সূর্যৰ প্রখৰ পোহৰত উলঙ্গ দ্রৌপদীয়ে মূৰ তুলি পোনে পোনে তেওঁৰ ফালে আহিছে। সন্ত্রস্ত ছেন্ট্রীবোৰ তেওঁৰ পৰা কিছু দূৰত।

কি হৈছে? এই বুলি ক'বলৈ গৈ তেওঁ ৰৈ গ'ল।

দ্রৌপদী আহি তেওঁৰ সন্মুখত থিয় হয়। উলঙ্গ। তাইৰ উৰু আৰু যোনিত চেকুৰা চেকুৰে তেজ। দুটা স্তন ক্ষত-বিক্ষত।

কি হৈছে? তেওঁ ধমক দিব খুজিলে।

দ্রৌপদী আৰু ওচৰ চাপি আহে। কঁকালত হাত দি থিয় হয়। হাঁহে আৰু কয়, 'তুৰ সাঁধানৰ মানুষ, দোপ্‌দি মেঝেন। বনাই আনিবলৈ কৈছিলি নহয় কেনেকৈ বনাইছে নাচাব জানো?''

তাইৰ কাপোৰ ক'ত? কাপোৰ নিপিন্ধে ছাৰ। ফালি পেলাইছে।—

দ্রৌপদীৰ ক'লা শৰীৰটো আৰু ওচৰ চাপি আহে। দ্রৌপদী দুর্বোধ্য, সেনানায়কৰ ওচৰত একেবাৰে দুর্বোধ্য এক অদম্য হাঁহিত তাই কঁপিছে। হাঁহিবলৈ ধৰোতে তাইৰ ঘাঁ লগা ওঠৰ পৰা তেজ বাগৰি আহে আৰু তাই সেই তেজ তালুৱাৰ পিচফালেৰে মুচি থয়। দ্রৌপদীয়ে কুকলি দিয়াৰ নিচিনাকৈ ভীষণ, আকাশ ভেদি যোবা তীক্ষ্ণ মাতেৰে কয়, কাপোৰেৰে কি হ'ব, কাপোৰ? লেংটা কৰিব পাৰ, কাপোৰ পিন্ধাবি কেনেকৈ? 'মৰদ তু?'

চাৰিওফালে চাই দ্রৌপদীয়ে তাইৰ তেজ মিহলি থুইবিলাক পেলাবলৈ সেনানায়কৰ বগা বুছ চার্টটোকে বাছি লয়। আৰু তাতেই থুই পেলাই কয়, 'ইয়াত কোনো পুৰুষ নাই যে লাজ কৰিম। কাপোৰ পিন্ধাবলৈ মোক নোৱাৰিবি। আৰু কি কৰিবি? আহ, কাঁউটাৰ কৰ্— আহ, কাঁউটাৰ কৰ্—?

দ্রৌপদীয়ে তাইৰ মর্দিত স্তন দুটাৰে সেনানায়কক ঠেলি লৈ যায় আৰু এইবাৰেই প্রথম সেনানায়কে এক নিৰস্ত্র টার্গেটৰ সমুখত থিয় হৈ থাকিবলৈ ভয় খায়, ভীষণ ভয়। □

ৰং নাম্বাৰ

ৰাতি এটা বাজিছিল। তীৰ্থ বাবুৰ টোপনি ভাগি গ'ল। টেলিফোনটো বাজিছে। মাজৰাতি টেলিফোন বাজি উঠিলে কিয় ইমান ভয় লাগে?

'হেলো। শুনক, মই হাস্পতালৰ পৰা কৈছোঁ, আপোনালোকৰ পেচেণ্ট এইমাত্ৰ মৰিল, হেলো।'

'আমাৰ পেচেণ্ট? হাস্পতালত আমাৰ কোনো পেচেণ্ট নাই।'

'আপোনাৰ নাম্বাৰ?'

'ৰং নাম্বাৰ! এৰি দিয়ক।'

'ৰং নাম্বাৰত ফোন কৰে কিয়? ৰং নাম্বাৰত?'

তীৰ্থ বাবুৱে ফোনটো নমাই থ'লে। ভয় লাগে ভীষণ ভয় লাগে।

'হঠাৎ ফোন বাজি উঠে কিয়? কিয় ইমান ৰং নাম্বাৰ হয়?'

সবিতাই সুধিলে।

আজি বহুদিন ধৰি সবিতা বা তীৰ্থ বাবুৱে বহুত ৰাতিলৈকে নোশোৱাকৈ থাকে। ঠিক বাৰটা বজাত তীৰ্থ বাবুৱে টোপনি অহা বড়ি এটা খাই লয়। খাই উঠি চকু মুদি শুই মনটো চিন্তাশূন্য কৰি পেলোৱাৰ চেষ্টা কৰে।

নোৱাৰে । কোনোমতেই কৰিব নোৱাৰে তীৰ্থ বাবুৱে। তেওঁৰ চেতনা আৰু অৱচেতনা, প্ৰথম স্তৰৰ চেতনা আৰু অতল স্তৰৰ চেতনা, প্ৰত্যেকৰে মাজে মাজে থিয় থিয় দেৱাল উঠি যায়। দেৱালবোৰৰ গাত পোষ্টাৰ লগোৱা থাকে।

দীপঙ্কৰৰ ছবি। শৈশৱৰ দীপঙ্কৰ, মূৰটো খুৰোৱা, আপোন ভোল চেহেৰা। মেট্ৰিক পাছ কৰা দীপঙ্কৰ। গ্ৰেজুৱেট দীপঙ্কৰ। লেংপেং কৈ দীঘল, হাড় ওলোৱা, ভাবুক আৰু শান্ত চেহেৰা।

দীপঙ্কৰ। তীৰ্থ বাবুৰ একমাত্ৰ ল'ৰা। সন্তান, সন্তান, মানুহে সন্তান বিচাৰে কিয়? কিয় ভাল পায় সন্তানক? তীৰ্থ বাবুৱে সদায় এই প্ৰশ্নটো নিজকে কৰে।

তাৰ পিচত টোপনি আহে। গাঢ়, অথচ অস্বস্তিৰ মাজত আতংক বিপৰ্যস্ত টোপনি। সবিতাই বোধহয় তেতিয়ালৈকে টোপনি যোৱা নাই। সেয়ে তেওঁ সোধে, 'কাৰ ফোন?'

'ৰং নাম্বাৰ।'

'ক'ৰ পৰা কৰিছিল?'

'হাস্পতালৰ পৰা।'

'হাস্পতালৰ পৰা?'

হেৰা, যদি আমাৰেই ফোন হয়?'

'পগলামি নকৰিবা সবু। দীপু নীৰেণৰ ওচৰত আছে বুলি তুমিতো জানা। তাৰ পৰাই নীৰেণে তাক দিল্লীত ভৰ্তি কৰি দিয়াৰ চেষ্টা কৰি আছে। সকলো জানিও পগলামি কৰা কিয়?'

'নীৰেণৰ ওচৰত আছে যদি চিঠি নিলিখে কিয়? নীৰেণে কিয় মোলৈ চিঠি নিলিখে? তোমালোকে ভাবিছানেকি মই কন্দাকটা কৰিম বুলি? লৰ মাৰিম নীৰেণৰ ওচৰলৈ?'

'সবু অস্থিৰ নহ'বা।'

'মোৰ মনে কৈছে দীপু নীৰেণৰ ওচৰত নাই বুলি! নীৰেণে ইচ্ছা কৰি মোক একো কোৱা নাই!'

'মনে মনে থাকা সবু।

নাকান্দিবা। সকলো ঠিক আছে।

তুমিতো জানা দীপুৱে পলাই থকাৰ কোনো কাৰণ নাই বুলি।'

'তেনেহ'লে সি নাহে কিয়?'

'সবু, অসুখত ভুগি ভুগি তুমি অবুজ হৈ গৈছা। দিনকাল বেয়া। এই অঞ্চলটোও ভাল নহয়, সেই কাৰণেই সি নাহে।'

সবিতাই তেতিয়া কান্দিবলৈ ধৰে। নিঃশব্দে, উচুপি উচুপি।

সেইদৰে কান্দি কান্দি এটা সময়ত সবিতা শুই পৰে। তীৰ্থ বাবুৰ টোপনি অহাত পলম হয়। কি হৈ গ'ল দেশখনৰ অৱস্থা। বাৰু, ৰোগী যদি মৰিছে, তেনেহ'লে টু-থ্রি একচেঞ্জ নাম্বাৰ দি আহোতে ফ'ৰ-ছেভেনত তহঁতে ফোন কৰিবি? ৰং নাম্বাৰ! যাৰ ৰোগী, তেওঁলোকৰ মনৰ অৱস্থা কেনে হয়?

অথবা হয়তো একো অৱস্থাই নহয়। আজিকালি হেনো সকলোৱেই কুৰুক্ষেত্ৰৰ অৰ্জুন, চূড়ান্ত বৈৰাগ্যৰে মৃত্যুক গ্ৰহণ কৰে। লাছ হেনো বিছনাতে পৰি থাকে। খৰচ বচাবৰ বাবে আত্মীয় সকলে সেই ঠাই এৰি গুচি যায়, আৰু উভতি নাহে। মৃতদেহ হেনো পৰিয়েই থাকে ঠাণ্ডা গুদামত। আনকি চাবলৈও কোনো নাহে।

তীৰ্থবাবুৰ ভয় লাগে। এনেয়ে ভয় লাগে । এই এখন অন্য কলিকতাত বাস কৰিছে তেওঁ, অন্য এখন পশ্চিম বঙ্গত। দেখিলে লাগে সেইখন চহৰেই। সেই গড়ৰ পথাৰ মনুমেণ্ট ভৱানীপুৰ-আলিপুৰ-চড়কদাঙ্গাৰ পাকটো! সেই আহাৰমহীয়া ৰথৰ মেলা— চ'তমাহৰ কালীঘাটৰ গৰ্জন— মাঘৰ বৰদিনৰ দীপাৱলী।

নহয় সেই চহৰ। এইখন এখন ভুল চহৰ। ৰং চিটি। এখন ভুল ট্ৰেইনত উঠি ভুল এখন চহৰত ওলাইছেহি তীৰ্থ বাবু।

নহ'লে, সবিতাৰ আগত কোৱা সকলোবোৰ স্তোকবাক্যৰ কথা পাহৰি গৈ তীৰ্থবাবুৱেও ভাবিব পাৰে নে, দীপঙ্কৰে চিঠি নিলিখে কিয়? কিয় খবৰ এটা নিদিয়ে নীৰেণে দীপঙ্কৰৰ?

কিয়, কিয় মানুহে সন্তান বিচাৰে, কিয় ভাল পায় আত্মজক, আত্মজাক? মৃত্যুৰ পিচত মুখাগ্নি কৰিব বুলি? ৰং এন্‌ছাৰ। যিমান দিনলৈকে জীয়াই আছে সিমান দিনলৈকে সন্তানক বিচাৰে তীৰ্থ বাবুৱে। ওচৰতে থাক তই, মোৰ কাষত থাক। মোৰ দুখ যন্ত্ৰণা দূৰ কৰ, ভাগ ল। মোৰ সৈতে এক হৈ যাবলৈ শিক।

ৰং হ'প!

ক'ত জানো আছে এটা একচেঞ্জ, এইখন চহৰৰ ক'ত জানো আছে এটা একচেঞ্জ ? কোনে তাত বহি তীৰ্থবাবুক কৈ আছে মাত্ৰ ৰং নাম্বাৰ! ৰং চিটি! ৰং হ'প!

কোন তেওঁ? ক'ত আছে সেই অদৃশ্য অপাৰেটৰজন? অপাৰেটৰবোৰক দেখা পোৱা নাযায় কিয়?

ভাবোতে ভাবোতে তীৰ্থ বাবু টুপ কৰে টোপনিৰ মাজত ডুব যায়। এনেকৈয়ে চলে দিনৰ পিচত ৰাতি, সোমৰ পৰা ৰবি, পুৰাৰ পৰা সন্ধ্যা। ৰাতিবোৰলৈ ভয় কৰে তীৰ্থ বাবুৱে, কাৰণ টোপনিৰ মাজত কেৱল শাৰী শাৰী দেৱালকে দেখা পায় তেওঁ।

দেৱালবোৰত আঁকা থাকে দীপঙ্কৰৰ মুখ। টোপনিৰ মাজতে তীৰ্থ বাবুৱে ভাবি থাকে, তেনেহ'লে মনোজৰ ওচৰলৈ তেওঁ যাব নেকি? মনোজ তেওঁৰ বন্ধু, মনৰ ৰোগৰ চিকিৎসক। তীৰ্থ বাবুৰ নিশ্চয় মনৰে অসুখ হৈছে। তোমাৰ অসুখ হৈছে তীৰ্থ।

মনোজে ৰায় দিলে। তীৰ্থবাবুৰ শুকান মুখ, কাতৰ চাৱনি আৰু বাৰে বাৰে কপালৰ ঘাম মচাৰ চেষ্টা তেওঁ লক্ষ্য কৰিছিল।

'কি অসুখ?'

'নাৰ্ভৰ।'

'নাৰ্ভতো মোৰ ভালেই, মনোজ।'

'তোমাৰ চিন্তাবোৰ অলীক।'

'অলীক!'

'তুমি কি কৈছা নিজেই শুনা।'

মনোজে টেপ্ ৰেকৰ্ডাৰটো চলাই দিলে। মনোজে ৰোগীবোৰৰ স্বীকাৰোক্তি টেপ কৰি লয়। তাৰ পিচত বিচাৰ কৰে। ৰায় দিলে। তীৰ্থ বাবুৱে টেপ ৰেকৰ্ডাৰটো দেখি মনে মনে টকাৰ অংক হিচাপ কৰিছিল। এতিয়া হঠাৎ এটা ক্লান্ত আৰু দুৰ্বল মাত শুনিবলৈ পালে।

'মোৰ এনে লাগে যেন ঘৰটো মোৰ নহয়। দুৱাৰত শব্দ কৰিলে কোনেও দুৱাৰ খুলি নিদিয়ে, কাৰণ মই ভুল ঠিকনাত আছোঁহি। বাট-ঘাটে ফুৰোঁতে মোৰ মাত্ৰ ধাৰণা হয়, কলিকতা এতিয়া কলিকতা হৈ থকা নাই। বাহিৰৰ ঘৰ-দুৱাৰ গড়ৰ পথাৰ মনুমেণ্ট সকলোবোৰ আন এখন চহৰক গটাই দি কলিকতা ক'ৰবালৈ অন্তৰ্দ্ধান হ'ল। মোৰ এনে লাগে, ইট্ ইজ্ এ ৰং চিটি। কোনো প্ৰয়োজন নাই, তথাপি এইখন যে সেই কলিকতাই হয় সেইটো বিশ্বাস কৰিবলৈকে মই সিদিনা কেওড়াতলা শ্মশানলৈ গৈছিলো। তাৰ দেৱালৰ

লেখাবোৰ পঢ়িয়েই বুজিব পাৰিলো ভুল ঠাইলৈ আহিলো বুলি। সেইদিনা মই সপোন দেখিছিলো...........'

টেপ ৰেকৰ্ডাৰটো বন্ধ কৰি দিলে মনোজে। তীৰ্থ বাবুৰ ফালে চাই ক'লে—

'কি সপোন দেখিলা তীৰ্থ?'

'মই ক'ব নোৱাৰিম।'

'কি সপোন?'

'মোক নুসুধিবা মনোজ, মোক নুসুধিবা। সেইটো সপোন মই মাজে মাজে দেখি থাকোঁ।'

'সেইবাবেই মই জনা দৰকাৰ।'

'নালাগে মনোজ।'

'তুমি অসুস্থ তীৰ্থ। স্বাভাৱিক, অসুস্থ হোৱাটো স্বাভাৱিক...............'

'কিয়? মই অসুস্থ হোৱাটো স্বাভাৱিক কিয়?'

'তোমাৰ ল'ৰাতো............'

'মোৰ ল'ৰা কি?'

'ঘৰত নাই।'

'মনোজ, তোমাক কোনে কি কৈছে মই নাজানো। মোৰ ল'ৰা দীপঙ্কৰ। সি কাজিন নীৰেণৰ লগত আছেগৈ লক্ষ্ণৌত। তাৰ পৰা দিল্লীলৈ গৈ সি পঢ়িব।'

'গড্!'

মনোজে যেন যন্ত্ৰণা আৰু দুখত কথাষাৰ ক'লে। ভিতৰৰ পৰা হুমুনিয়াহ্ এটা ওলাই আহিল। তীৰ্থ, তেওঁলোকৰ সময়ৰ আটাইতকৈ নিৰ্জু স্বভাৱৰ আৰু ভাল ল'ৰাজন এনেকুৱা হৈ গ'ল!

'গড্!' মনোজে খচ্ খচ্ কৈ ঔষধৰ নাম লিখিলে। কাগজখন আকৌ ফালি পেলালে আৰু তাৰ পিচত এটা ঔষধৰ বটল তীৰ্থ বাবুক দিলে। ক'লে—

'ৰাতি এইটো খাবা তীৰ্থ। টোপনি আহিব।'

'দিয়া।'

তীৰ্থ বাবুৱে ঔষধৰ বটলটো ল'লে। ওলাই আহিল। মনোজে দুবাৰ মুখলৈ আগবঢ়াই দিলে। তাৰ পিচত ক'লে—

'বোস তোমাৰ ওচৰলৈ আৰু যোৱা নাইতো?'

'নাই, কিয়?'

'মই যাবলৈ হাক দিছোঁ।'

'তেওঁ আহিলে মই ঘৰত সোমাবলৈ দিম বুলি ভাবিছা? আহিলে মাথোন সবিতাক যত মানে আজেবাজে কথা কৈ যায়।' তীৰ্থবাবু ওলাই গ'ল, সন্ধ্যা হৈছে। নে পুৱা ? ৰাস্তাত

শাৰী শাৰী মানুহ।

নে জনশূন্য পথ?

নির্জন পথ— মেঘাছতা ৰজনী....... বতাহ-ধুমুহা— জয়সিংহই ছুৰীত শান দিছে। ৰবীন্দ্ৰ নাথৰ কিতাপৰ সেই বৰ্ণনাখিনি তীৰ্থ বাবুৰ বৰ ভাল লাগিছিল।

দীপঙ্কৰৰ পাঠ্য আছিল 'ৰাজৰ্ষি'।

তীৰ্থ বাবুৱে গম পালে তেওঁৰ চকুৰ পৰা টোপ টোপকৈ পানী পৰিছে।

সন্তানবোৰ হৈছে এতিয়া ঘাতক, ঘাতক সিহঁত। সিহঁতে মাক-বাপেকক সদায় হত্যা কৰে। তীৰ্থ বাবুৱে ঔষধৰ বটলটো সাৱধানেৰে লৈ যাবলৈ ধৰিলে। যেন অলিম্পিকৰ পৱিত্ৰ অগ্নিশিখাহে তেওঁ কঢ়িয়াই নিছে।

আজি ৰাতি শুই শুই তীৰ্থ বাবুৱে সেই সপোনটো আকৌ দেখিলে। শুই শুই দেখা পালে চৌৰঙ্গী ৰোডৰ দুকাষে লাখ লাখ মানুহ থিয় হৈ আছে। সিহঁত সকলো অলৰ-অচৰ। ৰাস্তাৰ দুয়ো ফালে ডাঙৰ ডাঙৰ উজ্বল বগা পোহৰ। বাটৰ মাজখিনি তেজেৰে ৰাঙলী। তাৰ মাজত থিয় হৈ এজনী প্ৰৌঢ়া মাইকী মানুহে আউলী বাউলী হৈ বুকু চপৰিয়াই চপৰিয়াই 'প্ৰবীৰ ! প্ৰবীৰ! প্ৰবীৰ!' বুলি ইনাই-বিনাই কান্দি আছে। তিৰোতাজনীক দেখিয়েই তীৰ্থবাবুৱে বুজিব পাৰিলে, তাই পুৰাণৰ সেই জনা।

দূৰে-দূৰে— ভীষণ প্ৰান্তৰে

মৰুভূমে— দূৰন্ত শ্মশানে—

হেথা তোৰ নাহি স্থান।

দুৰ্গম কান্তাৰে, তুষাৰ-মাঝাৰে,

পৰ্বত-শিখৰে চল।

চল পাপ ৰাজ্য ত্যজি,

পতি তোৰ পুত্ৰঘাতী অৰাতিৰ সখা।

চল পুত্ৰ-শোকাতুৰা—

মানুহজনীয়ে আকাশ বিদাৰি যোৱাকৈ চিঞৰিছে। এনে সময়তে— 'ড্ৰপ্ পেলাই দিয়া। ঘণ্টা বজোৱা!' বুলি কোনোবাই চিঞৰি উঠিল। কোনোবাই ক'লে, এইখন মহিষ্মতীপুৰ নহয়, শুচি যোৱা।

তৎক্ষণাত তীৰ্থ বাবুৱে কৈ দিব খুজিছিল, ছী ইজ্ ইন্ দি ৰং চিটি! কিন্তু আকৌ ঘণ্টা বাজিবলৈ ধৰিলে।

ঘণ্টা বাজিছে। ফোন বাজিছে। তীৰ্থ বাবু উঠি বহিল। টেলিফোন মানুহে ৰাখে কিয়? তাৰ ভাড়া দিওঁতে যেতিয়া জিভা বাহিৰ হৈ যায়, নাভিশ্বাস উঠিবলৈ যেতিয়া ধৰে?

তীৰ্থবাবুৱে ৰিচিভাৰটো তুলি ল'লে।

'ফ'ৰ ছেফেন........ নাইন?'

ঠিক সেই নাম্বাৰটোৱেই তীৰ্থ বাবুৰ সমুখৰ টেলিফোনটোৰ গাত লেখা আছে। তীৰ্থ বাবুৱে ক'লে, 'ন''।

'এইটো তীৰ্থঙ্কৰ চেটাৰ্জীৰ ঘৰ নহয় জানো?'

'ন'।'

'তীৰ্থ বাবু, মই! বোস। হয়, সেইদিনা যি বুলি কৈছিলো।.............. দূৰত ৰেল লাইনৰ কাষত পোৱা বডীটো, হয় দীপঙ্কৰৰ। ডাইড্ অব্ ইন্‌জুৰিজ্। আপুনিতো নাহিল। বডী হেজ্ব বীন্ ক্রিমেটেড্। হেলো। শুনিছেনে?'

'নাই।'

'এইটো জানো তীৰ্থঙ্কৰ চেটাৰ্জীৰ ঘৰ নহয়?'

'নহয়।'

'এইটো ফ'ৰ ছেভেন....... নাইন নহয়, নেকি?'

'নহয়, ৰং নাম্বাৰ।'

তীৰ্থ বাবুৱে ফোনটো নমাই থলে। কিবা ভাবি ৰিচিভাৰটোকে নমাই থলে। তাৰ পিচত বিচনালৈ উভতি গ'ল। সপোনটো আকৌ এবাৰ চাব লাগিব। যেনেকৈয়ে হওক আৰু এবাৰ চাব লাগিব। সপোন চাই চাই তীৰ্থ বাবুৱে জানিব পাৰিব কিদৰে উন্মাদিনী জনা ৰং চিটিৰ পৰা পলাই গ'ল। সপোনৰ বাহিৰে তীৰ্থ বাবুৰ হাতত আজি আৰু একোকে নাই। সাৰে থাকি কলিকতাৰ বাট-পথ ঘূৰিলে ওলাই যোৱাৰ এটা পথো দেখা নাপায় তীৰ্থ বাবুৱে। এতিয়া তেওঁ জনাৰ পিচে পিচে যাব লাগিব। প্ৰবীৰৰ মৃত্যুৰ পিচত প্ৰবীৰৰ বাপেকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সকলোৱেই যেতিয়া ঘাতকহঁতক লৈ বিজয় উৎসৱ কৰিছিল, তেতিয়া অকলে জনা পলাই গৈছিল।

তীৰ্থ বাবু শুই পৰিল।

□

চিকাৰ

ঠাইখনৰ নাম গোমো— ডাল্টন গঞ্জ লাইনত পৰে। এসময়ত এই ষ্টেচনটোত ট্ৰেইন ৰৈছিল। বোধহয় এতিয়া আৰু তাত ৰেলগাড়ী ৰখোৱাৰ খৰচ নুকুলায়। গতিকে ষ্টেচন ঘৰ, মানুহ থকা কোৱাৰ্টাৰ আৰু কুলী বস্তীৰ ঘৰবোৰত দেখা পোৱা যায় মাজে মাজে গৰু আৰু ছাগলী। বোৰ্ডত লেখা আছে 'কুৰুডা আউটষ্টেচন, এবাগুনড্' বুলি । এই ঠাইখিনি পোৱাৰ পিচত ৰেলগাড়ীৰ গতি মন্থৰ হৈ পৰে। ফোঁপাই ফোঁপাই ৰেলগাড়ীখন ওপৰলৈ উঠে। ইয়াৰ পৰাই অলপ অলপকৈ ৰেলগাড়ীখন উঠি যায় কুৰুডা পাহাৰলৈ। এঢলীয়া পাহাৰ। অলপ দূৰ গৈয়েই ৰেলগাড়ীখন সোমায় এটা গিৰিখাতত। আধা মাইল দীঘল এই গিৰিখাতটোৰ দুয়ো কাষে ব্লাষ্ট কৰা শিল। পাহাৰৰ ওপৰত বাঁহনি, মাজে মাজে বতাহত হালি পৰি ইয়াৰ বাঁহ গছে ৰেলৰ ডবাবোৰৰ ওপৰত কোব মাৰে। ইয়াৰ পিচত ৰেলগাড়ীখন নামিবলৈ লয় আৰু তেতিয়া তাৰ গতিবেগ বাঢ়ে। এইবাৰ আহি পায় ষ্টেচন তোহ্ৰি। এই অঞ্চলটোৰ সকলোতকৈ ব্যস্ত ষ্টেচন। বহু ঠাইৰ বাছ অহাযোৱা ৰাস্তৰো জংচন। তোহ্ৰি ক'লহল্টৈ। ইয়াত ৰেলগাড়ীত কয়লা উঠে। কেউফালে আছে ছাৰফেচ কলিয়ৰি। অঞ্চলটোত মাটিৰ প্ৰায় উপৰিভাগতেই নিম্নমানৰ কয়লা পোৱা যায়। অৱশ্যে তোহ্ৰিৰ আচল লক্ষ্মী হ'ল কাঠৰ ঠিকাদাৰবোৰ। শাল গছৰে ভৰা অঞ্চল। দিনে-নিশাই ট্ৰাকত শাল গছৰ কুন্দা আহে। সেইবোৰ কাঠ ফলা কলত ফলা হয় আৰু ঠায়ে ঠায়ে কেউফালে গুচি যায়। কুৰুডাৰ নিস্তব্ধতাৰ পিচত তোহ্ৰিৰ কোলাহল এটা অভিজ্ঞতা।

দূৰ-দূৰান্তৰ গাৱঁৰ পৰা পাহাৰৰ টিঙেদি ৰেলগাড়ী চলাৰ দৃশ্য দেখা পোৱাটোও এটা অভিজ্ঞতা। প্ৰত্যেক দিনে গাঁৱৰ মানুহে সেই দৃশ্য দেখে, তথাপিও বিস্ময়ৰ অন্ত নপৰে। ৰেলগাড়ীখন এবাৰ আহিছে, এবাৰ গৈছে, ইঞ্জিনটোৱে ভাগৰত ফোঁপাইছে; এইবাৰ আকৌ পাহাৰৰ সুৰঙ্গটোৱে গাড়ীখন গিলি পেলালে। তাৰ পৰা দৌৰ মাৰি আগলৈ গৈ চালে দেখা পাব কোনখিনি ঠাইত আকৌ ৰেলগাড়ীখন গাঁতৰ মুখখনে উকলিয়াই দিলে! পাহাৰৰ টিঙত এদিন কেইটামান হাতীও দেখা পোৱা গৈছিল। বাঁহ-গছ খাই খাই সিহঁত থিয় দি আছিল। আঁতৰৰ পৰা পুতলা হাতীৰ দৰে লাগিছিল। ট্ৰেইনখন পাৰ হৈ যাওঁতে সিহঁতে শুৰ দাঙি চিঞৰি পলায়।

কুৰুডা গাওঁখন ষ্টেচনৰ বহুত পিচফালে। দুটা পাহাৰ আৰু এখন পথাৰ পাৰ হৈ। আৰু অলপ ওচৰতে হোৱা হ'লে চাগৈ গাৱঁৰ মানুহবোৰেই আহি সেই পৰিত্যক্ত পকা ঘৰ-বাৰীবোৰত থাকিলহিহেঁতেন।

কুৰুডা গাঁৱৰ দৰে গাঁৱত যিবোৰ মানুহ থাকে, সিহঁতৰ জীৱনত বছৰেকীয়া পূজা-পাৰ্বনৰ বাহিৰে বৈচিত্ৰ্য প্ৰায় নাথাকেই । সেইবাবেই কুৰুডা পাহাৰৰ ওপৰৰ দৃশ্যবিলাকে তেনেকৈ সিহঁতক ভাল লগায়।

মেৰী ওঁৰাও আহি সেইদৰে তাত থিয় হ'লে, তাই যেনেকৈ ৰেলগাড়ীখনলৈ চায়, গাড়ীৰ যাত্ৰীসকলৰ চকুত পৰিলে তাইলৈও তেনেকৈ চায়। তাইৰ বয়স ওঠৰ বছৰ, ওখ-পাখ, চেপেটা নাক-মুখ, গাৰ ৰং গোমা বগা। তাই সাধাৰণতে ফুলাম শাড়ী পিন্ধে। আঁতৰৰ পৰা তাইক বৰ ধুনীয়া লাগে, কিন্তু ওচৰলৈ গ'লে বুজিব পাৰি, তাইৰ চকুৰ ভাষাত বৰ কঠোৰ প্ৰত্যাখ্যান আছে।

তাইক দেখি কোনেও আদিবাসী বুলি নকয়। কিন্তু তাই আদিবাসীয়েই। এসময়ত কুৰুডাত চাহাববোৰৰ টিম্বাৰ প্লেণ্টেশ্যন অৰ্থাৎ কাঠনিবাৰী আছিল। স্বাধীনতাৰ পিচত চাহাববোৰ ক্ৰমে ক্ৰমে ইয়াৰ পৰা গুচি যায়। ডিক্সনহঁতৰ বঙলা আৰু ঘৰ-দুৱাৰৰ দেখা শুনা কৰিছিল মেৰীৰ মাকে। ডিক্সনৰ পুতেক ১৯৫৯ চনত আহি ঘৰ-দুৱাৰ আৰু বাগিচা আদি সকলোবোৰ বেচি দি গুচি যায়। যোৱাৰ আগতে ভিক্‌নিৰ গৰ্ভত মেৰীক দি যায়। গুচি যায় অষ্ট্ৰেলিয়ালৈ। মেৰীৰ নামটো দিয়ে গীৰ্জাৰ পাদুৰিয়ে।

তেতিয়াও ভিক্‌নি খৃষ্টান হৈ আছিল। তাৰ পিচত ৰাঁচীৰ প্ৰসাদজী যেতিয়া ডিক্সন বঙলালৈ আহিল তেতিয়া তেওঁ ভিক্‌নিক কামত ৰাখিবলৈ অমান্তি হলত তাই আকৌ খৃষ্টান ধৰ্ম ত্যাগ কৰিলে। মেৰীয়ে প্ৰসাদহঁতৰ গৰু-ম'হ চৰায়। এই কামত তাই বৰ পাকৈত। তাৰ বাহিৰেও ফলমূলৰ পাইকাৰী ব্যৱসায়ী কুঞ্জৰামৰ ওচৰত তাই প্ৰসাদহঁতৰ বাগিচাৰ ফলমূল অসম্ভৱ দামত কচি কচি বেচে। খেতিৰ শাক-পাচলি বোজা বান্ধি ৰেলগাড়ীত উঠি লৈ যায় তোহ্‌ৰিলৈ।

সকলোৱেই কয়, প্ৰসাদজী বৰ ভাগ্যবান মানুহ। ভিক্‌নিৰ সৈতে তেওঁৰ মাহিলি দৰমহাৰ বন্দৱস্ত, মেৰীৰ লগত বন্দৱস্ত থকা-খোৱা আৰু কাপোৰ-কানিৰ। ভিক্সন বঙলা চাহাবহঁত থাকিবৰ বাবে সজা হৈছিল। ভিক্‌নিৰ মতে, চাহাবহঁতে বঙলাত বাৰজনকৈ আয়া-চাকৰ-জামাদাৰ ৰাখিছিল। এতিয়া প্ৰসাদজীৰ আমোলত বিশাল বঙলাটো মেৰীয়েই চাফ-চিকুনকৈ ৰাখে।

তোহ্‌ৰিৰ বজাৰত মেৰীৰ ভক্তৰ সংখ্যা লেখিব নোৱাৰি। তাই ষ্টেচনত নামে ৰাণীৰ নিচিনাকৈ। বজাৰত গৈ নিজৰ ঠাইত বহে নিজ অধিকাৰেৰে। লগৰ আন বেপাৰীবোৰৰ পৰা তাই অনায়াসে বিড়ি খায়, চাহ-তামোল খায়, কিন্তু কাকো আসৈ নিদিয়ে। বেপাৰীবোৰৰ দলপতি, মস্তান যুবক জালিমক তাই ভাল পায়। জালিম বা তাইৰ পইচা জমি এশ টকা হ'লেই সিহঁতে বিয়া কৰাব।

বিয়া কৰাব বুলি জানিয়েই তাই জালিমক ওচৰ চাপিবলৈ দিছে। ওঁৰাও মাকৰ ছোৱালী, দেখাত বেলেগ, ওখও বেছি। গতিকেই নিজৰ জাতৰ ল'ৰা তাইৰ বাবে নাই। আদিবাসী যুৱকৰ বাবে মেৰীৰ গাৰ ৰংটোৱেই এখন প্ৰতিৰোধৰ প্ৰাচীৰ। তাইৰ বাবে ল'ৰা চাইছিল প্ৰসাদৰ পৰিবাৰে। তেওঁলোকৰ মালীৰ ল'ৰাটোকে। কৈছিল, আমাৰ ঘৰতেই থাকিবি।

ভিক্‌নি ৰক্ষা পৰে। মেৰীয়ে ক'লে, 'নালাগে। মাই কৈছে বোলে তেওঁৰ ঘৰত কাম কৰা মানুহ সদায় গোলাম হৈ থাকিব লাগিব।'

ঘৰ দিব থাকিবলৈ।

জুপুৰি পঁজা।

ল'ৰাটো ভাল।

নালাগে। জুপুৰিত থাকিম, গেবাৰী খাটিম, মতাটোৱে মদ খাই থাকিব, তেল-চাবোন নাপাম, ভাল বগা কাপোৰ পিন্ধিবলৈ নাপাম— এনেকুৱা জীৱন মোক নালাগে।

মেৰী সন্মত নহ'ল। গাঁৱৰ সমাজত তাই স্বীকৃত। ছোৱালীবোৰ তাইৰ বন্ধু। পূজা-পাৰ্বনত নাচোতে তাই অদ্বিতীয়। সেই বুলি তাই সিহঁতৰ দৰে জীৱন কটাব নোখোজে।

তাইৰ প্ৰতি বহুবাৰ বহুজনে প্ৰেম নিবেদন কৰিছে। মেৰীয়ে দা তুলি দেখুৱাইছে সকলোকে। সেই সকলোবোৰ বাহিৰৰ মানুহ। মাক ভিক্‌নিক দি থৈ যোৱাৰ দৰে সিহঁতেও যে তাই পেটত সন্তান এটা দি পলাই নাযাব, কোনে কথা দিব পাৰে?

তাইক কেন্দ্ৰ কৰি এবাৰতো তোহ্‌ৰি বজাৰত দস্তুৰমত সংঘৰ্ষ লাগি গৈছিল। কাঠ টনা লৰীৰ ড্ৰাইভাৰ ৰতন সিঙে মদ খাই তাইক তুলি লৈ যাব খুজিছিল। তেতিয়াই জালিম আহি বাধা দিয়েহি আৰু ৰতন সিঙৰ লগত মৰামৰি লাগে। ইয়াৰ পিচৰ পৰাই মেৰীক সদায় জালিমৰ কাষত বহি শাক-পাচলি, চীনাবাদাম বা মাকৈ বেচা দেখা গ'ল। তাই কোনো দিনেই জালিমৰ ঘৰলৈ যোৱা নাই। তাই নাযায়, বিয়া হওক আগতে। সেই বাবে তাইৰ প্ৰতি জালিমৰ বৰ শ্ৰদ্ধা। মেৰীৰ গাত সঁচাকৈয়ে আছে অষ্ট্ৰেলিয়ান তেজৰ শক্তি।

মেৰীৰ মাজত ক'ৰবাত লুকাই আছে অবিশ্বাস। তাই জালিমকো সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস নকৰে। সিহঁতৰ হাতত এশ টকা জমা হ'লেই যে বিয়া হ'ব, সেই কথাটো তোহ্‌ৰিৰ বেপাৰীবোৰেও জানে। সেই এশটা টকা জালিমেই গোটাব বুলি সি কৈছে। তাৰ লগত যদি মেৰীয়ে কিছু যোগ দিব পাৰে, তেনেহ'লে ভাল। গতিকে তায়ো জালিমৰ ওপৰতেই টকা জমোৱাৰ সকলো ভাৰ এৰি থৈছে। জালিমৰ পক্ষে কামটো বৰ সহজ নহয়। গাঁৱত তাৰ মাক-বাপেক, ভাই-ভনী আছে। ইয়াত ঘৰ ভড়া কৰিব লাগিব, বাচন-বৰ্তন কিনিব লাগিব। সমস্ত খৰচৰ জোৰা মাৰিবগৈ নোৱাৰিব। তাৰ বাহিৰেও মেৰীক চোলা এটা, কাপোৰ এখন বা চাবোন এডোখৰ দিবলৈ মন যায়।

মেৰীয়েই অৱশ্যে তাক প্ৰথম উপহাৰটো দিয়ে। এটা ৰঙীন সূতাৰ গেঞ্জী।

'তুমি দেত্‌ল?' জালিমৰ বৰ ফুৰ্তি।

'নায়। তোহ্‌ৰা ভৌজী ভেজ্‌ল।'

ইয়াৰ পিচত জালিমে তাইক ইটো-সিটো দিছে। সেইবোৰ শাড়ী-চোলা তাই এতিয়া নিপিন্ধে। বিয়াৰ পিচত পিন্ধিব।

মেৰীয়ে বুজে, জালিমে টকা জমাবৰ বাবে যথেষ্ট কষ্ট কৰিছে। বুজিও তাই একো নামাতে, এশটা নহওক বিৰানব্বৈ টা টকা তাইৰো জমোৱা আছে।

এইখিনি টকা তাইৰ উপাৰ্জন। প্ৰসাদজীৰ ঘৰত। চৰকাৰী নিয়মমতে জংঘল এলেকাত যাৰে ঘৰত মহুৱা গছ হয় তাত লগা ফলবোৰৰ সম্পূৰ্ণ অধিকাৰী হয় বোটলাজনহে, আন কোনো নহয়। মহুৱা হ'ল ধনৰ ফল। মহুৱাৰ পৰা মদ হয়, মহুৱা ফলৰ ক'লা গুটিৰ পৰা

উলিওৱা তেল কাপোৰ ধোৱা চাবোনত দৰকাৰ হয়। প্রসাদৰ ঘৰৰ চাৰিজোপা মহুৱা গছৰ ফলবোৰ মেৰীয়েই বোটলে। গাঁৱৰ আন কোনেও, তাইক জোকায়ো সেই ফলবোৰত হাত দিব নোৱাৰে। মেৰীয়ে হাতত দা লৈ খেদি আহে। এই ফল তাইৰ হকৰ বস্তু। ইয়াৰ কাৰণেই তাই প্রসাদৰ ঘৰত বিনা দৰমহাত ইমান খাটে।

এই কথাটো প্রসাদৰ পৰিবাৰে বৰ ভাল নাপায়। কিন্তু লছমন প্রসাদে কয়, তুমি তালৈ চকু নিদিবা। কোনে এনেকৈ ঘৰ-দুৱাৰ পৰিস্কাৰ কৰিব, গৰু-গাই চৰাব? কোনে এনেকৈ তোহ্‌ৰিলৈ গৈ ফলমূল, শাক-পাচলি, বাদাম লাভত বেচিব?

মেৰীয়ে ভূতৰ নিচিনাকৈ পৰিশ্রম কৰে। কিন্তু প্রসাদজীৰ কোনো ধৰণৰ অন্তৰঙ্গতা তাই সহ্য নকৰে।

'কি অ' মেৰী, মহুৱা, বেচি কিমান পালি?'

'আপোনাৰ কি দৰকাৰ?'

'তই মহাজনী কাৰবাৰকে খুলি দে।'

'ওঁ, খুলিম।'

'চা, মই বুলিহে তোক মহুৱা বুটলিবলৈ দিছোঁ। নহ'লে চৰকাৰী হক্ মতে মই চাকৰ লগাই সেইবোৰ গোটাবওতো পাৰিলোহেঁতেন। কিন্তু তাকে যে কৰা নাই?'

'চাকৰ আহি গোটাওকচোন চাওঁ। দা আছে নহয়।' বৰ খঙাল আৰু গহীন মাত মেৰীৰ।

প্রসাদজীয়ে কয়, নহ'ব কিয়? চাহাবৰ তেজ আছে যেতিয়া।

প্রসাদৰ পৰিবাৰে নিজৰ গাটো মেৰীৰ হতুৱাই ভালকৈ তেলৰে মালিচ কৰোৱাবলৈ লয়। তাৰ মাজতে নিজৰ চাৰ্বিৰে ভৰা গাটোৰে তেওঁ মেৰীৰ নিটোল আৰু টান শৰীৰটোলৈ চায়। এবাৰ সোধে, 'কি অ', তোৰ বিয়াৰ কি খবৰ?

জালিমে কি কয়?

'গৰীব মানুহৰ কথা শুনি আপুনি কি কৰিব? আপুনি বিয়া পাতি দিব নেকি?'

'ৰাম ৰাম! মুছলমানৰ লগত? মই বিয়া পাতি দিম?'

'কিয়? মুছলমানেতো বিয়া কৰাম বুলিছে। আপোনাৰ ভায়েকে দেখোন ৰাখিব খুজিছিল।'

মুখৰ ওপৰতে জোতাৰ কোব এটা পৰাত ভদ্রমহিলা মনে মনে থাকিল। যিজনী ছোৱালীয়ে ভূতৰ দৰে পৰিশ্রম কৰে, পিঠিত আধামোনী বস্তা লৈ ৰেলগাড়ীত উঠিব পাৰে, আধাঘণ্টাৰ ভিতৰতে গোটেই ঘৰটো চাফা কৰিব পাৰে, তাইৰ মুখৰ কথা সহি থাকিবই লাগিব।

মেৰীলৈ সকলোৱেই ভয় কৰে। মেৰীয়ে তাইৰ অটুট স্বাস্থ্য, অসীম কৰ্মশক্তি, চোকা বুদ্ধিৰে ঘৰ-দুৱাৰ পৰিষ্কাৰ কৰে, গৰু চৰায়। গৰু চৰাই চৰায়েই তাই পোৰা মাকৈৰে দুপৰীয়াৰ আহাৰ খাই লয়। থিয় হৈ তাই গছৰ ফল নিজে পাৰে আৰু পৰায়। তাই নিজেই

ওজন কৰি বেপাৰী কুঞ্জৰাইঁতক দিয়ে। চৰাই আৰু বাদুলিয়ে আধা খাই নষ্ট কৰা ফলমূলবিলাক বস্তাত ভৰাই তাই কঢ়িয়াই লৈ যায় তাইৰ মাকে পোহা কুকুৰাবোৰক খুৱাবৰ বাবে। বাৰিষা গুটি পৰি গজি উঠা গছপুলিবোৰ তুলি নি তাই ৰুই দিয়ে। সকলো ফালেই তাইৰ চোকা দৃষ্টি। প্ৰসাদহঁতৰ ঘৰত লগা চাউল-তেল-ঘিউ-মচলা তোহ্‌ৰি বজাৰৰ পৰা কিনি আনে। তাই নিজেই কয়, 'মই আপোনালোকৰ যিমান পইচা ৰাহি কৰি দিওঁ আৰু লাভ কৰি দিওঁ, তাৰ পৰা আপোনাৰ কিমান টকা বছৰটোত জমা হয়, মাজী? কিয় মই সস্তীয়া শাড়ী লম? ভাল কাপোৰ পিন্ধিম, তেল-চাবোন ঘঁহিম, আপুনি সকলো দিব।'

প্ৰসাদৰ পৰিবাৰে অগত্যা তাইক ভাল ভাল কাপোৰ পিন্ধায়।

মাজে মাজে তাই কেতিয়াবা গাঁৱত আড্ডা মাৰিবলৈ যায়। সময় কৰিব পাৰিলে। তাত গৈ তাই পেটত কাপোৰ মেৰিয়াই পেট ডাঙৰ কৰি প্ৰসাদৰ ঘৈণীয়েকৰ ভাও দিয়ে, এখন ভৰি লেঙুচিয়াই প্ৰসাদজী হৈ দেখুৱায় আৰু সকলোকে হঁহুৱায়। গাঁৱত তাই বৰ সহজ। ডেকা ল'ৰাবোৰে তাইক জোকায় এইবুলি, 'কি ঐ, ইয়ালৈ দেখোন মুছলমান বিবি আহিলি?'

'তহঁতৰ কোনোবাই জানো বিয়া কৰালি?'

'তয়েনো কৰিলি ক'ত?'

'মোৰ নিচিনা ওখ-পাখ আৰু ইমান বগা হৈ নাহিলি কিয়?'

'তই আকৌ চাহাবৰ ছোৱালী!'

'বৰ চাহাবটো! মাইকীৰ পেটত বাচ্চা দি চোৰৰ দৰে পলাই যায়। মোৰ মা হ'ল বদমাচ। তই যেতিয়া দেখিলি তোৰ ছোৱালী বগী হ'ল, তেতিয়াই তই মাৰি নেপেলালি কিয়? তেনেহ'লে ইমান লেঠা থাকিলহেঁতেন?'

'মাৰি পেলালে তোৰ কি হ'লহেঁতেন?'

'মই নাথাকিলোৱেইহেঁতেন।'

'বাজে কথা থ। মুছলমানী হ'লে হবি। তাৰ আগতে আমাক এদিন.....'

'কি?'

'ভাত-মুৰ্গী-খাহী আৰু মদ?'

'বাৰু বাৰু খুৱাম। খু-ব খুৱাম। কেতিয়া খুওৱা নাই? ক তহঁতে?'

'খুৱাৱতো হয়েই।'

যি মেৰীয়ে প্ৰসাদজীৰ দুপইচা লাভ কৰি দিবৰ বাবে মোনে মোনে বস্তু কঢ়িয়ায় নিয়ে, কুঞ্জহঁতৰ সৈতে দৰদামৰ যুঁজ কৰি ফল বেচে, এটা চীনাবাদাম কাকো খাবলৈ নিদিয়ে, সেই মেৰীয়েই সেইখন ঘৰৰ পৰা চুৰি কৰি আনে বাদাম তেল, আটা, গুৰ। আনে নিমখ আৰু মচলা।

গাঁৱৰ চুবুৰীত তাই যি কোনো এঘৰ ওঁৰাও মানুহৰ ঘৰৰ ভিতৰত বহি মাটিৰ চৰুত

আটাৰ পিঠা ভাজে আৰু সকলোৰে লগত একেলগে খায়। তাই জালিমক বিয়া কৰাব এই কথাটো সকলোৱে যিদৰে জানে, তেনেকৈয়ে এই কথাটোও সিহঁতে জানে যে তাই কোনো এজনী ওঁৰাও ছোৱালীৰ দৰে দেখাত হোৱা হ'লে বা তাইৰ বাপেক কোনোবা সোমাৰা, বুধনা বা মঙ্গলা ওঁৰাও হোৱা হ'লে, ওঁৰাওহঁতে এইখন বিয়া হবলৈ কোনোপধ্যে নিদিলেহেঁতেন। এজন বগা চামৰাৰ চাহাবৰ জাৰজ ছোৱালী হোৱা বাবে ওঁৰাওবোৰে তাইক নিজৰ তেজ-মঙহৰ বুলি নাভাবে আৰু নিজৰ সমাজৰ কঠোৰ ৰীতি-নীতি আৰোপ নকৰে তাইৰ ওপৰত।

কৰাহেঁতেন তাই বিদ্ৰোহ কৰিলেহেঁতেন। আৰু নকৰা বাবে তাইৰ অন্তৰত দুখো হয়। তাইৰ অন্তৰৰ অন্তৰত ক'ৰবাত যেন ওঁৰাও সমাজৰ এজন হৈ থকাৰ আকাঙ্ক্ষা আছে। তেতিয়া হ'লে তাই বৰ সুখী হ'লহেঁতেন। সুখী হ'লেহেঁতেন যদি তাইৰ তেৰ-চৈধ্য বছৰ বয়সত কোনোবা সাহসী ওঁৰাও ডেকাই তাইক ধৰি লৈ গৈ বিয়া কৰালেহেঁতেন। মেৰীয়ে তোহ্ৰিত কেইখনমান হিন্দী ছবি চাইছে। আহু ধান চাপোৱাৰ পিছত তোহ্ৰিলৈ ভ্ৰাম্যমান চিনেমাৰ দল আহে। মুকলি পথাৰত চিনেমা দেখুৱায়। কুৰুডা গাঁৱৰ ছোৱালীহে নালাগে, ক'বলৈ গ'লে ল'ৰাবোৰৰ কোনেও চিনেমা দেখা নাই। চিনেমা দেখা নাই, ভাল কাপোৰ পিন্ধা নাই, পেট ভৰাকৈ খাবলৈ পোৱা নাই। ইহঁতবোৰৰ প্ৰতি মেৰীৰ এক ধৰণৰ মমতাও আছে।

এনেকৈয়ে চলি আছিল মেৰীৰ জীৱন। হঠাৎ এদিন ৰেলগাড়ী ৰখাই প্ৰসাদজীৰ ল'ৰাৰ লগত নামি আহিল ঠিকাদাৰ তছীলদাৰ সিং, নামি আহিল মেৰীৰ জীৱনলৈ বিপৰ্যয় আৰু কুৰুডাৰ শান্ত আৰু দৰিদ্ৰ অস্তিত্বলৈ এজাক ধুমুহা।

দুই

প্ৰসাদজীৰ বঙলাৰ সংলগ্ন মাটি হৈছে পয়সত্তৰ একৰ বা দুশ পচিছ বিঘা। এই অঞ্চলত মাটিৰ চিলিং কোনেও নামানে। আঁতৰে আঁতৰে টিম্বাৰ প্লেণ্টাৰবোৰৰ যিবোৰ বঙলা এতিয়াও আছে, সেই সকলোবোৰৰ লগতে আছে অপৰিমিত মাটি। ডিক্সন চাহাবে পঞ্চাশ একৰ মাটিত শাল গছ ৰুইছিল। সেই অঞ্চলৰ বাওনা শালগছ নহয়, দৈত্যকাৰ শালগছ। কালক্ৰমত সেইবোৰ শালগছ মহীৰুহ হৈছে। এতিয়া সেইবোৰ মাথোন কাটিবহে লাগে। শালগছ নথকাহ'লে প্ৰসাদজীয়ে এই মাটিত কি কি লগাব পাৰিলেহেঁতেন তাকে লৈ আক্ষেপ কৰিলেহেঁতেন। এতিয়া শালগছৰ দাম জনাৰ পিছত তেওঁৰ একমাত্ৰ লক্ষ্য হ'ল যিমান পাৰি বেছি দামত গছ বিক্ৰী কৰা। এই প্ৰস্তাৱত এই অঞ্চলটোৰ আৰু দুজন জংঘল মালিক লালচাঁদ আৰু মূলনিজীও আনন্দিত হয়। প্ৰসাদৰ ল'ৰা বনোৱাৰীয়ে এই কামৰ চেষ্টাত ডালটনগঞ্জ ছিপাডোৰৰ মাজত লৰা ঢপৰা কৰি থাকে। তাৰেই ফলশ্ৰুতি হ'ল তছীলদাৰ সিং।

তছীলদাৰ সিং আহিয়েই প্ৰথমে কাটিব লগা গছবোৰ চালে। তাৰ পিচত দৰ কচাকচি।

প্ৰসাদে ক'লে, 'এনেকুৱা শাল কাঠ। এই দামত বেচিব পাৰি নে?'

'এনেয়ে বেচিব কিয়? য'ত নাফা পাব তাতেই বেচিব?

'এটা উচিত দাম কওক।

'প্ৰসাদজী! বনোৱাৰী মোৰ চিক্কা দোস্ত। ছিপাডোৰত তেওঁ ছাৰ্ভিচ কৰে আৰু মই কৰো ঠিকাদাৰী। মিছা কথা নকওঁ, গছ এক্কেবাৰে মেচিয়ৰ আৰু কাঠ ভি পাক্কা!'

'চাহাবহঁতে লগাই থৈ যোৱা।'

'এৰা। কিন্তু কথা হ'ল, ইয়াত গছ কটাম, টুকুৰা কৰিব লাগিব। ট্ৰাক ইয়ালৈ নাহে। এতিয়াতো আৰু চাহাবৰ দিন নাই যে ফৰেচ ডিপাটৰ পৰা হাতী আনি তোহ্‌ৰিলৈ কাঠ টানি নিম। মই মুৰহাইলৈকে নিব লাগিব। কেঁচা ৰাস্তাত ট্ৰাকৰ চাকা ফচি ধৰিব। তাৰ আগতে গছ কটাওঁ, কিমান খৰচ হ'ব মোৰ আপুনিয়েই কওক?'

'নাফা তো হ'ব?'

'জৰুৰ। নাফা নোহোৱাকৈ কোনোবাই কাম কৰে? তথাপিও আপোনাৰে নাফা বেছি। পানীৰ দামত আপুনি বঙলা কিনিলে, লোকে কৰি থোৱা শাল 'ফৰেচ' পালে। আপুনি যি পাব, সকলো নাফা। ক্যোঁ কি, ইয়াৰ বাবদ তো আপোনাৰ কিছু ইন্‌ভেচ্‌ভি নাহি হ্যায়। এইবোৰ মাকৈ নহয় যে ভৈঁচাই নাঙল টানিছে আৰু নৌকৰে কাটিছে। এইবোৰ গছত লাগি থকা সোৱাদ ফল নহয় যে আপুনি চৰাই আৰু বাদুলি খেদি আছে। ফৰেচ্ এৰিয়া, শাল এৰিয়া, গছ আছে বেচি দিব ফটাফট্।

লালচাঁদ আৰু মূল্‌নিয়েও ক'লে, 'ইত্‌না তক্‌ৰাৰ না কৰো ভৈয়া! তেওঁ শুচি গ'লে কি কৰিম? শাল গছত যেতিয়া বতাহ বলে, নদীত যেতিয়া খলকনি উঠে, ওহি শুনেগা? ফুল হয়, ফল নহয়! ওহি দেখেগা? কিনিব খুজিছে, বেচি দিম।'

ঠিকাদাৰেও সেইটোকে বিচাৰে। চাহাবহঁতে কি বোৰ গছ ৰুই থৈ গৈছে। আকাশ ভেদি বাঢ়ি গৈছে। গুৰিবোৰ ৰেল ইঞ্জিনৰ দৰে শকত। অকল প্ৰসাদজীৰ গছেই কিয়, এই অঞ্চলৰ আটাইবোৰ গছ কিনিব তেওঁ।

প্ৰতি পাঁচ-সাত বছৰে কিছুমান গছ পূৰঠ হৈ উঠিব। সেইবিলাকো ময়ে কিনিব। ফটাফট্। য়ে আভিতক্ ভাৰ্জিন্ এৰিয়া হ্যায়, হাম্‌হি মনোপলি গাছ ফেলিং কৰেগা।

সেইটোৱেই ঠিক হ'ল। প্ৰসাদজীয়ে পিচত বুজি পালে, গছ কঢ়িয়াই নিব লগা খৰচৰ কথাটো যোল অনাই সঁচা নহয়। কিয়নো মুৰহাই পাৰ হৈ কুৰুডাৰ ওচৰলৈকে ট্ৰাক আহিল। সেই ফালটো সমতল আৰু শিল থকা। গতিকে ট্ৰাক অহাত অসুবিধা নাই। তাতেই ঠিকাদাৰে তম্বু পাতিলে। গছ কাটিবলৈ আহিল পাকৈত দুটা মানুহ।

ঠিকাদাৰে মেন পাৱাৰ ৰং-ৰুট কৰিবলৈ বহি গ'ল। কুৰুডা, মুৰহাই, চিহো, ধাপাৰি, ধুমা, চিনাডোহা— এই ছখন গাঁৱৰ ওঁৰাও মুণ্ডা মতা-মাইকীবোৰ আহিল। বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰা কথা। ঘৰতে বহি পইচা। গছ কাটিব বেলেগ মানুহে। তাৰ ডাল-পাতবিলাক কটা, কটা গছবোৰ টুকুৰা কৰাৰ পিচত সেইবোৰ ট্ৰাকলৈ কঢ়িয়াই নিয়া, এইবোৰ কাম কৰিলেই মতাই

দিনে বাৰ অনাকৈ পাব। ইয়াৰ বাহিৰে মাকৰৈ ছাতুৰ টিফিন। অবিশ্বাস্য সকলো! ছাতুৰ লগত দিব নিমখ আৰু জলকীয়া। গাঁৱৰ পূজাৰী আৰু গাঁওবুঢ়াই মতা আৰু মাইকী মানুহৰ যোগান ধৰিব। গাঁৱে প্ৰতি প্ৰতি সপ্তাহে এবস্তাকৈ নিমখ। গাঁওবুঢ়াইঁতে ক'লে, মাইকী মানুহেও কাম কৰিলে সিহঁতৰ ইজ্জত থাকিবনে?

ঠিকাদাৰে ক'লে, সকলোৱেই সকলোৰে মা আৰু বাই-ভনী! এই কথা যিয়ে পাহৰিব, তাকে খেদি দিয়া হ'ব।

ট্ৰাকৰ গতিবেগ, ঠিকাদাৰৰ কথা-বতৰাৰ স্পীড্, ধুমধামকৈ কাম আদায় কৰোৱাৰ কোব দেখা পাই গাঁওবুঢ়াইঁতৰ মূৰ ঘূৰি গ'ল। ফলত সিহঁতে গমেই ধৰিব নোৱাৰিলে যে ঠিকাদাৰে কোৱা কথাবোৰ সঁচা নহয়। সকলোৱেই সকলোৰে বাবে মাক আৰু বাই-ভনীয়েক হ'ব নোৱাৰে। সকলো কথা পকা হোৱাৰ লগে লগে ঠিকাদাৰে ছজন গাওঁবুঢ়াৰ হাতত ছয় বটল এক নম্বৰী চুলাই মদ তুলি দিলে। কুৰুডাৰ গাঁওবুঢ়াইঁতে বাকীবোৰক ক'লে, 'গাঁৱলৈ গৈ পুৰোহিতক কৈ থানত পূজা এভাগ দেগৈ। দিন আমাৰ ভাললৈ আহিছে।'

ঠিকাদাৰে ট্ৰেইনৰ ড্ৰাইভাৰৰ সৈতেও কথা হৈ ল'লে। মুৰহাইত ৰেলগাড়ী ৰখায়। তাত কথা হৈ ল'লে, দৰকাৰ পৰিলে কুৰুডাতো ৰেল-গাড়ী ৰখাব। ওৱাগন পোৱা যাব। ড্ৰাইভাৰকো বতল দিলে ঠিকাদাৰে। পকা শালগছ একোজোপাৰ দাম পোন্ধৰ টকাকৈ দিছে ঠিকাদাৰে। কোনো খবৰেই তাৰ বিশাল মুনাফাত আঁচোৰ এটা নেপেলায়। সি বেচিব সেই কাঠ কিউবিক ফুট হিচাপত। সি বনোৱাৰীক এটা ট্ৰেঞ্জিষ্টৰ দিলে। বনোৱাৰীয়ে নোকোৱাহেঁতেন সি নাজানিলেহেঁতেন বাওনা শালগছ হোৱা এইখন ঠাইত এনেকুৱা কোৱালিটীৰ শালগছ আছে বুলি। গোটেই কাণ্ডটোৱেই বৰ লাভজনক।

ঠিকাদাৰে তাৰ স্বজাতিৰ প্ৰসাদ বা মূল্নি বা লালচাঁদৰ বৰ্বৰ অশিক্ষা আৰু অজ্ঞতাক তাৰিফ কৰিলে। বেটাইঁতে গমেই নাপায়, কি মাল সিহঁতে হাতৰ পৰা এৰি দিছে। বনোৱাৰীক সি গছে প্ৰতি এটকাকৈ মনে মনে দি দিছে। তথাপিও তাৰ প্ৰচুৰ মুনাফা ৰৈ গৈছে। আকৌ বহুতো গছ পাঁচ সাত বছৰৰ মূৰত কাটিব পৰা হ'ব। প্ৰসাদক হাতত ৰখা দৰকাৰ। অতি সোনকালেই এইবোৰ অঞ্চল সিফালৰ তোহ্ৰি আৰু এইফালৰ নিৰলা-ঘাইৰ সৈতে লগ লাগিবগৈ। ৰাস্তা তৈয়াৰী হৈ আছে। ৰাস্তাটো হৈ গ'লে ভৱিষ্যতে ট্ৰেন্সপাৰ্ট খৰচো বাচি যাব।

কিছুদিন এইদৰে থকাৰ পিচত এদিন ঠিকাদাৰে এবাকচ মিঠাই আৰু একলহ ঘিউ লৈ প্ৰসাদৰ ঘৰ ওলালগৈ। প্ৰসাদে মাতিলে, 'মেৰী!' মেহমান আহিছে। কুছু চায়ে-উয়ে আন্।'

মেৰীয়ে অলপ আগতে গা-পা ধুই উঠিছে। ফলত তাইৰ গা-মূৰ খুব চিকচিকীয়া হৈ আছে, চুলিকোচাও তেল ঘঁহি বেনী বন্ধা। গাত তাইৰ ফুলাম কাপোৰ, সমুখত আঁচল লৈ পিন্ধা। হাত আৰু কাণত পিতলৰ গহনা। তাই যেতিয়া হাতৰ ট্ৰে'ত চাহ লৈ সোমাই আহিল, তহীলদাৰ সিং পোন হৈ বহিল। আৰে বাব্বা! কি এইজনী ছোৱালী! এই জংঘলত?

প্ৰসাদজীয়ে বুজি পালে তেওঁৰ মনৰ ভাৱ। মেৰী ওলাই যোৱাৰ পিচত তেওঁ ক'লে, মোৰ চাকৰণীজনীৰ জীয়েক। তাইৰ মাকো যেতিয়া তাইৰ নিচিনা এজনী জোৱানী আছিল,

তেতিয়া.......

মেৰীৰ ৰূপৰ গোপন ৰহস্য বৰ্ণনা কৰি শেষত তেওঁ ক'লে, মোৰ পৰিবাৰে তাইক নিজৰ ছোৱালীৰ দৰেই ভাবে আৰু তায়ো আমাক মাক-দেউতাকৰ দৰে ভক্তি কৰে।

সেইটোতো হ'বই। তছীলদাৰ সিঙে ক'লে, নহ'লে আপোনাক সকলোৱেই ডাঙৰ মানুহ বুলি কয় কিয়? তেঁৱেই ডাঙৰ যাৰ দিল-কলিজা ডাঙৰ। সি মনে মনে ভাবিলে, এইখন জংঘলত গছ কটাৰ কথাটো খুবেই লাভজনক। মেৰীয়ে তাৰ অৱস্থিতিকো কাইলৈকে অন্য অৰ্থত লাভজনক কৰি তুলিব পাৰে।

মেৰী হ'ল বহিৰ্জগত তোহ্ৰি আৰু কুৰুডাৰ নিয়মিত যোগাযোগৰ সেতু। নিশা তাই প্ৰসাদজীক ঔষধ খোৱাৰ গৰম পানী দিবলৈ আহি ক'লে, 'য়ো হাৰামীতো' আপোনালোকক ঠগিছে। সি 'নাফা পিটি' লৈছে। 'তোহ্ৰিসে ছিপাডোৰ' সকলোৱেই হাঁহিছে।

প্ৰসাদজীয়ে বন্ধোৱা দাঁতবোৰ খুলি পানীৰ বাটীটোত থলে। তাৰ পিচত ঔষধ খালে। অলপ পিচত ক'লে, 'কা কৰে মেৰী? ৰোডনা হ্যায়,' মোৰ ক্ষমতা ক'ত যে কাৰোবাক লাভ লৈ বেচিম? জংঘলত থাকিলে এয়ে হয়। বনোৱাৰীয়েই তাক আনিলে। বনোৱাৰীটো হৈছে এটা গোঁৱাৰ, তাৰ ওপৰত সি হৈছে মাকৰ দলত। মই প্ৰথমতে 'না' বুলি কৈছিলো, সেই কথাত লালচাঁদ আৰু মৃল্নি খঙত জ্বলি উঠিল। ঘৰতো আপত্তি হ'ল বহুত।

বনোৱাৰীয়েও টকা আদায় কৰিছে।

তই জান?

হমানি কো মালুম হ্যায়।

চাচোন কিমান দুখৰ কথা!

হুমুনিয়াহ এটা পেলাই প্ৰসাদজীয়ে তাইৰ হাতত টকা এটা দিলে। মাজে মাজে তেওঁ তাইক এইদৰে দি থাকে। ক'লে, মই যাতে গছৰ এটা ফলত আৰু মাকৈৰ এটা দানাতো ঠগ নাখাওঁ, তাৰ বাবে তই কত কষ্ট কৰ। নিজৰ ল'ৰায়ো সেইটো নুবুজে। কি কৰিম ক? মই নাজানো নেকি যে মই মৰিলে এই সকলোবোৰ বেচি দি বেটা এদিন পলাই যাব বুলি?

ইয়াৰ পিচৰবাৰ যেতিয়া আপুনি গছ বেচিব, তেতিয়ালৈ ৰাস্তাটো হৈ যাব। উস্‌কো মত্ দেনা। নিজে যাব ছিপাডোৰলৈ। ডাঙৰ কোম্পানীৰ লগত কথা হৈ কাম কৰিব। তেতিয়া আপুনি নৰম নহ'ব।

ঠিক কথা কৈছ।

মেৰীয়ে কুৰুডাৰ গাওঁবুঢ়াবোৰকো ক'লে, বাৰ অনা আৰু আঠ অনা! এই মজুৰিত তোহ্ৰি বা ছিপাডোৰত কোনো কুলীয়ে বাবুহঁতৰ বেগ কঢ়িয়াই লৈ নাযায়।

গাঁওবুঢ়াবোৰে ক'লে, ক্যা কৰে মেৰী! আমি 'না' বুলি কোৱা হ'লে গাঁৱৰ মানুহ জ্বলি উঠিলহেঁতেন। ক'লেহেঁতেন যে সেইখিনি পইচাকে বা আমাক দিছেহি কোনে?

মেৰীয়ে ক'লে, তাৰ এতিয়া লোভ লাগি গৈছে। পাঁচ-সাত বছৰৰ পিচত সি আকৌ

আহিব। তেতিয়া তোমালোকে তাৰ পৰা তিনি টকা আৰু দুটকাকৈ মজুৰি কচি ল'বা। সি দিবই লাগিব। নহ'লে সি ইয়াত বাহিৰৰ মানুহ পাব ক'ৰ পৰা?

ৰাস্তা নাই, কামো নাপাওঁ, তই জান তো কথাবোৰ?

মেৰীয়ে মনতে ভাবিছিল যে ঠিকাদাৰৰ চাৱনিটোৰ এটা উপযুক্ত উত্তৰ হিচাপে তাই নিজৰ বুদ্ধি অনুসৰি সকলো মানুহকে তাৰ স্বৰূপটো দেখুৱাই দিছে।

কিন্তু তছীলদাৰ সিঙে তাইৰ কথা পাহৰা নাছিল। কেইদিন মানৰ পিচত মেৰীয়ে ম'হৰ পিঠিত উঠি গৰু-ম'হ চৰাই থাকোতে তছীলদাৰ আহি উপস্থিত হ'ল। সি ক'লে, কি খুবসুৰৎ ৰে! তোক একদম হেমা মালিনীৰ দৰে দেখি।

কা বোলা?

তোক হেমা মালিনীৰ নিচিনা দেখি।

তোক উল্লুৰ দৰে দেখি।

তছীলদাৰে এনে এটা মন্তব্যত বৰ প্ৰশ্ৰয় পাই গ'ল আৰু ওচৰ চাপি আহিল। মেৰীয়ে ম'হটো নৰখালে। গৈ গৈ এখন চোকা দা তাই খপ্ কৰে উলিয়াই ল'লে আৰু অৱজ্ঞাৰে ক'লে, তোৰ নিচিনা চুটি পেণ্ট আৰু ক'লা চছমা পিন্ধা ঠিকাদাৰ তোহ্‌ৰিৰ ৰাস্তাত টকাত দহটাকে পোৱা যায়। সিহঁতক মই এই দা দেখুৱাওঁ। বিশ্বাস যদি হোৱা নাই, যা এবাৰ সুধি আহগৈ।

তাইৰ এইদৰে কথা কোৱাৰ ভঙ্গীটো তছীলদাৰৰ বৰ ভাল লাগি গ'ল। নিশা ভাত খাওঁতে বনোৱাৰীয়ে উলিয়ালে, মেৰীয়ে মোৰ বন্ধুক অপমান কৰিছে।

সি কথাষাৰ কৈছিল তাৰ বাপেকক উদ্দেশ্য কৰি। উত্তৰ দিলে মেৰীয়ে, কি অপমান কৰিলো তোমাৰ বন্ধুক!

টান কথা কৈছ তই।

এইবাৰ কথা কৈয়ে তাক এৰি দিছোঁ। ইয়াৰ পিচত তেনেকুৱা বদমাচি কৰিবলৈ আহিলে নাক কাটিম।

বনোৱাৰীয়েও ভয় খাই গ'ল।

সুধিলে, কা, কোই বুৰা কিয়া য়ো?

মোৰ বাবে সেইটো বুৰা বাত। তোমাৰ ওচৰত সেয়া ভাল কথা হ'ব পাৰে।

প্ৰসাদজীয়ে ক'লে, তই তাক মানা কৰি দিবি। গছ কিনিবলৈ আহি এইবোৰ গোলমাল কৰা ভাল নহয়।

মেৰীয়েও যেন তোহ্‌ৰি বজাৰত শাল গছ বেচাৰ কথা একোকে নকয়। নিজৰ ঘৰৰ মাটিত হোৱা শাল গছো বেচা বে-আইনী। শাল চৰকাৰৰ গছ।

থৈ দে তোৰ আইন। আইনমতে মাটি কোনে ৰাখে, এই এলেকাত শাল গছ নেবেচে কোনে?

মেৰীয়ে বনোৱাৰীক পোনে পোনে সুধিলে, মই তোমালোকৰ গছ বেচাৰ কথা তোহ্‌ৰি বজাৰত কৈছোঁ?

কৈছ বুলি কৈছোঁ নেকি?

মাত্র ক'বলৈ মানা কৰিছোঁ।

মোক হুচিয়াৰ কৰি দিয়াৰ দৰকাৰ নাই।

মেৰী গুচি গ'ল। প্ৰসাদজীয়ে ক'লে, এইবোৰ ঠিক কথা নহয়। তোৰ বন্ধুক কৈ দিবি। তাই মোৰ ঘৰত থাকে নিজৰ ছোৱালীৰ দৰে। তাইক কিবা বেয়া কথা ক'লে মোৰ অপমান।

বনোৱাৰীয়ে তছীলদাৰক ক'লে, 'য়ো বহোৎ খচৰাই ঔৰ ৰুঠা ছোৱালী। কাকো পাত্তা নিদিয়ে।

পাত্তা বিচাৰিছে কোনে?

তাৰ বাহিৰে তাইৰ বিয়াও ঠিক হৈ আছে।

ক'ত?

মুছলমানৰ ঘৰত।

ৰাম ৰাম! সমাজত জানো আৰু কোনো ল'ৰা নাই?

তাইৰ পছন্দ।

তছীলদাৰৰ বিশ্বাসেই নহ'ল যে কুকুডাৰ দৰে এখন জংঘলী গাঁৱৰ মেৰী ওঁৰাৱে তাৰ দৰে মানুহ এটাক উৰাই দিব পাৰে! গছত দাগ দিয়া আৰু কটা, গছ টুকুৰা কৰা আৰু চালান দিয়া কামবোৰৰ লগতে সি মেৰীৰ লগো নেৰিলে। মেৰীয়ে তাক পাত্তা নিদিব অথচ মুছলমান এটাক বিয়া কৰাব, এনে কথাত তাৰ জেদো বাঢ়ি গ'ল।

ইয়াৰ পিচতেই সি মেৰীলৈ বুলি ডাল্টনগঞ্জৰ পৰা এখন নাইলন শাড়ী কিনি আনিলে আৰু প্ৰসাদজীৰ কাৰণে মিঠাইৰ টোপোলা। প্ৰসাদজীক ক'লে, আপোনাৰ ঘৰলৈ কত আহি গৈ থাকোঁ, তাই চাহো খুৱায়, গতিকে কাপোৰ এখনকে দিলো। প্ৰসাজীয়ে কাপোৰখন ল'ব নুখুজিলে, কিন্তু তছীলদাৰে নুশুনিলে। মেৰী গৈছিল তোহ্‌ৰিলৈ। উভতি আহি তাই কাপোৰৰ কথা শুনিলে। প্ৰথমে তাই প্ৰসাদজীক পইচাৰ হিচাপ-পত্ৰ দিয়ে। তাৰ পিচত পাকঘৰলৈ গৈ চাহ জলপান খালে আৰু কাপোৰখন হাতত লৈ ওলাই গ'ল।

তছীলদাৰে তম্বুত বহি মাইকী আৰু মতা মানুহবোৰক পইচা দি আছিল। বহুত মানুহৰ ভিৰ। তাৰ মাজতে তাই ভিতৰ সোমাই গ'ল আৰু জঘন্য গালি পাৰি কাপোৰখন দলি মাৰি দিলে। ক'লে, তই মোক চহৰৰ ৰাণ্ডী বুলি ভাবিছ। কাপোৰ দি ভুলাবলৈ আহিছ? ফেৰ বদমাচি যদি কৰ, তোৰ নাক কাটিহে এৰিম। এই বুলি কৈ তাই হাত নচুৱাই ওলাই গ'ল সগৰ্বে।

মানুহবোৰৰ আগত তছীলদাৰৰ মুখখন তেনেই সক হৈ গ'ল। সি ক'ব খুজিলে, ভাল বুলি ভাবি বস্তু এটা দিলো.......

গাঁওবুঢ়াবোৰে ক'লে, আৰু নিদিবি।

কি ক'লি?

আৰু নিদিবি।

উ কা আচ্ছা ঔৰত হ্যায়? মুছলমানকো সাথ সাদী কৰেগা কোই আচ্ছা ঔৰত?

নক'বি আৰু সেইবোৰ।

হঠাৎ তছীলদাৰৰ জ্ঞান হ'ল, সি আৰু তাৰ নিজা মানুহখিনিৰে সেই ঠাইত সিহঁতৰ সংখ্যা নগণ্য, এই মানুহবোৰৰ সংখ্যাইহে বেছি। সকলোৰে হাতে হাতে বলম বা দা! সি চুপ কৰিলে।

নিশা ড্ৰাইভাৰেও তাক ক'লে, ইয়াত এইবোৰ জঞ্জাল নলগাব। য়ে আদিবাসী লোক খচড়াই হোতা। কোই থানামে পাত্তা চলায়ে তো মুশকিল হয়েগা।

ড্ৰাইভাৰে জানে যে তছীলদাৰৰ ঘৰত তাৰ ল'ৰা-তিৰোতা আছে। আৰু জানে, তথাপিও সি এইদৰে মাইকীৰ লালসাত মৰে। মেৰী খুবেই ধুনীয়া ছোৱালী হয়, কিন্তু সেই কাৰণেই আদিবাসী বোৰক জোকাই লৈ থানা-পুলিচ কৰিবলৈ যোৱাটো মূৰ্খামি। মেৰী নিজে ৰাজী হোৱা হ'লে কোনো কথাই নাছিল। মেৰী নাৰাজ। তছীলদাৰে সেইটো মানি ল'বই লাগিব।

ইয়াৰ পিচত প্ৰসাদজীও গম্ভীৰ হৈ পৰিল। চাহ আনি দিয়েহি ভিক্‌নিয়ে। তছীলদাৰ শেষত সেইখন ঘৰলৈ নোযোৱা হ'ল। কিন্তু মেৰীৰ ধাণ্ডা হ'লে এৰি নিদিলে।

মেৰীয়ে যেতিয়াই গৰু-গাই চৰাই উভতি আহে, তোহৰিৰ পৰা ওভতে, তোহৰিলৈ যাব বুলি তিনি মাইল দূৰৰ মুৰহাই ষ্টেচনলৈ যায় বা হাট কৰিবলৈ যায় ধুমালৈ, তছীলদাৰেও তাইৰ পৰা এটা দূৰত্ব ৰাখি তাইৰ পিছ লয়।

লগৰ ছোৱালীবোৰে তাইক কয়, মেৰী, সেই ঠিকাদাৰটোৱে তোক ভাল পায়।

হাতেৰে ঢুকি পোৱা নাই সি। পালেই ভালপোৱা উৰি যাব। মোৰ মাকোতো চাহাবে ভাল পাইছিল।

তোক সি বিয়া কৰাব।

তাৰ ঘৈণীয়েক আছে।

থাকিল কি হ'ল?

বাদ দে তাৰ কথা।

গছ কটাৰ কাম চলি থাকে। জাৰো কমি আহিবলৈ ধৰে। ইয়াত পলাশ গছ মাইলৰ পিচত মাইল জুৰি আছে। গছবোৰলৈ এদিন নতুন ফুল কলি আহে। তাৰ পিচত পুৰোহিতৰ ঘৰত নাগাৰা বাজি উঠে। জনা গ'ল, হোলিৰ দিনা আদিবাসীবোৰৰ মাজত যি চিকাৰ খেলাৰ নিয়ম আছে, এইবাৰ সেই চিকাৰ খেলিব মাইকী মানুহবোৰে। বাৰটা বছৰ পুৰুষবোৰে হোলিৰ দিনৰ এই চিকাৰ কৰাৰ পিচৰ বছৰটো অকল মাইকী মানুহবোৰৰ চিকাৰৰ বছৰ। পুৰুষৰ দৰেই সিহঁতো হাতত ধনু-কাঁড় আৰু যাঠি-জোং লৈ ওলায়। খেদি

যায় পাহাৰলৈ, হাবি-জংঘললৈ। তাত গৈ শহাপহু, কেটেলা পহু, চৰাই যি সমুখত পায় তাকে মাৰে। তাৰ পিচত সকলোৱে মিলি বনভোজ পাতে, মদ খায়, নাচ-বাগ কৰে আৰু সন্ধিয়া ঘৰলৈ উভতি আহে। মতা মানুহবোৰে যি যি কৰে, মাইকী মানুহবোৰেও তাকে কৰে। মাত্র বাৰ বছৰৰ মূৰত এদিন। সেইদিনা হোলিৰ জুই একুৰা জ্বলাই লৈ আটায়ে গল্প-গুজৱ কৰিবলৈ বহে। বুধনিয়ে তাইৰ গল্প এটা কৈছিল, সিবাৰ আমি নাহৰফুটুকী বাঘ এটা মাৰিছিলো। মই তেতিয়া 'জোৱানী' আছিলো।

বুঢ়ীবোৰে সেই গল্প শুনে, আদহীয়াবোৰে ৰন্ধা-বঢ়া কৰে আৰু জোৱান ছোৱালীবোৰে গান গায়।

সিহঁতে কিয় চিকাৰ কৰে, সেইটো সিহঁতে নাজানে। মতাবোৰে জানে। হাজাৰ-লাখ বছৰ [illegible] সিহঁতে এই দিনটোত এনেদৰে চিকাৰ খেলি আহিছে। এদিন বন-জংঘল জন্তু-জানোৱাৰেৰে ভৰি আছিল, মানুহৰ জীৱন আছিল বন্য। তেতিয়া চিকাৰ খেলাৰ অৰ্থ আছিল। এতিয়া বন-জংঘল হ'ল শূন্য, জীৱনৰ হ'ল অপচয় আৰু নিঃশেষ, এতিয়া চিকাৰ খেলাটো অৰ্থহীন। সঁচা মাথোন এটা দিনৰ আনন্দখিনি।

তছীলদাৰৰ সেইদৰে ক্লান্তিহীন একান্ত অনুসৰণত মেৰীৰ ধৈৰ্য হেৰাই গৈছিল। জালিমেও এই কথা জানি যাব পাৰে। তাক ক'লে সি জ্বলি যাব। হয়তো সুবিধাত পালে তোহ্ৰি বজাৰত মাৰিবও পাৰে তছীলদাৰক। তছীলদাৰৰ বহুত টকা, মানুহ বহুত। চহৰত থকা খচ্চৰ। কিবা চুৰিৰ মিছা গোচৰত শেষত সি জালিমক পেলাই দিব পাৰে।

লগতে ধৈৰ্য হেৰাইছিল তছীলদাৰৰ নিজৰো। গছ কটাৰ কাম সোনকালেই শেষ হ'ব। ইয়াৰ কাম-কাজ সামৰি গুচি যাব লাগিব, তেতিয়া কি হ'ব? তছীলদাৰে এদিন মেৰীৰ হাতখনত থাপ মাৰি ধৰিলে।

সময়খিনি অনুকূল আছিল। এইবাৰ মতাবোৰৰ চিকাৰ খেলা নাই। মতাবোৰে খালী মদ খাব, হোলিৰ নতুন নতুন গান বনাই গাব, নানান ৰূপৰ ভাও দি গান গাবলৈ ওলাই যাব, পইচা ল'ব। তছীলদাৰে সিহঁতক হোলিৰ মদ দিব বুলি কৈছে।

গছ কটোৱা ঠাইৰ পৰা ঘৰলৈ ঘূৰি আহিলেই গান, প্ৰত্যেক দিনেই গান। আমনি লগা বৈচিত্ৰ্যহীন সুৰৰ গান। সেই গান শুনি আছিল মেৰীয়ে। হাটৰ পৰা উভতিছিল তাই। গান শুনি থাকোতে তাইৰ সন্ধিয়া লাগিল। তাই ঘৰলৈ খোজ দিলে।

তছীলদাৰে জানিছিল তাই আহিব। তাইৰ হাতত থাপ মাৰি ধৰিলে সি। ক'লে, আজি এৰি নিদিওঁ।

মেৰীয়ে প্ৰথমে থতমত খাই গ'ল। টনা-আজোৰাত তাইৰ দাখন ছিটিকি গ'ল। বহুপৰ নিৰৱ টনা-আজোৰাৰ পিচত আৰু বহুতো চেষ্টাৰ মূৰত মেৰী এৰাই আঁতৰি আহিল। দুয়োটাই উঠি থিয় হ'ল। তছীলদাৰৰ চকুত তেতিয়া আৰু ক'লা চছমা নাই। ডাঙৰ জুলপি, দীঘল চুলি, টেৰিক্লথৰ পেন্ট, জোঙা জোতা, গাত ডাঠ ৰঙা চোলা। হোলিৰ গানৰ পটভূমিত তাক এটা জানোৱাৰ যেন লাগিল মেৰীৰ। জা-নো-ৱা-ৰ! শব্দবোৰে তাইৰ মনত খুন্দা মাৰি

দিলে। হঠাৎ মেৰীয়ে হাঁহি দিলে।

মেৰী!

ব্ব-চ্, য'তে আছে তাতেই থাক। আগুৱাই নাহিবি।

কি চাইছ?

তোক।

মই তোক—

তই মোক খুব বিচাৰ, নহয়নে?

খুব।

বেছ, ভাল কথা।

কি ভাল?

বুজিলো, সঁচাকৈয়ে তই বিচাৰ।

সঁচাকৈয়ো বিচাৰোঁ। তোৰ দৰে মাইকী মানুহ মই দেখা নাই। তই লাখ টকাৰ মাল। তোৰ কদৰ বুজিব সেই বেপাৰীটোৱে?

সেই মুছলমানটোৱে?

তই বুজিবি তো?

নিশ্চয়। মই কাপোৰ দিম, গহনা দিম—

হয় নেকি?

সকলো দিম।

মেৰীয়ে বৰ জোৰে জোৰে উশাহ ল'লে। তাৰ পিচত ক'লে, আজি নালাগে। আজি মই অশুচি হৈ আছোঁ।

কেতিয়া, মেৰী কেতিয়া?

মেৰীৰ চকু আৰু মুখ কোমল হ'ল। তাই ক'লে, হোলিৰ দিনা। তুমি সৌ গৰাটোৰ কাষতে বৈ থাকিবা। সকলোবিলাক মাইকী মানুহ যেতিয়া চিকাৰ খেলিবলৈ আঁতৰলৈ গুচি যাব তেতিয়া মই তোমাৰ ওচৰলৈ আহিম। তুমিতো বুজি পাইছাই, কোনটো গৰাৰ কথা মই কৈছো! তুমি যে লুকাই লুকাই মোক চাই থকা, সেই শিলৰ গৰাটো।

বুজি পাইছোঁ।

তেনেহ'লে সেই কথাই থাকিল?

বাৰু মেৰী।

কাকো নকবা কিন্তু! মৰদৰ গাত তো দোষ কেতিয়াও নালাগে, লাগে ঔৰতৰ গাত। মই হ'লো এজনী আপদত জন্মা ছোৱালী, সেই বাবেই মুছলমানক বিয়া কৰাব খুজিছিলো।

এতিয়া আৰু বিয়া নকৰাব তো?

আকৌ কৰিম নে? তুমিও অলপ ধৈৰ্য ধৰি থাকা। এইদৰে মোৰ পিচে পিচে ঘূৰি নুফুৰিবা।

তোৰ বাবে যে মই কিমান কষ্ট কৰিছোঁ........

সেই সকলো দূৰ কৰি দিম। হোলিৰ দিনা।

মেৰীয়ে তাৰ গালত হাত ফুৰাই দিলে। আৰু ক'লে, তুমি যে ইমান ভাল! মই বুজি পোৱা নাছিলো। তাৰ পিচত হালি-জালি তাই খোজ দিলে। তাই জানিছিল, এইবাৰ আৰু তছীলদাৰে তাইক পিচফালৰ পৰা জপটিয়াই সাৱটি নধৰে।

তিনি

যোৱা নিশা হোলিৰ মেজি জুই জ্বলিছিল, আজি নিশাও জ্বলিব। কালিৰ জুই কুৰাই বহুত ওপৰলৈ উঠি গৈ আকাশখন বহু পৰলৈ ৰাঙলী কৰি থৈছিল। আজি পুৱাৰ পৰাই মতা মানুহবোৰ মদ, গান আৰু ফাকু গুৰি লৈ মতলীয়া হৈ পৰিছে। মাথোন যিবোৰ একেবাৰে বুঢ়ী মানুহ, সেইবোৰহে কেৱল ঘৰৰ সৰু ল'ৰা-ছোৱালী ৰখি ঘৰতে আছে।

মাইকী মানুহ বুলিবলৈ কোনো নাই, সকলো হাবিত। ইহঁতে ঘৰৰ মতা মানুহবোৰৰ যাঠি ধনু-কাঁড়বোৰ হাতে হাতে লৈ নিজ নিজ ঘৰৰ আগত বৰ উত্তেজনাৰে কঠোৰ মূৰ্তি ধৰি থিয় দি আছিল। সেই গাঁৱৰ পুৰোহিতে নাগাৰাত কোব দিলে। সেই মুহূৰ্তেই সিহঁত আটাইবোৰে বিকট কিৰিলি মাৰি হাবিৰ ফালে লৰ মাৰিলে। ভিক্‌নিও দৌৰিছে প্ৰসাদজীৰ এটা চাৰ্ট আৰু তেওঁৰ পৰিবাৰৰ পেটীকোট এটা পিন্ধি লৈ।

বুধনি, মুংৰি, সোমাৰি, শনিচৰী— ইহঁতে সেইদৰে ঢপলিয়াব পৰাৰ দিন আৰু নাই। সিহঁতে মদৰ বটল, ৰন্ধা-বঢ়া কৰিবৰ বাবে চাউল-দাইল, বাচন, মদৰ চাট, মাকৈ ভজা , পিয়াজ, জলকীয়া এইবোৰ গোটাই লৈ গৈছে পৰিত্যক্ত হৈ থকা বম্ ফিল্ড বঙলাটোলৈ। তাত কুঁৱাত পানীও আছে। মতা মানুহবোৰো চিকাৰলৈ গ'লে তাতে ৰন্ধা-বঢ়া কৰে আৰু খায়। বুধনিয়ে লগৰ মাইকীমানুহ কেইজনীৰ আগত সুঁৱৰিছে, আমাৰ সময়ত চিকাৰলৈ যাওঁতে আমি শহা-কেটেলা-তিতিৰ কিবা নহয় কিবা একেটা হাতত ননাকৈ উভতি নাহিছিলোৱেই। তহঁতে এতিয়া কি কৰ চাঁও বাৰু! কেনেকৈ চিকাৰ কৰ?

মেৰীয়ে আজি জালিমে দিয়া শাড়ীখন পিন্ধি লৈছে, ডিঙিত কাচৰ মণিৰ মালা। তাই নাচি নাচি আহি বুধ্‌নিক সাৱটি ধৰি কৈছে, চিকাৰ খেলি আহি মই তোক বিয়া কৰাম। মই হ'ম দৰা আৰু তই কইনা।

হ'ব বাৰু যা।

তোক নচুৱাম।

নাচিম বাৰু।

মেৰী আজি আনন্দত উপচি পৰিছে। মাকে পোহা চাৰিটা মুৰ্গীও তাই কিনি আনিলে

মাকৰ হাতত নগদ দহটা টকা দি। মুৰ্গীকেইটা এতিয়া শনিচৰীৰ হাতত। মেৰীয়ে মদো দিছে দুবটল। এয়া কিন্তু ওপৰঞ্চি। মাইকী মানুহবোৰে আগতেই তছীলদাৰৰ পৰা মদ খুজি লৈছে। তছীলদাৰে মতা মানুহবোৰক মদৰ উপৰিও খাহী এটা দিছে। আৰু কৈছে বোলে সন্ধিয়া সি আহি সকলোৰে আগত চহৰৰ টুইচ্ নাচ দেখুৱাব। সিহঁতে খাওক বটলে বটলে মদ। গছ কটা এতিয়া হৈ গৈছে, পৰি আছে কটা গছৰ মূঢ়াবোৰ। সেইবোৰ অসংখ্য। তছীলদাৰে অসীম উদাৰতাৰে সেই পেলনীয়া অংশবোৰ কুৰুডাৰ মানুহক খৰি জ্বলাবলৈ দিছে। কৈছে, মই আকৌ আহিম। তহঁতৰ হতুৱাই গছ কটাম। তেতিয়া মদত ডুবাই ৰাখিম।

বুধনিৰ লগত ৰং-তামাচা কৰি মেৰীও লৰ মাৰিলে। শনিচৰীয়ে ক'লে, উস্ মেৰীক আজি নেদেখিছা? যেন মূল্নিজীৰ বোৱাৰীয়েকহে গোটেইজনী!

বুধনিয়ে ক'লে, তাই বিয়া হৈ গুচি গ'লে কুৰুডা কণা হৈ পৰিব।

মুংৰিয়ে মাত লগালে, কেতিয়াও সুদা হাতেৰে তাই চুবুৰীটোলৈ নাহে। তহঁতে বাৰু দেখা মনত আছেনে, তাইৰ মাক ভিক্নি কিমান ধুনীয়া আছিল জোৱানীত?

সোম্‌ৰিয়ে খোজকাঢ়োতে ফোঁপাইছিল। হঠাৎ তাই চকু মুদি গাবলৈ ধৰিলে,

হোলিৰ লাগিছে জুই অ' হোলিৰ লাগিছে জুই

তুমি আহা চাই চাই

মই আছো ৰৈ,

নাপাহৰিবা দেই।.......

তাইৰ লগে লগে বাকীবোৰেও সুৰ ধৰিলে। আদবয়সীয়া বিগত যৌৱনা এই চাৰিজনী বেমাৰী মানুহে প্ৰেমৰ গীত জুৰিছে, তাতে পুৰিছে জুইৰ তাপে, নিচাও জমি উঠিছে আৰু দূৰ-দূৰণিত বাজি আছে নাগাৰা আৰু বাঁহীৰ মাত।

মেৰী গৈছে ঢপলিয়াই। সকলো মাইকী মানুহ কুৰুডা পাহাৰৰ ওপৰত উঠিছেগৈ। কোনো সোমাইছে হাবিৰ ভিতৰত, কোনোবা গৈছে নলাৰ কাষলৈ। মেৰীয়ে হাঁহিলে। তাই জানে তাইৰ ঠাইখিনি আছে কোনটো গাঁতত। গুচি যা। একো ভয় নাই! মেৰীয়ে হাঁহি হাঁহি ক'লে। উস্, মদৰ ৰাগীত কি উত্তাপ। তেজত নাচি উঠিছে ভয়ানক পিয়াহ। তছীলদাৰ, তছীলদাৰ, মই আহিছো ৰ'বা। তছীলদাৰে তাইক বৰকৈ বিচাৰিছে। এতিয়া তাইৰ ওচৰত জালিম একো নহয়। তছীলদাৰে তাইক কিমান উগ্ৰতাৰে বিচাৰিব পাৰে? কিমান ডিগ্ৰী ফাৰেনহাইটৰে? মেৰীৰ দৰে বন্য তেজ আছে তাৰ? আছে নে ইমান সাহস?

আগেদি এটা কেটেলা পহু পাৰ হৈ গ'ল। যা, গুচি যা। আজিৰ দিনটো নোহোৱা হ'লে মেৰীয়ে তাক বধ কৰিলেহেঁতেন, খালেহেঁতেন তাৰ মাংস। আজি আৰু ক্ষুদ্ৰ একোলৈ তাইৰ মন নাযায়। চিকাৰ লাগে, ডাঙৰ চিকাৰ। লাগে মানুহক, তছীলদাৰক। আঁতৰৰ পৰা গৰাটো দেখা পোৱা গ'ল। থিয় ওখ পাহাৰ। ওপৰৰ পৰা ঘৰৰ ছালৰ দৰে আগবাঢ়ি থকা ডাঙৰ শিল। তাৰ পৰা বনৰীয়া লতা ওলমি ওলমি লতাৰ জাল এখন তৈয়াৰ কৰিছে। সেই জালৰ গাত হালধীয়া ৰঙা ফুল। জালৰ পিচফালে একো দেখা নাযায়। ভাবোতেই তাইৰ গাটো

শিৰশিৰাই উঠিল। তাৰ পৰা আগুৱাই গ'লে লতাজালৰ ঠিক পিচফালেই দ গাহ্বৰ। গহ্বৰৰ পাৰটোত কামোৰ খাই নথকা শিল। সেই গহ্বৰটো কিমান দ কোনেও কব নোৱাৰে। কোনেও কেতিয়াও নামি চোৱা নাই। সেই অতল আৰু শীতল অন্ধকাৰলৈ নামি যাব পৰাহেঁতেন! তাই আৰু তছীলদাৰ! তছীলদাৰৰ ডাঠ ৰঙা চাৰ্টটো তাইৰ চকুত পৰিল।

বিলাতী মদ, চিগাৰেট, তছীলদাৰ।

চলো জী, অন্দৰ চলো।

অন্দৰ কাঁহা? তোৰি অন্দৰ মে ঘুঁসে?

হাঁ জী, হাঁ।

গহ্বৰৰ কাষলৈ। লতাজালৰ আঁৰলৈ।

পহ্‌লে দাৰু পিও!

অকল দাৰু কিয়? চিগাৰেট দিয়া।

খাই কেনে লাগিল?

বহোৎ বঢ়িয়াঁ।

সিমান লৰালৰিকৈ নাখাবি।

মোক নিচা লাগে যে?

কিমান?

বহুত, বহুত নিচা লাগে তাইক। আৰু মদ। নিচা ধৰিছে। মূৰৰ ভিতৰত তৰাবোৰ ওলাবলৈ আৰু লুকাবলৈ ধৰিছে। আহ্, নিচাই চকুলৈ এখন জালি নমাই আনিছে। জিলমিলকৈ থকা এখন জালি। সেই জালিখনৰ সিটো পাৰত তছীলদাৰৰ মুখ। আৰু মদ। বটলটো বাগৰি গ'ল। পৰিলগৈ গহ্বৰটোৰ ভিতৰত। এটা শব্দও নহ'ল। কিমান দ এই গাঁত্‌টো? মুখখন এইবাৰ, এৰা এইবাৰ চিকাৰৰ দৰেই হৈছে ঠিক।

মেৰীয়ে আদৰেৰে তছীলদাৰৰ মুখখনত হাত বুলালে, ওঁঠেৰে চুমাৰ শব্দ এটা কৰিলে। তছীলদাৰৰ চকুত তেতিয়া জুই, মুখখন মেলা, ওঁঠত লেলাৱতি, দাঁতত চিকমিকনি। মেৰীয়ে চাইছে, তাৰ মুখৰ ৰং সলনি হোৱা চাই আছে। এইবাৰ? এইবাৰ? ওঁ, এইবাৰ সি জানোৱাৰ হৈ গ'ল।

অব লে মুঝকো?

হাঁহি মাৰি মেৰীয়ে তাক সাৱটি ধৰি মাটিত শুৱাই দিলে। তছীলদাৰে হাঁহিব লাগিছে। মেৰীয়ে তাৰ পিচত দাখন এবাৰ তুলিলে, এবাৰ নমালে, এবাৰ তুলিলে, এবাৰ নমালে।

কেই লাখমান জোন পাৰ হৈ গ'ল। মেৰী উঠি থিয় হ'ল। তেজ? তাইৰ চোলা আৰু কাপোৰত? নলাত ধুই পেলাব। তাই ক্ষিপ্ৰ নৈপুণ্যৰে তছীলদাৰৰ পকেটৰ পৰা পাৰ্ছটো উলিয়াই আনিলে। বহুত টকা। ব-হু-ত টকা। টকাখিনি তাই কঁকালত গুজি ল'লে নিজৰ সাঁচতীয়া টকাখিনিৰ লগতে।

তাৰ পিচত তাই তছীলদাৰক গাঁতটোলৈ বগৰাই দিলে আৰু পেলাই দিলে তাৰ পাৰ্চ, চিগাৰেট, ৰুমাল। তাৰ ওপৰত পেলাই দিলে শিলৰ পিচত শিল। তেজৰ গোন্ধ পালে ৰাতিয়েই ওলাবহি বাঘ, কুকুৰনেছিয়াৰ দল। হয়তো একো নাহিবও পাৰে।

মেৰী তাৰ পৰা ওলাই আহিল। গ'ল নলাৰ ওচৰলৈ। নলাৰ পানীত নাঙঠ হৈ গা ধুই থকাৰ সময়ত তাইৰ মুখখন গভীৰ এক তৃপ্তিৰে ভৰি পৰিল, যেন তাইৰ পুৰুষৰ লগত সঙ্গসুখ কৰি উঠিহে তাই অশেষ তৃপ্তি পাইছে।

মাইকী মানুহবোৰৰ জুমত মেৰীয়ে সকলোতকৈ বেছি মদ খালে, গান গালে, নাচিলে আৰু সকলোতকৈ চিঞৰ-বাখৰ কৰি মাংস-ভাত খালে। এটাও চিকাৰ নাপালে বুলি প্ৰথমতে তাইক আটায়ে খোচা দিছিল। তাৰ পিচত বুধনিয়ে ক'লে, চাচোন চা, তাই কেনেকৈ গিলিব লাগিছে! যেন তাইহে সকলোতকৈ ডাঙৰ চিকাৰ কৰিলে আজি।

মেৰীয়ে ভাতৰ মুখেৰেই গৈ বুধনিক চুমা এটা খালে। তাৰ পিচত দুটা খালী বটল হাতত লৈ ঠুক ঠুককৈ খুন্দিয়াই তাই নাচিবলৈ ধৰিলে। ৰ'দ পৰি অহাৰ পিচৰ চেঁচা বতাহ। শনিচৰীয়ে জুই জ্বলালে।

মদ আৰু গান। মদ আৰু নাচ। সকলোৱেই যেতিয়া জুইকুৰা ঘেৰি লৈ নাচি নাচি এইদৰে গাইছে—

> হে হৰম্‌দেও,
> এনে হোলি বছৰে বছৰে হওক
> এনে চিকাৰ বছৰে বছৰে কৰো—
> মদ দিম তোমাক
> মদ দিম.........

তেতিয়া মেৰীয়ে নাচি নাচি পিচুৱাই গৈ থাকিব ধৰিলে। পিচুৱাই গৈ গৈ তাই দেখিলে আন্ধাৰৰ মাজত সিহঁতে বহুত নাচি আছে, খুব নাচি আছে। মেৰীয়ে অন্ধাৰৰ মাজেদি দৌৰি যাবলৈ ধৰিলে। বাট-পথ সমস্ত তাইৰ ভৰিৰ নখৰ আগত, চিনি পায়। কুৰুডা পাহাৰেদি তাই আজি ৰাতিয়েই সাত মাইল খোজ কাঢ়ি তোহ্‌ৰি পাবগৈ। গৈ জালিমক শোৱাৰ পৰা জগাব। তোহ্‌ৰিৰ পৰা বাছ যায়, চলে কাঠৰ ট্ৰাক। সিহঁত দুটা শুচি যাব ক'ৰবালৈ। ৰাচি, হাজাৰিবাগ, গোমা, পাটনা। আজি ডাঙৰ চিকাৰ এটা কৰাৰ পিচত জালিমক তাইৰ প্ৰয়োজন।

দূৰে দূৰে হোলিৰ মেজি জুই। অন্ধকাৰত, তৰাৰ পোহৰত ৰেললাইনলৈ চাই বাট বুলোতে মেৰীৰ মনলৈ অকণো ভয়ৰ ভাব অহা নাই, নাই একো জন্তু- জানোৱাৰৰো ভয়। আজি তাই সকলোতকৈ ডাঙৰ জানোৱাৰটো মাৰি আহিছে আৰু সেই বাবেই বনৰীয়া চাৰিঠেঙীয়াবোৰৰ প্ৰতি থকা সকলো প্ৰাত্যহিক ভয়, তেজৰ মাজত থকা অভ্যাসজনিত ভয়, তাইৰ আৰু নোহোৱা হৈ গৈছে। □

সন্ধ্যা-পুৱাৰ মা

বহাগৰ ৰ'দৰ তাপত পথাৰৰ বুকু ফাটি যায়, সাধন কান্দোৰীৰ মাক জটি ঠাকুৰণী মৰি থাকিল।

মৰাৰ আগতে জটি ঠাকুৰণীৰ পেট আৰু ডিঙি উখহি ঢোল যেন হৈছিল। বাঁহৰ চাঙি এখনত তুলি সাধন কান্দোৰীৰ মাকক হাস্পতাললৈ লৈ গৈছিল।

মোক আচ্‌পতাললৈ নিনিবিঐ সাধন। আচ্‌পতালত ডোমে মোৰ 'লাড়ী-ভুৰি' টানি চিৰাচিৰ কৰিব ঐ বাপু।' 'ডাক্তাৰে ক'লে আচ্‌পাতাললৈ লৈ যাবলৈ।'

'অ' বাপু ঐ, মোৰ সাধন বাপু, ডোমৰ হাতেৰে মোৰ 'লাড়ী ছিড়াঁ' নকৰিবি ঐ বাপু!'

'লাড়ী কোনেও নিছিড়ে মা।'

'ছিৰে বাপু! তই কেনেকৈ জানিবি সেইবোৰ কথা। ওঁঠ চেপিলে পিয়াহ্ ওলোৱা ল'ৰা! এই মনিষ্য শৰীৰ এই কলিকালত পুৰিবলৈ নহয়, পুতিবলৈও নহয়, জানিছনে?'

'হেই মা! ই কি কথা?'

'হক কথা বাপু! কিন্তু আত্মীয় বন্ধু মানুহ মৰিলে সকাম পাতে, সদ্‌গতি কৰে। হয়নে নহয় ক?'

'হক কথা।'

'এই ডাক্তৰ-বৈদ্য-ডোম-ধাই সকলোৱেই শগুনৰ দৰে খাপ পিতি বৈ থাকে।'

'মা।'

'খাপ পিতি চাই থাকে। তাৰ পিচত যেতিয়াই বেওৱাৰিছ মৰা শ পায়, তেতিয়াই সিহঁতৰ মাজত ভাগ-বটোৱাৰা হয়, বাপু। ডোমে নাড়ীবোৰ উলিয়াই ডাক্তৰক দিয়ে। ধায়ে কাপোৰ-কানিবোৰ নিয়ে। ডোমে মৰাশটো পচিবলৈ দি তাৰ হাড়বোৰ বেচি পইচা লয়।'

'ধেৎ, সেইটো হ'বলৈ মই দিম নেকি?

'নিদিবি বাপু। মই তোৰ সন্ধ্যা-পুৱাৰ মাৰ। তই মোক আচ্‌পতালত মৰিবলৈ নিদিবি।'

'মা এতিয়া মনে মনে থাক।'

সাধন কান্দোৰীয়ে মাকক এটা ধমক দিলে। জটি ঠাকুৰণীয়ে তাক এদিন পেটত ধাৰণ কৰিছিল। সিহঁত বৰ প্ৰাচীন জাতি, জৰা-ব্যাধৰ বংশধৰ। সিহঁতৰ সম্প্ৰদায়ৰ নাম হৈছে চৰাই চিকাৰী সম্প্ৰদায়। সেই বংশৰে ছোৱালী জটেশ্বৰীয়ে সাধনক দহ মাহ গৰ্ভত ধাৰণ কৰি প্ৰসৱ কৰিছিল।

এই গৰ্ভধাৰিণী মাকজনী কেনেকৈ সন্ধ্যাৰ পৰা পুৱালৈ মাক হৈ গ'ল, সেইটো এক আচৰিত কাহিনী। সাধনৰ ডেৰ বছৰ বয়সৰ পৰা জটেশ্বৰীৰ ওপৰত দেৱতাই ভৰ কৰে।

তেতিয়াৰ পৰাই জটি দিনৰ ভাগত জটি ঠাকুৰণী হয়। বেলি ওলোৱাৰ পৰা বেলি ডুব যোৱালৈকে এইখিনি সময়ৰ ভিতৰত জটি ঠাকুৰণীক যি কোনোৱে মাক বা বাই-ভনীয়েক বুলি ভবাটো নিষেধ। সেই বুলি মতাটোও নিষেধ।

সাধনক জটিয়ে নিষেধ কৰি দিছিল।

'মোক মা বুলি নামাতিবি অ' মোৰ সোণ।'

'কেতিয়াও?'

'নহয় সোণ, একেবাৰে সন্ধিয়া লগাৰ পিচত। বেলিটো ওলোৱাৰ আগতেই মা বুলি মাতি ল'বি। আকৌ বেলিটো ডুবিলে মা বুলি মাতিবি।'

'মাত্র সন্ধিয়া আৰু পুৱা, নহয়নে মা?'

'হয়, বাপু!'

'সন্ধিয়া আৰু পুৱাহে তই মা।

বাকী দিনটোত ঠাকুৰণী হবি তই?

'হয় বাপু। মই তোৰ সন্ধ্যা পুৱাৰ মাৰ।'

এই সন্ধ্যা-পুৱাৰ মাক জটেশ্বৰী কেনেকৈ যাদৱপুৰ লাইনৰ পাৰলৈ আহিল আৰু কেনেকৈ পুতেকক এখন ৰিক্সা লৈ দিলে— সেইবোৰ বহুত কথা।

সাধন কান্দোৰীয়ে মাকৰ বাহিৰে আৰু একো বুজি নাপায়। সাধন এটা নিৰ্বোধ, তাৰ ত্ৰিশ বছৰ বয়সতো তাৰ বৃদ্ধি বৃত্তি অপৈণত হৈ আছে। তাৰ ম'হটোৰ দৰে প্ৰকাণ্ড শৰীৰটোত পাকস্থলীৰ বাহিৰে আৰু একো নাই। নাই কলিজা, ৰঙা জবা ফুলৰ পাপৰিৰ দৰে হৃদযন্ত্ৰ, সাপৰ দৰে পিছল নাড়ী, পুৱাৰ ফুলাম পাহিৰ দৰে আলসুৱা জীৱকোষ— এইবোৰ একো নাই তাৰ শৰীৰটোত। মাত্র এটা পাকস্থলী আছে।

আৰু আছে ভোক। কেৱল খাবলৈ দিয়াৰ লোভ দেখুৱাই তাৰ মালিকৰ যুৱতী ভাৰ্যাই তাৰ হতুৱাই খৰি ফলায়, টিউব ৱেলৰ পৰা পানী তোলায় আৰু মোনে মোনে কয়লা ভঙাই লয়।

মালিকৰ ভাৰ্যা এগৰাকী ওৰণি লোৱা সুন্দৰী তিৰোতা।

'তই মালিকনীৰ ফালে নাচাবি দেই সাধন।'

'নাচাওঁ মা।'

'যেতিয়া চাবি, তেতিয়া 'মাত্তিভাবে' (মাতৃভাবে) চাবি, জানিছ বাপু।'

'ওঁ মা।'

মাকে যিহকে কয়, তাকে হয় বোলে সাধনে। মাকেই তাৰ জগত-সংসাৰ, মাকেই তাৰ চন্দ্ৰ-সূৰ্য। সেই মাক যেতিয়া জ্বৰ, গ্ৰহণী, কফ, পিত্তৰ বেমাৰত ভুগি ভুগি উখহি গ'ল, তেতিয়া সাধনে গৈ মালিকক ক'লে,

'টকা দিয়ক ডাঙৰীয়া, মোক টকা দিয়ক।'

'কিয় সাধন?'

'ডাঙৰীয়া, মোৰ মা মৰিবলৈ ওলাইছে।'

'কি হৈছে? অসুখ?'

'হয় ডাঙৰীয়া। মাই দিনৰ বেলাতে ভ্রম দেখিবলৈ ধৰিছে। নিমখ খাই কয় বাতাচা খোৱা বুলি। আজি দুপৰীয়া ডাঙৰীয়া মাই মোক ক'লে বোলে মোক 'মা' বুলি মাত সাধন।'

'সেই বুলি কৈছে!'

'হয় ডাঙৰীয়া, মই ডাক্তৰ আনোঁগৈ, আপুনি টকা দিয়ক।

সাধন কান্দোৰীৰ মালিকে তাক দহটা টকা দি ক'লে, 'মাৰক চিকিৎসা কৰা সাধন। হাজাৰ হলেও গর্ভধাৰিণী।'

'মোৰ মা 'মনিষ্য' নহয় ডাঙৰীয়া, মা এগৰাকী ঠাকুৰণী।'

'তই ডাক্তৰক মাত।'

অনাদি ডাক্তৰে যাকে চিকিৎসা কৰে সিয়ে মৰে বুলি কলনীৰ মানুহে তাক মাৰি-ধৰি খেদি পঠাইছিল। সেই অনাদি ডাক্তৰে এতিয়া ৰেল লাইনৰ কাষৰ খালৰ পাৰত দোকান খুলিছে। এতিয়া তাৰ বিৰাট কাৰবাৰ। আজিকালি বহুতো খুন-জখমৰ লাছ, সি মোটা টকা লৈ 'ডাইড্ অব্ হার্ট ফেইলৰ' বুলি লিখি শ্মশানলৈ সৰকাই দিয়ে। শ্মশানৰ মানুহবোৰকো যেনিবা আজিকালি টকাৰে কিনিব পাৰি, এয়েই সুবিধা।

অনাদি ডাক্তৰৰ যে নদন বদন হ'ব, সেই কথা জটি ঠাকুৰণীয়ে কৈছিল। হয়তো তাৰ সেইবোৰ ব্যৱসায়ৰ কাৰণে বা হয়তো বহুতো ভ্রূণহত্যা, গর্ভপাত আৰু মিছা চার্টিফিকেট দি থকাৰ পাপৰ ভয়তে ব্রাহ্মণ অনাদি ডাক্তৰে আহি জটি ঠাকুৰণীৰ ভৰি চুই তেল-নাৰিকল-চাউল-দাইলৰ সিধা দি প্রণাম কৰে।

গতিকেই অনাদি ডাক্তৰে খবৰ পাই লৰালৰিকৈ জটি ঠাকুৰণীক চাবলৈ আহিল। ভয়ানক দুর্গন্ধৰে ভৰা জটিৰ কোঠাটো। গাত টিকটিকিয়া ৰঙা আৰু লেতেৰা চালু কাপোৰ এডোখৰেৰে জটি ঠাকুৰণী সাধুকথাৰ সাক্ষাৎ ৰাক্ষসী এজনীৰ দৰে তক্তাপোচখনত চিৎ হৈ পৰি আছিল। পেটটো উখহি ওপৰলৈ ওলোৱা, হাত-ভৰি মেলা। জটি ঠাকুৰণীৰ চকুত মাথোন এক আচৰিত অতীন্দ্রিয় দৃষ্টি আছিল। ফেচকুৰিৰে ভৰা চকুৰ দৃষ্টি যে ইমান সুন্দৰ হ'ব পাৰে, অনাদি ডাক্তৰে সেইটো জনা নাছিল।

অনাদি ডাক্তৰৰ মেজ্জত মাজে মাজে যিবোৰ গাভৰু ছোৱালী আহি অসহায় বেদনাত শুই থাকেহি, সিহঁতৰ চকুতকৈও জটি ঠাকুৰণীৰ চকু সুন্দৰ। আসন্ন মৃত্যুৰ বাহিৰে আন একোৱে ইমান সৌন্দর্যৰে মানুহৰ চকু সুন্দৰ কৰি তুলিবহি নোৱাৰে।

অনাদি বৈ গ'ল। নাড়ী চাই, পেট চাই অনাদিৰ চকুপানী ওলাই আহিল।

হায়! জটি ঠাকুৰণীৰ ওচৰত পাপ স্খালন কৰিবলৈ সি বছৰত দুই এবাৰকৈ আহিছিল।

'মা, পাপ হৈ গ'ল মা।'

দিনটোৰ ভাগত ঠাকুৰণীক কোনেও মা নুবুলিছিল, ঠাকুৰণী বুলি মাতিব লাগিছিল। অনাদি আহিছিল নিশাৰ এন্ধাৰত মুখ ঢাকি।

'কি পাপ, অ' মোৰ বাছা, কি পাপ হ'ল?

'ছোৱালীজনী মৰি থাকিল মা।'

জটি ঠাকুৰণীয়ে হুমুনিয়াহ এটা পেলাই কৈছিল, 'তাই যে মহাপাপী আছিল! তুমি কি জানিবা বাছা, তাইৰ 'আঁতা'টো (আত্মাটো) নি যমদূতে এতিয়া অফলিয়াই মাৰিব। মহাপাপত বাপেকৰ মুখ ক'লা নকৰিলেনে তাই? 'ভদ্দৰ ঘৰৰ ছোৱালী তই, তোৰ ইমান বিভ্ৰম'?'

'কি হ'ব মা?'

'এয়া লোৱা বাছা। গুৱালা সাপৰ ডিঙিৰ হাড়ডোখৰ এই মাদুলীটোত আছে। নিশা গাৰুৰ তলত থৈ শুবা। আৰু তিনি সন্ধ্যা ঘৰটোত গঙ্গাজল ছটিয়াবা। বুজিছানে?'

অনাদিৰ নিচিনা পাপী-তাপীবোৰৰ কাৰণে মৰা কেঁচুৱাৰ নখ, গুৱালা সাপৰ ডিঙিৰ হাড়, ধনেশ চৰাইৰ তেল এতিয়া আৰু কোনে গোটাব? পইচা-কড়ি একোকে নালাগে, মাত্ৰ এপোহা চাউল লয় জটি ঠাকুৰণীয়ে। সন্ধিয়াৰ পিচত ঠাকুৰণী হৈ পৰে সাধনৰ মাক। ঠাকুৰণী হৈ যি চাউল পায়, মাক হৈ সেই চাউলেৰে ভাত ৰান্ধি নিজৰ হেবাং ল'ৰাটোক খুৱায়।

অনাদিক এতিয়া কোনে চাব? দুখত অনাদিৰ চকুপানী বৈ আহিল। অনাদিয়ে ক'লে, 'সাধন, হাস্পতাললৈ নি দেখুৱা। ঠাকুৰণীৰ অৱস্থা মই ভাল দেখা নাই।'

অনাদিয়ে টকা দিলে আৰু ক'লে, 'টেক্সিত তুলি লৈ যাবি।'

সাধনৰ মহাপ্ৰাণীয়ে ভয়ত উৰা মাৰিলে। টকাখিনি লৈ সি বেগাই মিঠাইৰ দোকান পালেগৈ। মনৰ দুখত সি যিমান পাৰে মুৰি-বাতাচা-গজা কিনি দোকানতে বহি বহি খাই ল'লে। তাৰ পিচত খালে ঘটিয়ে ঘটিয়ে পানী।

টেক্সী ড্ৰাইভাৰে জটিক নিব নোৱাৰোঁ বুলি ক'লে। ক'লে, 'মুৰ্দা হ্যায়, গাড়ীমে মৰ্ যায়গা।'

তেতিয়া সাধনৰ মালিকে নিজৰ বাঁহনিৰ পৰা বাঁহ দিলে। তাৰে এখন খাটোলা সাজি লৈ জটি ঠাকুৰণীক লৈ সাধন বাঙ্গুৰ হাস্পতাললৈ গ'ল।

হাস্পতাল তেনেই অচিনাকি ঠাই। ইমান ডাঙৰ ঘৰ, ইমানবোৰ মানুহ দুনুহ দেখা পাই সাধনে ক'লে, 'ভাই বলৰাম! ভয়ত মোৰ ভৰি দুটা পেটৰ নাড়ীত সোমাইছেগৈ। এইখন আচ্‌পাতালত ইমানবিলাক দুৱাৰ, 'কিন্তু কোন পথে ঠাকুৰণীক ভিতৰলৈ লৈ যাওঁ কবিনে?'

'তই এটা আচৰিত মানুহ সাধন।'

বলৰাম, জগদীশ আৰু উদ্ধৱে ডাক্তৰক মাতি আনিলে। জটি ঠাকুৰণীক সিহঁতে ভৰ্তি কৰাবই। ডাক্তৰে যিমানেই ক'লে 'বুঢ়ী এতিয়া মৰিব' বুলি, সাধনে সিমানেই কান্দিবলৈ ধৰিলে, 'ঠাকুৰণীক বচাই দিয়ক ঐ! ঠাকুৰণীৰ অবিহনে মোৰ সকলো আন্ধাৰ! হায়!

ঠাকুৰণী যে সন্ধিয়া হ'লে মোৰ মা হয় ঔ। মোৰ চুলি পকিলেও মোক কত আদৰ কৰে ঠাকুৰণীয়ে। নিজে নাখায়ো মোক খুৱায় ঐ!'

'কি কৈছা তুমি? মই যে একোকে বুজিব পৰা নাই তোমাৰ কথা।'

'ডাক্তৰ বাবু ঐ।'

সাধনে মূৰ কটা বলিৰ ম'হটোৰ দৰে মাটিত বাগৰি বাগৰি দেদাউৰিয়াবলৈ ধৰিলে।

বলৰাম হৈছে এইবোৰ পানীত মাছ ধৰি অহা মানুহ। কলনীৰ মানুহ সি, ভদ্ৰলোকক কেৰেপ নকৰে। যেতিয়ালৈকে বলৰাম গৰীব হৈ আছিল, তেতিয়ালৈকে ভদ্ৰলোকক দেখিলে তাৰ গা জ্বলি উঠা নাছিল। তেতিয়াও তাৰ গাত আছিল ধলেশ্বৰী নদীৰ শীতলতা আৰু তাৰ স্বভাৱত আছিল ধাননি পথাৰৰ কোমল শ্যামলিমা।

এতিয়া কলনীত তাৰ নিজা ঘৰ-বাৰী, নিজৰ ৰিক্সা। আৰু বাৰুইপুৰত খেতি-মাটি হোৱাৰ পিচৰে পৰা বলৰাম সলনি হৈ গৈছে। এতিয়া ভদ্ৰলোকক দেখা পালে, নম্ৰ ব্যৱহাৰ পালে, তেওঁলোকৰ মুখত মিঠা মিঠা কথা শুনিলে, তাৰ থুই পেলাই দিবৰ মন যায়। বলৰামে জানে যে এইখন দেশ কাৰো বোপাইৰ সম্পত্তি নহয়, যাৰ বাহুত বল আছে তাৰেই।

বলৰাম আগবাঢ়ি গ'ল। গাত বিন্ধি যোৱাকৈ ক'লে, 'তেখেত সামান্য মানুহ নহয়, জানিছেনে? তেখেত হৈছে এগৰাকী দেৱাংশী মহিলা। আমি তেখেতক মান্য কৰোঁ, সেৱা-পূজাত আমি তেখেতলৈ শৰাই আগবঢ়াওঁ। ছিট থাকিলে ভৰ্তি কৰি লওক ছাৰ। ছিট মোৰো নহয়, আপোনাৰো নহয়। ছিট হৈছে জনসাধাৰণৰ, হয় নে নহয়?'

অৱশেষত জুটি ঠাকুৰণী ভৰ্তি হ'ল। সাধনে তেনেকৈ কন্দা-কটা কৰা দেখি ডাক্তৰৰ বেয়া লাগিছিল। লাজো লাগিছিল তেওঁৰ। ইমান ডাঙৰ, বয়সীয়া মানুহে মাকৰ কাৰণে এনেকৈ কন্দা তেওঁ আগতে দেখা নাছিল।

'ঠাকুৰণী নাবাচিব ডাক্তৰ বাবু?'

'চেষ্টা কৰি চাওঁ সাধন। অস্থিৰ নহ'বা।'

'কুন ৰোগ এওঁৰ নাই ডাঙৰীয়া ! তেওঁ মনিষ্য নহয়, দেৱতা। মানুহে তেওঁৰ কাষলৈ অহিবলৈ ভয় কৰে।'

'সেইটোতো হয়েই।'

'এয়া তেওঁ দিনৰ বেলাতো ঠাকুৰণী হৈ থাকে! আৰু নিশাৰ পৰা পুৱালৈ মোৰ মা হয়, ডাঙৰীয়া। গঙ্গাজলেৰে গা ধুই উঠি তেওঁ যেতিয়া ৰঙা কাপোৰ পিন্ধে তেতিয়া হয় ঠাকুৰণী। তেতিয়া সকলোৰে দৰে বহো তেওঁক সন্মান কৰোঁ।

'হয় নেকি?'

'কিন্তু মা' বুলি মাতিবৰ বাবে মোৰ কলিজাটো ফাটি যায় ডাঙৰীয়া। সেইকাৰণে সন্ধিয়া হ'লেই মই তেওঁৰ কোলাত মূৰটো থম আৰু মা! মা! মা! বুলি হেপাহ পলুৱাই মাতিম।'

ডাক্তৰে অবাক হৈ সাধনলৈ চাইছিল। নাৰ্ছে অকণমান হাঁহি এটা মাৰি সুধিলে, 'তোমাৰ

ইমান ডাঙৰ মূৰটো তেওঁৰ কোলাত থোৱানে?'

সাধনে গভীৰ আন্তৰিকতাৰে উত্তৰ দিলে, 'মূৰ থওঁ, মা বুলি মাতোঁ, তাৰ উপৰিও আৰু কিমান ৰং কৰোঁ আমি! তেওঁৰ দিনত ভকতসকল আছে, কিন্তু ৰাতিৰ বেলিকা মোৰ বাহিৰে আন কোনো নাই।'

'দিনৰ ভাগত কি খায় তোমাৰ মাৰাই?'

'মই কি জানো, ডাঙৰীয়া? এই ধৰকচোন, চাহ্ খাব, ভাং খাব, গঙ্গাজল খাব। দেৱাংশী শৰীৰে জানো ভাত-পানী বিচাৰে?'

'সন্ধিয়া বেলা?'

'ভাত ৰান্ধিব, মোক দিব, নিজেও খাব ইমানকণ কেঁচুৱাই যেনেকৈ খায়।'

'সেই কাৰণেই বেমাৰ হৈছে সাধন।'

'নাই, নহয়। ৰোগ তেওঁৰ নাই। ৰোগ জানো দেৱাংশী শৰীৰত লাগে? মোৰ ধাৰণা কোনাবাই ইৰ্ষা কৰি বান মাৰিলে নেকি?

'চাওঁচোন বাৰু আমি।'

'ডাক্তৰ বাবু!'

'কোৱা।'

সাধনে ভৰিৰে মাটি খুচৰি খুচৰি ক'লে, আপোনালোকৰ ঘৰততো লক্ষীয়ে বাস কৰিছে। ভাতৰ পাহাৰ ডাইলৰ সাগৰ। মাৰ ভাগৰ-ভাতখিনি মোক দিব পাৰিবনে বাৰু? তেওঁতো এতিয়া ভাত নাখায়!'

'সেইটো কৰিব নোৱাৰি সাধন।'

ডাক্তৰে অবাক হৈ চায়েই থাকিল সাধনলৈ। মানুহৰ শৰীৰত পশুৰ দৰে এনেকুৱা সৰল প্ৰবৃত্তি যে থাকিব পাৰে, আগতে ডাক্তৰে কেতিয়াও দেখা নাছিল।

কিন্তু জটি ঠাকুৰণীৰ চিকিৎসা নহ'ল। 'তেওঁৰ কি হৈছে, ডাঙৰীয়া কওক' বুলি ডাক্তৰৰ মূৰটোকে খাবলৈ ধৰিলে সাধনে।

ডাক্তৰে ক'ব কি? জটি ঠাকুৰণীক তেওঁলোকে গ্লুকোজ দিলে, চেলাইন দিলে, ডিঙিৰ নলী শুকাই গৈছে বুলি নল সুমুৱাই খুৱাই দিয়াৰ চেষ্টা কৰিলে। চেষ্টাৰ একো ত্ৰুটি নহ'ল।

জটি ঠাকুৰণীৰ অৱস্থা ভাল নহ'ল । মাজে মাজে যেতিয়াই জ্ঞান পায় তেতিয়াই কৈ উঠে, 'আচ্পতালত মোক নথবি ঐ বাপ মোৰ । মোৰ সাধন বাপু। এই ডাক্তৰে মোৰ নাড়ী চিঙিব, ডোমবোৰে মোৰ হাড়-খোলাবোৰ বেচি ফাৰ্সা কৰিব । মোক ঘৰলৈ লৈ ব'ল অ'।'

তৃতীয় দিনা ডাক্তৰে জটিৰ ৰোগটো ধৰিব পাৰিলে। জটিৰ ৰোগটো বৰ সোঁচৰা। আজিও ভাৰতভূমিত তাৰ কোনো চিকিৎসা বাহিৰ হোৱা নাই। এই ৰোগৰ নাম হ'ল অনাহাৰ। নেখাই নেখাই থাকি আৰু যিকণ পায় তাকো সাধনক খুৱাই জটি ঠাকুৰণীৰ নিজৰ নাড়ী শুকাই গৈছিল।

'এইটো, দেৱতাৰোগ সাধন, এই ৰোগৰ চিকিৎসা মই নাজানো।'

ডাক্তৰে অলপ ঠাট্টা কৰিলে।

'তেনেহ'লে লৈ যাওঁ',

'লৈ যা।'

জটি ঠাকুৰণীয়েও তাৰ চকুলৈ চাই ক'লে, ঐ মৰা, ঐ বেঙা সাধন। মোৰ জন্মবিত্তান্ত তই নাজান? নাজান মই কোন সমাজৰ ছোৱালী? মোক ঘৰলৈ লৈ ব'ল, ঘৰতেই মই দেহা পেলাম।'

বলৰাম, জগদীশ, সাধন আৰু পাঁচজনে সমাৰোহেৰে জটি ঠাকুৰণীক ঘৰলৈ লৈ আহিল। জটিৰ ঘৰৰ সমুখত আছে এজোপা নিমগছ। তাৰ ছাঁত জটিক শুৱাই দিয়া হ'ল।

'নিমগছৰ ছাঁ ভাল সাধন। আমি পাঁচটা আছোঁ। তই গৈ তেওঁৰ কাষত বহ। বলৰামৰ কথামতে সাধন গৈ জটি ঠাকুৰণীৰ ওচৰত বহিলগৈ।

'এজন বামুণ মাত অ'।

'আছে, বামুণ আছে।'

'কোন অ'?'

'অনাদি ডাক্তৰ।'

'তেওঁক মাতি আন। ঠাকুৰণীৰ কাষত আনি বহুওৱা।'

অনাদি ডাক্তৰ আহি জটি ঠাকুৰণীৰ কাষত বহিলহি। সাধন অভিভূত, কাতৰ।

কোৱা মা, মোৰ সন্ধ্যা-পুৱাৰ মা।

'ক'ম।'

জটিয়ে এতিয়া শেষ সময়ত চেতনা ঘূৰাই পাইছে।

'কোৱা মা!'

'তোমাৰ পিতা হৈছে কান্দোৰী, জাতিত তোমালোক অঘৰী। বনে-জংঘলে ঘূৰি ফুৰা আৰু অপূৰ্ব সুন্দৰ মিহি কঠ বনাব পাৰা।'

'তুমি?'

'মই?'

এতিয়া আকাশত সূৰ্য, সময় এতিয়া দহটা। জটি যেতিয়া ভালেই আছিল, তেতিয়া এইখিনি সময়ত ঠাকুৰণী হৈ ঘৰত বহি থাকি ভকত মানুহৰ পৰা পূজা লৈ আছিল। এতিয়া সাধনৰ খুব ইচ্ছা হ'ল জটিয়ে যেন আকৌ মা হৈ যায় আৰু তাক মাতে 'আহ সাধন, মোৰ ওচৰলৈ আহ।'

জটিৰো ইচ্ছা হ'ল যেন সাধনক এবাৰ ওচৰলৈ মাতি কয় 'অ' সাধন, ওচৰলৈ 'আহচোন।'

জটিয়ে সেই বুলি ক'ব পাৰিলেহেঁতেন, কিন্তু নক'লে। এতিয়া তেওঁৰ চাৰিওফালে কিমান ভক্ত, কিমান মানুহ। এইবোৰ মানুহ তেওঁৰ ওচৰলৈ আহে, প্ৰণাম কৰে, সন্মান জনায়। এওঁলোকেইতো গোটেইটো বছৰ ধৰি সদায় চাউল যোগাই সাধনক জীয়াই ৰাখিছে। নিজৰ ইচ্ছাৰে জটি এদিন ঠাকুৰণী হৈছিল। আজি তেওঁ ঠাকুৰণী হৈয়েই মৰি যাব লাগিব।

'তুমি কোন বা?'

সৰল ভক্তিৰে সাধনে সুধিলে। মা কোন? জটি কোন? সাধনৰ বাপেক যদি কান্দোৰী হয়, জটি তেনেহ'লে আন সমাজৰ তিৰোতা নেকি? সাধন, বলৰাম, জগদীশ আটাইবোৰেই কাষ চাপি আহিল।

'তহঁত সৰু জাতৰ নহয় বাপ। জাতত তহঁত ডাঙৰ বহুত ডাঙৰ'

'তুমি ?'

'মোৰ বৃত্তান্ত বৰ আচৰিত!'

মোৰ আদিপুৰুষ হৈছে সেই 'জৰা-ব্যাধ'।

নাম শুনিছা?'

'জৰা-ব্যাধ?'

'আমি কওঁ জৰা-ব্যাধ বুলি। আমাৰ জিভাত তোমালোকৰ নিচিনা মাত নুফুটে ডাক্তৰ।'

'সাংঘাতিক বিকাৰ।'

ভয়ে ভয়ে অনাদি ডাক্তৰে ক'লে। এনেকুৱা বিকাৰৰ ৰোগীক হাস্পতালৰ পৰা এৰি দিলে কিয়? এনেকুৱা এজন ৰোগীক ঘেৰি ধৰি ইমান মানুহৰ ভীৰ কিয় বাৰু? জৰা-ব্যাধ তো মহাভাৰতৰ দৰেই পুৰণি, ৰূপ-কথা সেইবোৰ।

'বিকাৰ নহয় ডাক্তৰ। মোৰ কথা সত্য নে মিছা সেয়া ক'ব নোৱাৰোঁ। শুনিছোঁ......

তাৰ পিচত জটিয়ে এক আচৰিত কাহিনী ক'বলৈ ধৰিলে।

কোন দেশত জানো সাগৰ, ক'ত জানো দ্বাৰকাপুৰী। জৰা-ব্যাধে সেই দেশৰ পৰা বাণমাৰা কৰিছিল।'

'কাক?'

'কিষ্ণ'ক। পুথি পঢ়া নাই?'

'সকলোৱেই জানে।'

'এইটোতো পাপৰ ৰজা মহাপাপ!'

'ভগমান'ক বাণ মাৰি মৰাৰ নিচিনা ডাঙৰ পাপ নাই। তাৰ পিচতে জাৰাৰ বংশই সেইখন দেশ এৰি থৈ এইখন দেশলৈ গুচি আহিল।'

'ক'লৈ?'

'হিজলী— কাঁথি— তমলুক— মেদিনীপুৰলৈ।'

'তাৰ পিচত?'

'আমাৰ সমাজখন তেনেই সৰু। আমি শ্মশানে শ্মশানে ঘূৰি ফুৰোঁ, সাপ ধৰোঁ, শ্মশানত পৰি থকা কলহত পানী খাওঁ।'

'ছিঃ!'

'আমি চৰাই-চিৰিকতি ধৰোঁ, আমাক কয় চৰাই চিকাৰী বুলি।'

'পাখমাৰা নো কোন জাতি? নাম শুনা নাই।'

'আমাৰ আন সামাজত সাঙা নাথাকে। কিন্তু মোৰ মন গৈ সাধনেৰ বাপেকত বহিল। সমাজত তাকে লৈ বহুত কথা, সেয়ে আমি পলাই গৈ সাঙা হৈ থাকোঁ। মোৰা চলে যেয়ে সাঙা কৰি গো।'

জটিয়ে কথাবোৰ নিয়াৰিকৈ ক'ব নোৱাৰিলে। প্ৰথম বিয়াৰ নাম বিয়া। দ্বিতীয়বাৰ বিয়া হ'লে কোৱা হয় সাঙা। পাখমাৰাসকলৰ জাতিধৰ্ম অনুযায়ী জন্মৰ লগে লগেই প্ৰত্যেকজনী ছোৱালীৰ লগত সিহঁতৰ দেৱতাৰ বিয়া হয়। আগতে দেৱতাক পানী আৰু নাৰিকল উছৰ্গা কৰাৰ পিচতহে সিহঁতে আনৰ লগত ঘৰ-সংসাৰ কৰিবলৈ আহে। তাৰ পাচত বহুত দিন, বহুত দিনৰ মূৰত এই ঠাকুৰণী হলোঁ। মোৰ ওপৰত সন্ধ্যা-পুৱা দেৱতাৰ ভৰ দিন বাদে আমি ঠাকুৰণী হলাম গো। আমাৰ পৰে সাঁঝ-সকালে দেৱতাৰ ভৰ।'

'জটি ঠাকুৰণী, পানী খাবা, পানী?'

নাখাও বাপুসকল। এতিয়া মই-

'না বাপোসকল। এখন আমি মহানন্দে স্বৰ্গলৈ যাম। কিন্তু সাধন......'

জটিয়ে হিকটিয়ালে।'

'কি? মোকে কি কোৱা আই।'

'মই ঠাকুৰণী হৈছিলো। চা, মোৰ মূৰৰ ওপৰত সূৰ্য।'

'এতিয়া দিন হৈ আছে।

'তোৰ মা নহয় সাধন, ঠাকুৰণী স্বৰ্গলৈ যায়। তোক যে বহুত দেব্য দিব লাগিব?

'কি দেব্য?'

সকলোৰে মনত মহা কৌতূহল। সাধনৰ মাটিৰ মজিয়াত ওচৰ চুবুৰীয়া আহি উবুৰি খাই পৰিছে। যেন এজনী নীহকুলীয়া দুখীয়া হতভাগিনীৰ আজি মৃত্যু হোৱা নাই, হৈছে কোনোবা মহামানী মূল্যবান মানুহৰ মৃত্যু! সেই কাৰণেই মানুহৰ ভিৰ।

সকলোৰেই নিতাল মাৰিলে। সকলোৰেই উশাহ চেপি ধৰিলে। জটি ঠাকুৰণীয়ে বাৰু শেষ সময়ত এতিয়া কি বিচাৰিব?

'সন্ধিয়া বা পুৱাতে যদি মৰি থাকিলহেঁতেন, তেন্তে তই ফুটা কড়ি এটাও দিব লগা নহ'লহেঁতেন। এতিয়াতো তই মোক হাতী দিব লাগিব। 'ছৰাদ'ত (শ্ৰাধত) হাতী দিবি।'

'দিম, শপত খাইছোঁ।'

শোক-দুখত বলিয়া হৈ পৰা আৰু ঘটনাৰ অস্বাভাৱিকতাত বিবুদ্ধি হৈ পৰা সাধনে ক'লে, 'সকলোৱে শুনাহঁত, তেওঁৰ শৰাধত মই হাতী দান কৰিম।'

'ঘো....ঘো......ঘো.....ঘোঁৰা দিবি।'

'দিম।'

'অন্ন-বস্ত্ৰ-ভূঁই-সোণ-ৰূপ ওপোচাই দিবি।'

'দিম।'

সাধনে বুকু ভাঙি কান্দিবলৈ ধৰিলে, 'মই সকলো দিম ঐ! মাথোন তুমি মোক এৰি থৈ নাযাবা। মোৰ আৰু কোনো নাই!'

'তুৰ বো......বো........বো......'

জটিৰ ডিঙিত আৰু মাত নোলোৱা হ'ল। সাধনৰ ঘৈণীয়েকজনী যে পলাই গৈ বাপেকৰ ঘৰত আছেগৈ তাইক লৈ অহাৰ কথাটো জটিয়ে কৈ যাব নোৱাৰিলে। তাৰ আগতেই তাইৰ মূৰটো হালি পৰিল।

মকৱা কাপোৰ পিন্ধাই, ফুল চন্দনেৰে সজাই, ঢাক-ঢোল বজাই মানুহবোৰে জটি ঠাকুৰণীক দাহ কৰিবলৈ লৈ গ'ল। সকলো খৰচ দিলে অনাদি ডাক্তৰে। জটিৰ মুখলৈ চাই থাকি অনাদি ডাক্তৰৰ প্ৰথমতে ভাব হ'ল, যাওক তেওঁ সদায় সদায় আৰু চাউল দিয়াৰ লেঠা শেষ হ'ল। চাউলৰ দাম যেতিয়া উঠি গৈ তালগছৰ ওপৰ পায় তেতিয়াও অনাদিয়ে জটিক চাউল দি প্ৰণাম কৰিবলৈ যায়। অনাদিৰ ঘৈণীয়েকৰ সেই কথাত বৰ খং। কয়, 'দেৱাংশী মানুহ হৈ তেওঁ বুজি নাপায়নে কি ভক্তবোৰৰ কিমান কষ্ট হয় ইয়াৰ বাবে?'

বৰ দুখ লাগিল অনাদিৰ। বলৰামৰ হাতত টকা গুজি দি অনাদিয়ে ক'লে, 'তইঁতে যি খাব খাবি। কিন্তু ঠাকুৰণীক চন্দন কাঠেৰেহে পুৰিবি। শুন, কাঠবোৰ সুঙি চাই ল'বি। ফুল দিবি, আখৈ ছটিয়াবি আৰু পইচাও দিবি, বুজিছ? তোৰ ভনী জোৱাঁয়েৰৰ এটা কীৰ্তনৰ দল আছিল নহয়?'

জটিৰ মৃত্যু এতিয়া বলৰামহঁতৰ কাৰণে এটা অলৌকিক ঘটনা। মৰণ কালত মূৰৰ ঘোৰ বিকাৰ ঘটাৰ অৱস্থাত জটিয়ে যিবোৰ কথা কৈ গৈছে, সেই আটাইবোৰেই এতিয়া বলৰামহঁতৰ বাবে দৈৱবাণী হৈ পৰিছে। সেয়ে বলৰামে ভনী জোৱাঁয়েকক ক'লৈগৈ, 'নাহিলে মূৰ ফালি দিম।

বলৰামে সাধাৰণতে এনেদৰে কথা নকয়। এনে কথা শুনিয়েই ভনী জোৱাঁয়েক আহি হাজিৰ হ'ল। তাৰ নাম যি সদানন্দ, স্বাভাৱতো সি তেনে। চৰকাৰী অফিচৰ পিয়ন সি।

'গুলি মাৰ চাকৰিত। কেজুৱেল লীভ পাই? কামলৈ নগ'লে চৰকাৰী অফিচৰ চাকৰি কেতিয়াও নাযায়।'

এইবুলি কৈ সি কঁকালত গামোছাখন মেৰিয়াই ল'লে। মূৰৰ চুলি ফনিয়াই লৈ আৰু ডিঙিত কাগজৰ বনমালাধাৰ পিন্ধি সদানন্দ আৰু তাৰ লগৰ নামধৰাজনে 'হৰিনাম অঙ্গে লিখে হৰিপদে যাওঁ' বুলি গাই গাই জটি ঠাকুৰণীক শ্মশানলৈ লৈ গ'ল।

দুই

সাধনৰ সন্ধ্যা-পুৱাৰ মাকজনী মানবীৰ পৰা গৈ কেনেকৈ দেৱী হ'লগৈ, সি এক আচৰিত হ'বলগীয়া কথা।

সিহঁত আছিল মেদিনীপুৰৰ পাখমাৰা, সিহঁত যাযাবৰ। সিহঁতৰ মতে সিহঁত হৈছে জৰা-ব্যাধৰ বংশধৰ। ঈশ্বৰক হত্যা কৰিছিল বাবে সিহঁত অভিশপ্ত হ'ল। গতিকে সিহঁত সুদূৰ দ্বাৰকাৰ পৰা গুচি আহিবলগীয়া হ'ল।

সিহঁতে ঘৰত থাকিব নোৱাৰে। সিহঁতে চৰাই ধৰে আৰু বেচে। শ্মশানৰ গছত সিহঁতে ৰন্ধাৰ চৰু ওলোমাই থৈ সংসাৰ কৰে। মৰাশ কঢ়িয়াই নিয়া বিছনা-পত্ৰত সিহঁতৰ নৱ বিবাহিত দৰা-কন্যাই অনায়াসে শোৱে, প্ৰেম কৰে। চিতাৰ জুই দেখিলে সিহঁতৰ মনত দেহতত্ত্ব ভাৱ জাগি নুঠে। তেতিয়া মাকে ল'ৰাক আদৰ কৰে, স্বামী-স্ত্ৰীয়ে একেলগে বহি গান গায়।

মেদিনীপুৰৰ লোণৰ খাতত, কাজু বাদামৰ বাগিচাত, দক্ষিণ ভাৰতৰ পৰা এনে ধৰণৰ বহুতো মানুহ আহে আৰু যায়, কাম কৰে।

সিহঁতৰ নিজৰ সমাজৰ বাহিৰত বিয়া-বাৰু কৰোৱাৰ নিয়ম নাই। কিন্তু জটিৰ শৰীৰত আছিল এক আচৰিত ৰূপ। তাম বৰণীয়া গাৰ ৰং, নীলা চকু আৰু কুটকুৰা চুলি। সেই চুলিখিনি ওপৰলৈ মুঠি বান্ধি তাই তাত ৰঙা পাথৰৰ মালা এডাল বান্ধি থৈছিল। নদীৰ পানীত নিজৰ সেই মুখখন চাই জটিৰ বৰ ভাল লাগিছিল। বৰ ভাল পাইছিল তাই ডাঠ নীল কাপোৰেৰে নিজৰ গাটো সজাবলৈ।

জাৰকালি জটিহঁত সেই সময়ত আছিল সুবৰ্ণৰেখা নদীৰ পাৰত। পাৰৰ বালিত তেতিয়া ভ্ৰমি ফুৰা জাক জাক চৰাইৰ ভিৰ। ঝাও বনত ফান্দ পাতি জটিয়ে সুহুৰিয়াই সুহুৰিয়াই চৰাই ধৰে।

তাতেই এদিন উৎসৱৰ সৈতে তাইৰ দেখাদেখি হ'ল। উৎসৱ আছিল জাতিত কান্দোৰী। সিহঁতৰ জাতিগত ব্যৱসায় আছিল বনপাতেৰে ধুনীয়া ধুনীয়া কঠ বোৱা। তেতিয়া উৎসৱৰ বয়স আছিল ত্ৰিশ বছৰ। চুটি-চাপৰ, গাঁথলু মিঠা বৰণৰ। কান্ধলৈকে বৈ পৰা বাবৰি চুলি। উৎসৱে নিজে গান ৰচি গাব পাৰিছিল।

জটিক দেখিও সি গান ৰচি গাইছিল ঃ 'ও নীল শাড়ী, আঙা মেয়ে দেখ্ চেয়ে

তোৰ লোগে মোৰ পৰাণ জ্বলে যায়।'

জটিৰ হাতত তেতিয়া এখন জালত মেৰিয়াই অনা নীলকণ্ঠ চৰাইটোৱে ধৰফৰাই আছিল।

জটি আহি উৎসৱৰ সমুখত থিয় দিছিল। ফোৰোহনি এটা মাৰি তাই কৈছিল, 'উস্! পৰাণ জ্বলি যায়! এই নিলাজটোৰ গান শুনা। দিলিহি নহয় মোৰ চৰাইবিলাক উৰাই?'

'ও পাখি ধৰে কি হ'ব সখী

মোৰ প্রাণপাখি

এনে ফেলে দিব তোৰ পায়ে

হা তোৰ লেগে পৰাণ জ্বলে যায়।'

উৎসৱে আকৌ গাই উঠিছিল।

তাৰ খুব ভাল লাগি গৈছিল। সিহঁতৰ সমাজৰ তিৰোতাবিলাকতো এনেকুৱা বন্য নহয়। এনেকৈ চকুৰে নাচায়! ছোৱালীজনীৰ চকু, ওঁঠ, নাক সকলো যেন শিলতহে কুন্দত কটা।

'কটা নিলাজ।'

জটিয়ে গালি পাৰি গুচি যাবলৈ ধৰিছিল। উৎসৱে জাপ মাৰি গৈ তাইৰ হাতত ধৰিছিল।

'তই মোক গালি পাৰিলি কিয়?'

'তই গান বান্ধিলি কিয়? মোৰ চৰাই উৰাই দিলি কিয়??

উৎসৱে হা হা কৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পচিত অতৰ্কিতে সি জটিৰ হাতৰ পৰা জালখন কাঢ়ি আনি নীলকণ্ঠ চৰাইটোক এৰি দিলে। তাৰ পাচত হতচকিতা আৰু ক্রুদ্ধা জটিৰ গাৰ ওপৰত জালখন পেলাই দি সি কৈছিল, 'তয়ে মোৰ পখী, তয়ে মোৰ প্রাণপখী। পলাই যাবি?'

জটিয়ে কান্দিবলৈ ধৰিছিল। তাৰ পিচত জালখন দলিয়াই থৈ পলাই গৈছিল জটি। তাইৰ পিচে পিচে উৎসৱৰ হাঁহিটোৱেও বহু পৰলৈ খেদি ফুৰিছিল।

তাৰ পিচৰ দিনা উৎসৱ আহি ওলাইছিল জটিহঁত থকা ঠাইত। জটিৰ বুঢ়ী মাকৰ ভৰিত সেৱা এটা কৰি কৈছিল, 'মোক অলপ মন্ত্র জাৰি দিয়কচোন। হাবিয়ে বননিয়ে ঘূৰি ফুৰোঁ, বুকুখনত বিষ দেখোন। আপোনালোকতো গুণী মানুহ, বেজ-বেজালি কৰে। মোকো জাৰি দিয়কচান।'

জটিয়ে ফোঁচ কৰি উঠি কৈ পেলাইছিল, 'সেই নিলাজটোক কেইচাটমান মাৰি জাৰি জাৰি দিলেহে ভাল হ'ব। সি মোৰ চৰাই এটা উৰাই দিলে, জান আইতা?'

জটিৰ আইতাকে তাইৰ কথাত হাঁহিলে। বুঢ়ীয়ে জটিক গালি পাৰি নিজৰ কামলৈ যাবলৈ ক'লে। এই সমাজৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে বাহিৰলৈ চকু দিব নাপায়, নিজৰ সমজাৰ ভিতৰতে থাকিব লাগে। জটিৰ চঞ্চল ভাব দেখি বুঢ়ীৰ মনতে ভয় হৈছিল।

উৎসৱ আৰু সিহঁতৰ চাউনিলৈ অহা নাছিল। জটিৰ পিচে পিচে ঘূৰি ঘূৰি সি জটিক নতুন নতুন নিচিনা নজনা কতনা সপোন দেখুৱাইছিল।

এখন ঘৰৰ সপোন, ধান ভৰা ভঁৰালৰ সপোন, বেতৰ দোলনিত শুই থকা শিশু সন্তানৰ সপোন। সেইখন ঘৰত জটিয়ে আৰ্চীত নিজৰ মুখ চায়, ৰূপৰ গহনা পিন্ধে, ৰঙা-নীলা আৰু নানা ৰঙৰ শাড়ী ঘৰৰ আগফালে মেলা থাকে।

ধুনীয়া ধুনীয়া ফুলাম কঠতকৈও মনোহাৰী নক্সাৰে সেইবোৰ সপোনৰ জাল গুঠি গুঠি সেই জালখন উৎসৱে জটিৰ মূৰৰ ওপৰত পেলাই দিছিল।

জটিয়ে আৰু জাল পেলাই দি পলাই যোৱা নাছিল।

পলাই গৈছিল সিহঁত দুয়োটা।

খড়্গাপুৰৰ পৰা দীঘালৈ। কাজু বাদামৰ খেতিৰ বতৰত দিন মজুৰ, মাছ মৰাৰ বতৰত মাছ শুকোৱাৰ কাম কৰিছিল।

সিহঁত বহুদূৰলৈ পলাই নোযোৱা হ'লে সেই অভিশপ্তহঁতক নিজৰ সমাজ এৰি যোৱাৰ অপৰাধত কাওৱামাৰাহঁতে কাঁড়েৰে বিন্ধি হত্যা কৰিলেহেঁতেন।

উৎসৱে সপোনক দিঠকত পৰিণত কৰিব নোৱাৰিলে। কিন্তু জটি হ'লে বৰ সুখী হৈছিল। কি জীৱন! মাথোন দুটামান ৰান্ধা আৰু খোৱা আৰু ভালপোৱা। হাতত পইচা পৰিলেহি তাৰে কাপোৰ কিনা। কাঁচৰ মণিমালা, ধাতুৰ খাৰু আৰু ৰূপ চৰোৱা কৰধনি হাৰ। বেলেগ ধুনেৰে কাপোৰ পিন্ধা, বেলেগ ধৰণেৰে চুলি বান্ধা। এতিয়াতো আৰু তুমি কাওৱামাৰা নহয়। এতিয়া তুমি জাতত উঠিছা, তোমাৰ শ্ৰেণী সলনি কৰি লৈছা।

'আমাৰ জাত পেলনীয়া নহয় জটি! আমি গণ দি ছোৱালি লওঁ, সমাজক ভাত-মাংস খুৱাওঁ।

'সেই কথা বাদ দিয়া'

জটিয়ে সভয়ে কয়। তাইৰ মনত মাথো এটাই চিন্তা, এই ঘৰ-সংসাৰ আৰু এই ভালপোৱা যেন অটুট থাকে। সিহঁত হৈছে চিৰ অভিশপ্ত, যিবোৰে ঈশ্বৰক হত্যা কৰে ভৰিৰ গেৰোৱাত বাণ মাৰি, সিহঁতে বোধকৰো ঘূৰি ঘূৰিয়েই জীৱনটো শেষ কৰিব লগা হয়।

জটিয়েতো সেইটো কৰা নাই!

যদি সেই খঙতে তাইৰ আইতাকে বাণ মাৰি দিয়ে! মাকে যদি জটি আৰু উৎসৱৰ খেৰৰ পুতলা দুটা কৰি লৈ সেই দুটাক শলাৰে খুচি ইফালৰ পৰা সিফালে শলা উলিয়াই দিয়ে!

বৰ ভয় লাগি যায় জটিৰ। তেতিয়া তাই সৰু সৰুকৈ উৎসৱক কয়, সিহঁতৰ কথা থচোন এতিয়া, মোৰ স'তে কথা পাত।'

'তই ভয় খাব?'

'নিলাজটো!'

লাহেকৈ কয় জটিয়ে। সিফালে মুখ কৰি তাই চুলি বান্ধিবলৈ বহে। ইয়াকেই কয় নেকি জাত হেৰোৱা আৰু তলৰ পৰা ওপৰলৈ উঠা বুলি? ক'তা, তাইৰ ডিঙিৰ মাততো বল বিচাৰি পোৱা নাই জটিয়ে! ক'বতো পৰা নাই 'যাহ্ মৰাটো' বুলি!

মাজে মাজে ঢোলৰ ডুম্-ডুম্ ডুম্-ডুম্ শব্দ শুনিলে জটি চঁক খাই উঠে।

পাখমাৰাহঁতে ঠিক এনেকৈ ঢোলত লাহে লাহে চাপৰ মাৰি আহে। সিহঁতে দল বান্ধি ফুৰে, মৌ-মাখিয়ে থকাৰ দৰে সিহঁতে একে ঠাইতে থুপ খাই থাকে।

সেইদৰে একেলগে থকাটো সিহঁতৰ বাবে সকলোতকৈ ডাঙৰ কথা।

সিহঁততো সামান্য নহয়, সিহঁত হৈছে জৰা-ব্যাধৰ বংশধৰ। ব্যাধো আকৌ সামান্য নহয়,

সি যাক মাৰিছিল তেওঁ হৈছে স্বয়ং কৃষ্ণ ভগৱান। গঞা-জ্ঞাতি আৰু সকলো মানুহে ইমানবোৰ পাপ কৰিছিল আৰু ইমান শাস্তি পাইছিল যে সেইবোৰ কথাত মনৰ দুখতে কৃষ্ণ ভগৱানে নির্জনত গৈ অকণমান জিৰণি লৈছিলগৈ। টিকটিককৈ ৰঙা পদুম ফুলৰ দৰে ভৰি।

টিকটিকীয়া ৰঙা, পদুম ফুলৰ দৰে ভৰি' জৰিৰ বুঢ়ী আইতাকে মূৰটো জোকাৰি জোকাৰি কৈছিল, কিন্তু জোপোহাৰ আঁৰত থকাই তাৰ বুদ্ধিয়ে যেন কাম নকৰা হ'ল। দিলে টং কৰে বাণ মাৰি! বস। এনেতে কি হ'ল জান?

আকাশ অন্ধকাৰ হ'ল, সূৰ্যই মুখ ঢাকি পেলালে। সমুদ্ৰই মনৰ বেজাৰত পানীৰ তলৰ জীৱবোৰক ওপৰলৈ দলিয়াই দিলে। ডিঙৰাৰ মাছমৰীয়াবোৰো মৰি পানীৰ তললৈ গৈ সিহঁতেও আকৌ প্ৰাণ পাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। গুৱালবোৰে গাই খীৰাবলৈ গৈ দেখিলে গাখীৰৰ সলনি তেজ ওলাবলৈ ধৰিছে। ফটফটীয়া পুৱা। কিন্তু ৰাতিৰ নিচিনা এখন ক'লা আকাশত তৰাবোৰে তিৰবিৰাবলৈ ধৰিছে।

তেতিয়া সেই দৈৱবাণী হ'ল।

ভগৱানক যি বধ কৰে তাৰ ঘৰ-বাৰী নহ'ব। সেয়ে দৈৱবাণীয়ে ক'লে, 'জাৰা হে জাৰা! ব্যাধ হে ব্যাধ! এই ভুবনলৈ বাৰে বাৰে আহে। তোমাৰ দৰে এটা কচাইয়ে ভগৱানৰ ভৰি বাণ মাৰি ফুটা কৰে। যিয়ে এই কাম কৰে সিহঁতৰ ঘৰত থকাটো নিষেধ। তুমি তোমাৰ বংশ, গোষ্ঠীৰ লোকৰ লগত এতিয়াৰ পৰা কৰবালৈ যোৱাগৈ। বুজিলাক?

'কলৈ যাওঁ?'

'যিফালেই দুচকু যায়।'

'সমাজক লৈ যামনে?'

'সমাজক নিনি কি থৈ যাবা? তোমাৰ সমাজ এতিয়া মহাপাপীৰ সমাজ। সেই সমাজৰ লগত যাৰে ল'ৰা-ছোৱালীৰ বিয়া হ'ব, তাৰ মৰণ হ'ব। বিয়া-বাৰু তোমালোকৰ নিজ সমাজৰ ভিতৰতে কৰিবা। সমাজৰ বাহিৰলৈ নোলাবা। আৰু চোৱা, জাৰা হে জাৰা। ব্যাধ হে ব্যাধ! মোৰ কথাবোৰ কাণত সোমাইছে নে নাই?'

'সোমাইছে।'

'আৰু শুনা, তোমাৰ সমাজৰ প্ৰতিটো ল'ৰা বোলা বা ছোৱালী বোলা, কোনেও সমাজ এৰি যাতে নাযায়। তোমাৰ পাপত সিহঁতো পাপী হৈছে, সেইবাবেই। সিহঁতৰ জন্মতে সিহঁতক দেৱতাৰ লগত বিয়া দিবা।

'দিম।'

জৰাই কান্দি কান্দি সেইদৰে উত্তৰ দিছিল। হায়! দ্বাৰকা এৰি আহিবলৈ কোনে বিচাৰে বাৰু। কি সুন্দৰ সেই দ্বাৰকাপুৰী! নীল সমুদ্ৰৰ পাৰত কি সুন্দৰ সোণৰ টুপ লগোৱা ঘৰ-দুৱাৰ। জৰা অৱশ্যে বন-জংঘলতে থাকে, আঁতৰৰ পৰাই সেইবোৰলৈ চায়; কিন্তু লোকৰ সুখ, লোকৰ নদনবদন অৱস্থা চোৱাটোৱো জানো সুখ কম?

তাৰ পিচত জানো জৰাৰ কম শাস্তি হৈছিল? অঙহীৰ মানুহ বঙহীৰ মানুহ, টোপোলা

টাপলি, চিকাৰী কুকুৰ এই সকলো মহাভাৰ কঢ়িয়াই জানো কম ঘূৰি ফুৰিবলগীয়া হৈছিল?

ক'ত সত্যপুত্ৰ, ক'ত কেৰলপুত্ৰ, ক'ত চোল, ক'ত আন্ত্য, কেৱল ঘূৰি ঘূৰিয়েই মৰিল জৰা। থকাৰ ঠাই আৰু নেপালে ক'তো।

'এৰা! ভগৱানক বাণেৰে মাৰি থৈ আহি ওলালহি আমাৰ দেশখনৰ সৰ্বনাশ কৰিবলৈ। হেৰৌ মোৰ বুধিয়ক শিয়াল! দ্বাৰকাপুৰী শ্মশান কৰিলি, এতিয়া আমকো মাৰিবি নেকি?'

জৰাই ক'তো ঠাই নাপায়। থিত ল'বও নোৱাৰে ক'তো। ইফালে ওপৰৰ পৰা দেৱাদিগণে চাই থাকি হুমুনিয়াহ পেলায়। তেনেকৈয়ে দ্বাপৰ যুগ পাৰ হ'ল, আহিল কলি যুগ। ঘূৰি ফুৰোঁতে ফুৰোঁতে জৰাৰ বয়স হ'লগৈ অযুত নিযুত বছৰ। ইপিনে জৰাৰ ভৰিও গোধা হৈ পৰিল। হ'ল গোটেই গাত বিষ। কোনে জানো এদিন আহি তাক দয়া কৰি উপদেশ দিলেহি, 'ৰাঢ় বোলা ঠাইখনৰ নাম শুনিছানে? জানানে বঙ্গ আৰু গৌড় দেশৰ কথা? তালৈকে যোৱাগৈ। গঙ্গা গৈ য'ত সাগৰত পৰিছেগৈ, সেইখন দেশলৈকে যোৱা। সেইখন দেশত সকলো পাপী-তাপী-লোভী-তঞ্চক-চয়তানে আশ্ৰয় পায়। সেইখন দেশে কাকো ওভোতাই নপঠায়। সেই দেশলৈকে যোৱা।'

তাৰ পিচত জৰা এইখন দেশলৈ আহিল।

নিজৰ সমাজৰ ভিতৰতে বিয়া-বাৰু, শ্মশানৰ শয্যাতে ফুলশয্যা, শ্মশানৰ কলহতে ভাত-পানী লৈ সকলোৱে লগেভাগে খোৱা— এনেকৈয়ে সিহঁতে থাকিবলৈ ল'লে। সিহঁতৰ মতা আৰু মাইকী মানুহবোৰ অতি স্বাধীনচিতীয়া। মাইকী মানুহবোৰৰ ৰূপৰ সীমা নাই। মুগা বৰণীয়া চুলিৰে মাজ মূৰত দ'লমূৰীয়া খোপা একোটা বান্ধি লৈ তাত কাচৰ মণিৰ মালা মেৰিয়াই লয়। সিহঁতৰ চেহেৰাবোৰ শিলৰ মূৰ্তিৰ দৰে উজ্জ্বল আৰু সুন্দৰ। বহু পুৰুষ ধৰি সিহঁতে কুল ৰক্ষা কৰি আহিছে। স্বজাতিৰ ভিতৰতে বিয়া-বাৰু কৰাই আহিছে। তেজৰ পৱিত্ৰতা সিহঁতৰ মহাপ্ৰাচীন। সেয়ে সিহঁত দেখাত ইমান সুন্দৰ, সুগঢ়িত।

সিহঁতৰ জনসংখ্যা কমি আহি আহি, মৰি মৰি, এতিয়া মাত্ৰ এশমান মানুহহে আছেগৈ। কেতিয়াও সিহঁতে দল এৰি আঁতৰলৈ নাযায়।

চহৰৰ ৰাস্তাৰে বা গাঁৱৰ বাটেৰে গ'লে সিহঁতে ডুম্-ডুম্ ডুম্-ডুম্‌কৈ ঢোল বজাই যায়।

পাখমাৰা গৈছে! পাখমাৰা গৈছে সেয়া!

পৰাপক্ষত সিহঁত নগৰলৈ নাহে।

মাজে মাজে, বছৰত এবাৰ বা দুবাৰ, কেতিয়াবা ট্ৰাইবেল ওৱেলফেয়াৰ অফিচত নাম লেখাবলৈ আহে। সিহঁতৰ কোনোবা মৰিলে নামটো লিখাই থৈ যায়হি। সিমানেই।

চৰকাৰী বহীত সিহঁত বোধহয় সংৰক্ষিত উপজাতি।

সেইবাবে জটিয়ে এখন কাণেৰে আৰু আধা মনেৰে উৎসৱে কোৱা কথাবোৰ শুনি থাকে আৰু আনখন কাণেৰে আৰু আধা মনেৰে বাজনা শুনি থাকে ডুম্-ডুম্ ডুম্-ডুম্।

সিহঁত যদি আহি ওলায়?

মাক-বাপেক, বুঢ়ী মাক, জ্ঞাতি-কুটুম্বৰ মানুহবোৰ? ·

যদি আহি কয়, 'ব'ল আমাৰ লগত! ব'ল হাবিলৈ উভতি ব'ল, সমাজৰ মাজলৈ আকৌ......।'

তেতিয়া?

জটিয়ে কি কৰিব?

উৎসৱে তাইৰ ভয় দেখি হাঁহে আৰু নতুনকৈ গান এটা বান্ধে

'ওৰে তোৰ মিছে ভয়।

পিৰীত ফাঁদে ধৰা দিতে

কেন এত ভয়।'

জটিয়ে কয়, 'নিলাজটো!'

উৎসৱে তেতিয়া জবাব দিয়ে,

প্ৰাণ থাকোঁতে তোক কোনে নিবলৈ আহিব?

তোৰ সেই বাওনা ল'ৰাবোৰে?

সিহঁতে উৎসৱক চিনি পায় জানো? এবাৰ ডাৰোগাক কৈ দিলে বেটাহঁতক সকলোকে চিধা কৰিহে এৰিব।'

তথাপিও জটিৰ মনৰ পৰা ভয় আঁতৰি নাযায়। কিন্তু লাহে লাহে উৎসৱে তাইক নানা প্ৰকাৰে ভুলাই আৰু বুজাই-বঢ়াই তাইৰ মনৰ পৰা ভয়ৰ কথা পাহৰাই দিলে। তেতিয়া জটিৰ কোলালৈ আহিল এই শকত-আৱত, এমূৰ চুলিৰে তেলকলীয়া ল'ৰাটো। তাক চাই কোনেও কৈ দিব নালাগে যে সি উৎসৱৰে ল'ৰা। বাপেকৰ মখুখনকে যেন তাৰ মুখখনত সাঁচ মাৰি থোৱা আছে। মাত্ৰ চকুহাল মাকৰ দৰে। স্বচ্ছ, নীলাভ আৰু টুলটুলীয়া।

জাতলৈ উঠাৰ হেঁপাহটো বৰকৈ বাঢ়ি গ'ল উৎসৱৰ। জটিকতো সি তাৰ নিজৰ জাতলৈ তুলিছিল। উৎসৱে নিজে জানে যে সি কঠ বোৱা মানুহ, সেই হিচাপে সি পাখমাৰা বা চৰাই ধৰাবোৰতকৈ ওপৰ জাতৰ মানুহ। তাৰ পিচত আকৌ এই যে মজুৰি খটাৰ কাম কৰিলে, তাতো সি আৰু এঢাপ ওপৰৰ জাতলৈ উঠিল।

ইয়াৰ পিচত ল'ৰাৰ বাপেকী হৈ সি ভাবিলে যে পাৰিলে আৰু ওপৰ জাতলৈ উঠিব লাগে। সি এতিয়া আৰু গৰীব-দুখীয়াবোৰৰ বৃহৎ সমাজৰ মাজত থাকিব নোখোজে। ভদ্ৰলোকৰ সৰু সমাজৰ এটা চকুত সিও আসন পাবলৈ বিচাৰে।

সেই কথা সি জটিকো ক'লে।

'জটি অ' জটি জটেশ্বৰী! মই আজি 'বিডিড' অফিচলৈ গৈছিলো। তাত বি-ডি-অ' বাবুবোৰে কি ক'লে জাননে?'

'কি?'

এতিয়া আৰু কোনো বাধা নাই। আমি টকা খৰচ কৰি এতিয়াই কাছাৰীত নাম সলনি

কৰিব পাৰোঁ। কান্দোৰী-মান্দোৰী বুলি যিয়েই শুনে সিয়েই গমপায় যায় যে আমি হ'লো সৰু জাতৰ মানুহ।'

'নাম সলাবি নে কি?'

'নসলাম কেলেই? উৎসৱ কান্দোৰী নামটো শুনিবলৈ কেনেকুৱা লাগে? তাৰ সলনি উৎসৱ দাশ, সাধনচন্দ্ৰ দাশ— শুনিবলৈ কিমান ভাল চাচোন। তাৰ বাহিৰেও আন কাম কৰিবলৈ যদি ডাঙৰ চহৰলৈ যাব, তেতিয়াতো আৰু কোনো কথাই নাই।'

'কেলেই?'

'বিৰাট চহৰ জগন্নাথৰ ছিক্কেত্তৰ (শ্ৰীক্ষেত্ৰ)। তাত কোনেও কাৰো খবৰ নলয়। নামটো দেখিলেই ভাবিব, ই বেটা নিশ্চয় জাতত ওপৰ, নহ'লে নামৰ পিচত দাশ কিয়?'

উৎসৱৰ কথাবোৰ শুনোতে শুনোতে আনন্দেৰে জটিৰ মনটো হঠাৎ ভৰি গৈছিল। তাই কঁকালত হাত থৈ এপাক নাচিয়েই পেলালে। 'ব'ল, ব'ল তেনেহ'লে। এতিয়াই গৈ জাতত উঠোগৈ।'

উৎসৱে মৰমেৰে ক'লে, 'পাগলী, এতিয়াই যাব নে? ল'ৰা ডাঙৰ হওক ৰ। মুখত অন্নপ্ৰসাদ দি লওঁ! দেৱতাৰ থানলৈ পূজা-পাতল দিওঁ!'

জটিৰ এবাৰ ভাব হৈছিল যে যাৰ উপৰি পুৰুষে এদিন ভগবানক হত্যা কৰিছিল, সিহঁতে জানো নিজৰ সমাজৰ দেৱতাজনৰ বাহিৰে আনক পূজা কৰিব পাৰে? কৰিলে যদি পাপ হয়? যদি কিবা বিঘিনি হয়?

তাৰ পিচত ভাবি চালে যে উৎসৱে যি কৈছে ভাল কথাকে কৈছে। সকলোবোৰ এৰি থৈ পলাই গৈছিল তাই, এতিয়া চৰকাৰৰ কাছাৰীলৈ গৈ লিখা-পঢ়া কৰি লৈ জাতটো বদলি কৰি পেলালে আৰু তাইৰ মাক-বুঢ়ীমাকে তাইক একোডাল কৰিব নোৱাৰে।

'সেয়ে ভাল হ'ব!' জটিয়ে চকু মুদি উত্তৰ দিছিল।

তাহানিতে পাখমাৰাবোৰৰ পূৰ্বপুৰুষ জৰা-ব্যাধক যিজন দেৱতাই দৈৱবাণী শুনাইছিল, তেওঁ মনে মনে হাঁহিছিল নেকি বাৰু?

হ'ল, এদিন সাধনৰ মুখত অন্নপ্ৰসাদ দিয়া হ'ল। উৎসৱে তেতিয়া খড়গপুৰ ষ্টেচনত মুটীয়াৰ কাম কৰে। সি কুলীহঁতৰ সমাজকো ভাত আৰু খাহী খুৱালে। তাৰ পিচত চোৰাংকৈ বিক্ৰী হোৱা চুলাই মদ খাই বমি কৰি মৰি থাকিল।

সি নিজে দেখুৱাই থকা তাৰ সকলো সপোন, তাৰ প্ৰাণভৰা ভালপোৱা, তাৰ কণ্ঠভৰা গান— এই সকলোকে বুকুত বান্ধি লৈ গুচি গ'ল উৎসৱ। জটি পুনৰ অকলশৰীয়া হ'ল। জটি এতিয়া স্বাধীন হৈ পৰিল। তাই এতিয়া ইচ্ছা কৰিলে যিফালেই মন যায় সেইফালেই গুচি যাব পাৰে। কিন্তু দোলনিখনত শুই থকা সেই ল'ৰাটোৱে যে কান্দে আৰু তাইৰ ফালে চকু মেলি যে চাই থাকে!

জটিয়ে বুজিব পাৰিলে, এতিয়া তাই কি কৰা উচিত হ'ব। তাই আকৌ উভতি যাব লাগিব সিহঁতৰ সমাজলৈ। বুঢ়ীমাকৰ ভৰিত পৰি কান্দিবগৈ লাগিব। জটিয়েতো জানিছে যে

বুঢ়ীৰ বাণতেই উৎসৱ মৰিল। ডাক্তৰ আৰু পুলিচে যিয়েই নকওক লাগিলে!

ভয় খোৱা চৰাইৰ দৰে ল'ৰাটোক বুকুত সাৱটি লৈ তাই উভতি গ'ল সিহঁতৰ সমাজলৈ।

কিন্তু হে ভগৱান! ক'লৈ গ'ল সিহঁতৰ জ্ঞাতি-গোত্ৰৰ আত্মীয় কুটুম্ব সকল? ক'লৈ গুচি গ'ল সেই বিচিত্ৰ বৰণৰ সাজ-পোছাক, কুকুৰ-ছাগলী, গাধৰ পিঠিৰ বোজা আৰু বুঢ়ী আইতাকৰ খিলখিলাই থকা হাঁহি!

মৰিশালিতো নাই, বলিশালিতো নাই, ক'তো বিচাৰি পাবলৈ নাই সিহঁতক। জটিয়ে লৰি ঢাপৰি ঘূৰি ফুৰি শেষত ট্ৰাইবেল ব'ৰ্ডৰ অফিচলৈ গ'ল।

'পাখমাৰাবোৰৰ ঠিকনা দিয়ক মহাশয়, আপোনাৰ ভৰিত পৰোঁ' বুলি জটিয়ে পিয়নজনৰ ভৰিহালত ধৰিবলৈ গ'ল।

শ্মশান-চশানে চাগৈ যা, ক'ত পৰি আছে চাগৈ।

জটিৰ চকু ফাটি পানী ব'বলৈ ধৰিলে। এইখন সমাজ এৰি সেই সমাজলৈ, এইটো জাত এৰি থৈ সেইটো জাতলৈ বুলি কিমান যে সপোনৰ লোভ দেখুৱাই উৎসৱে নিজেই সেই সকলোবোৰ কাঢ়ি লৈ গুচি গ'ল!

জটিয়ে এতিয়া কি কৰিব?

ৰূপ, স্বাস্থ্য আৰু যৌৱনৰ এখন ভাৰ লৈ জটি গৈ অৱশেষত ষ্টেচনত উঠিলগৈ। কোলাৰ কাষত তাইৰ কেঁচুৱাটো। জটিয়ে গালত হাত থৈ আকাশ-পাতাল ভাবি থাকে। ভাবে আৰু ভাবে।

জটিয়ে ভাবে ল'ৰাটোৰ কথা। আৰু দহজনে ভাবিবলৈ ধৰিলে জটিৰ কথা।

জটিয়ে এতিয়া কি কৰে, ক'লৈ যায়? জটি গৈ কুলী লাইনৰ হনুমান তলাৰ সন্ন্যাসীৰ ওচৰ চাপি সুধিলেগৈ।

'ইয়াতে থাক।'

সন্ন্যাসীয়ে চকু মুদি থাকিয়েই ক'লে। প্ৰৌঢ় সন্ন্যাসী। বহুতো দেৱ-দেৱতাৰ পিচত এই হনুমানজীকে আহি সাৱটি আছেহি বাবে এতিয়া তেওঁৰ অৱস্থা আগতকৈ কিছু ভাল।

জটি আহি এই ঠাইতে বহি লোৱাৰ লগে লগে হনুমান তলাৰ ভিৰ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। সন্ন্যাসীয়ে ভিতৰি ভিতৰি প্ৰমাদ গণিলে।

কেইদিনমানৰ পিচত তিনি-চাৰিজনমান মানুহ জটিৰ ওচৰলৈ আহিল। ক'লেহি, 'সেই বুঢ়াটোৰ লগত থাকিলে তোৰ কি হ'ব? ব'ল আমাৰ লগত। আমি তোক চহৰ দেখুৱাম।'

শিৰাই শিৰাই থকা সিহঁতৰ প্ৰাচীন তেজবোৰ জটিয়ে অনাহকত বৈ ফুৰা নাছিল। বন-জংঘল আৰু বনৰীয়া জীৱ-জন্তুক তাই যেনেকৈ দেখিলেই চিনি পায়, তেনেকৈ অচিনাকি মানুহ দেখিলেই তাই ভয় খায়।

'দূৰ হ, হতভগীয়া,' বুলি জটিয়ে সিহঁতক গালি পাৰিছিল।

হয়তো সিহঁতেই গৈ গোচৰ দিছিলগৈ।

তাৰ কেইদিনমানৰ পিচত পুলিচ আহি সন্ন্যাসীক বেচ দাবি-ধমক দিলেহি, 'আমি সকলো খবৰেই পাইছোঁ।'

'খবৰ? কি খবৰ আপোনালোকে পাব, বাবা? মই সন্ন্যাসী মানুহ। দেৱতাক লৈ ইয়াতে পৰি থাকোঁ।'

'দেৱতাক লৈ পৰি থাকে নে দেৱীক লৈ?'

'ছিঃ ছিঃ মুখ গেলি-পচি যাব তোমাৰ......।'

'ইয়াত তুমি মাইকী মানুহ ৰাখিছা। ইয়াত বেয়া কাম, বদমাচি সকলো হয়। চুলাই মদ চলে, তাচৰ জুৱা খেল হয়।'

'মিছা কথা সেইবোৰ।'

সন্ন্যাসীৰ বগা মুখখন টিকটিককৈ ৰঙা হৈ পৰিল।

পুলিচৰ মানুহজন আছিল ঘৰ সংসাৰ কৰা মানুহ। তেওঁ কৈছিল, 'কথাবোৰ যে মিছা সেইটো তুমিও জানা,ময়ো জানো। এই তিৰোতাজনীৰ বাবেই হৈছে সকলো গোলমাল। তাইকনো তুমি আঁতৰাই নপঠোৱা কিয়?'

'আঁতৰাই পঠালেই তাই গৈ সিহঁতৰ হাতৰ মুঠিত পৰিব। সিহঁতেও সেইটোকে বিচাৰিছে।'

'তেনেহ'লে তুমি য'তে মৰা মৰা।'

পুলিচৰ মানুহ খঙেৰে গুচি গ'ল। যাবৰ সময়ত কৈছিল, 'এই গুণ্ডা বদমাচবোৰৰ সৈতে তুমি কিয় ফেপেৰি পাতি লৈছা? গুৰ থাকিলে মাখি আহি পৰিবই। এই তিৰোতাজনী ইয়াত থাকিলে মানুহো আহিব ইয়ালৈ। এতিয়া যে সিহঁতৰে ৰাজত্ব। সিহঁতৰবোৰ যদি আহি তাইক টানি নিয়েহি তেতিয়া কোন বাপৰ পোৱালীয়ে আহি তাইক ৰখাবহি, চাম তেতিয়া!

সন্ন্যাসী মহা চিন্তাত পৰিল। অৱশ্যে জটিয়েও বুজিছিল যে তাত সেইদৰে থাকিলে সন্ন্যাসীৰো বিপদ আৰু তাইৰো বিপদ।

লোৱা, মোৰ সংসাৰ যেতিয়া আছিল তেতিয়াৰ এই বাচন-বৰ্তনবোৰ। চ'ব গোটাই ৰাখক ঠাকুৰ, মোক কেইটামান টকা দিয়া। সব গচ্ছিত ৰাখ ঠাকুৰ, আমায় টাকা দাও কটা!'

'ক'লৈ যাবি তই? আৰু তোৰ ল'ৰাটো যাব ক'লৈ?'

'নাজানো।'

'তোৰ কোনো নাই'?'

'আছে নে নাই নাজানো।'

সন্ন্যাসীয়ে হুমুনিয়াহ পেলাই তাইক ৰঙা চালু কাপোৰ এখন দিলে। এনেকুৱা ৰঙা চালু কাপোৰেৰে বিহাৰৰ মানুহে মৰাশ ঢাকে।

সন্ন্যাসীয়ে তাইক ৰঙা চালু কাপোৰৰ লগতে এডাল সৰু ত্ৰিশূলো দিছিল। কৈছিল,

'তোক যে এদিন শিয়াল শগুনে বখলিয়াই খাব সেইটো মই মনে মনে বুজিব পৰিছোঁ। তথাপি এই বস্ত্ৰৰে তই ইয়াৰ পৰা গুচি যা মা। এনে ঘোৰ কলিকালতো 'থাৰ কেলাছ'ত সাধু-সন্ন্যাসী অহা-যোৱা কৰে, কোনেও তেওঁলোকৰ মূৰত ভৰি নলগায়।

'যদি কিবা সোধে?'

'কবি মই জটি ঠাকুৰণী বুলি।'

'ঠাকুৰণী?'

'আহ্ ক'বিচোন বাৰু! কোৱাত বাধা কিহৰ?'

'ঠাকুৰণী!'

সঁচাকৈয়ে তাইক ট্ৰেইনত কোনেও একো নুসুধিলে। তাইৰ ৰূপ, গাৰ ৰঙা কাপোৰ, পিঠিত বন্ধা কেঁচুৱা আৰু হাতত ত্ৰিশূল দেখা পাই সকলোৱেই আচৰিত হৈছিল।

জটিয়ে খিৰিকিৰে মুখ উলিয়াই বাহিৰৰ ফালে চাই গৈছিল। দুই চকুৰে কেৱল ধাৰাসাৰ পানী বৈছিল। এই যে এতিয়া মানুহবোৰে তাইক সেৱা কৰিলে, সন্মান দেখুৱালে, তাৰ নামেই জাতত উঠা নেকি বাৰু? হায়, উৎসৱ যদি আজি থাকিলহেঁতেন সি দেখা পালেহেঁতেন, কাছাৰীৰ জোৰত নহয়, আদালতৰ জোৰত নহয়, মাথোন এডোখৰ ৰঙা কাপোৰ আৰু ত্ৰিশূলৰ বলতে তাই কেনেকৈ জাতলৈ উঠি গ'ল।

আৰু এটা মানুহে তাইক লক্ষ্য কৰিছিল। মানুহটোৱে ট্ৰেইনত গীত গায়, কেতিয়াবা শ্যামা সঙ্গীত, কেতিয়াবা হৰি নাম। মানুহটোৰ বয়স হৈছিল, স্বাস্থ্যহীন, সংসাৰত তাৰ কেও নাই।

জটিলৈ চাই সি সুধিলে, 'হাওৰা পালাহি নহয়, এতিয়া যাবা ক'লৈ?'

তাই কোনো উত্তৰ নিদিলে।

জটিয়ে বিস্ময়েৰে বহল চকু মেলি হাওৰা ষ্টেচন আৰু তাৰ বিৰাট জনাৰণ্য চাই আছিল। এইখনেই হ'বলা সেই 'ছিক্ষেত্তৰ' (শ্ৰীক্ষেত্ৰ), যাৰ কথা উৎসৱে কৈছিল! ইমান মানুহ ইয়াত? অসংখ্য, অগণন! হাবিৰ এজোপা গছতো পাতে ইমানোৰ পাত নাই! ইমানবিলাক মানুহৰ মাজত জটি যাব ক'লৈ?

'বোলো, যাবা কোনফালে?'

মানুহটোৱে পুনৰ সুধিছিল।

জটিয়ে কৈছিল, 'জানো এতিয়া ক'লৈ যাওঁ!'

মানুহটোৱে ক'লে, 'মোৰ লগত যাবানে?'

'ক'লৈ?'

জটিৰ তালৈ ভয় নালাগিল। জটিৰ ভিতৰত তেতিয়া সেইবোৰ আদিম সহজাত প্ৰবৃত্তি সজাগ হৈ উঠিছে। মানুহ দেখিলেই তাই পলকতে বুজিব পাৰে কালৈ ভয় লাগে আৰু কালৈ ভয় নালাগে। এই মানুহটোক দেখা পাই তাইৰ ভয় নালাগিল। তাৰ উপৰিও সমুখৰ

আচৰিত ধ্বংশৰ দৃশ্যবোৰেও তাইৰ চকুক আকৰ্ষণ কৰিছিল।

'মোৰ লগত ব'লা।'

'ক'লৈ বাৰু! ক'লৈ?

'মোৰ ঘৰলৈ। মই ৰেল গাড়ীত গান গাওঁ।'

'গান গোৱা?'

'এৰা।'

মানুহটোৱে বুজাই দিছিল সকলো কথা। সি গান গায় আৰু ভিক্ষা কৰে। জুটিয়েও যদি সাধনক কোলাত লৈ তাৰ লগে লগে ফুৰে তেতিয়া ভিক্ষা পোৱাটো আৰু সহজ হয়।

'তোমাৰ ঘৰ ক'ত?'

'তোমাৰ আমাৰ বাদ দে বাপ যাব যদি ব'ল।'

এটা বছৰ নিশ্চিন্তে পাৰ হৈ গ'ল। জুটি লগে লগে থাকে, সি গান গায়। পইচাখিনিৰে ঘৰলৈ গৈ সন্ধিয়া জুটিয়ে চাউল কিনি আনি ভাত ৰান্ধে। মানুহটো ৰাতি শোৱে বাহিৰৰ বাৰান্দাত আৰু জুটিয়ে শোৱে ভিতৰত দুৱাৰ মাৰি।

'সাধন অ' সাধন, বাপ ঐ বাপ।'

জুটিয়ে বন্য আদৰেৰে ল'ৰাটোক অস্থিৰ কৰি পেলায়। ইয়াৰ উপৰি ষ্টেচনৰ ওচৰতে থকা নেপালী আৰু ভুটীয়া বুঢ়ী কিছুমানে মালা-তাবিজ-শিপা-চৰাইৰ ঠেং-ভেকুলীৰ ছাল বেচি বেজালি কৰা দেখি তাইৰো মূৰত নগৰীয়া বুদ্ধি খেলালে।

কোনোবাই যদি তাইক সোধেহি, 'তুমি সন্ন্যাসিনী হৈছা নহয়, তেনেহ'লে মোকো কঁকালৰ বিষৰ কিবা এটা তাবিজ-মাদুলি দিব পাৰিবানে?'

জুটিয়ে তেনে কথা শুনি মুখ ভেঙুচাই এতিয়া কাকো গালি নাপাৰে। বুঢ়ী আইতাকে কৰা এনেকুৱা বেজালিবোৰৰ কথা মনত পেলাবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু মাজে মাজে ঔষধ দিয়ে।

এনেকৈয়ে দিনবোৰ চলি আছিল আৰু চলিও থাকিলহেঁতেন। কিন্তু মানুহটোৱে এদিন বাহিৰৰ শোৱা ঠাই এৰি ঘৰৰ ভিতৰত আহি শুব খুজিলে। সি আৰু এনেকৈ কিমান দিন বাহিৰত শুব? জুটিয়ে কি বুজিব বাহিৰত শোৱাৰ কষ্ট কিমান?

জুটিয়ে ত্ৰিশূলডাল দাঙি ধৰিলে। জান মই কোন? কোন সমাজৰ ছোৱালী,— মোৰ বাপ কোন, মা কোন, জ্ঞাতি-কুটুম্বৰ মানুহ কোন? তই মোক কুপ্ৰস্তাৱ দিয়? বাণ মাৰি-মাৰি পেলামনে?

তাৰ পিচ দিনাই জুটি গুচি গ'ল তাৰ আশ্ৰয় এৰি থৈ। অনেক ভবা-চিন্তাৰ পিচত তাই ঠাকুৰণী হ'ল। ঠাকুৰণী নহ'লে তাইৰ হেবাং ল'ৰাটোক জীয়াই ৰাখিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। তাই নিজকো বচাই ৰাখিব নোৱাৰিলেহেঁতেন মানুহৰ নজৰৰ পৰা।

জুটিয়ে বুজিছিল যে অলৌকিকতাৰে তাইৰ নিজৰ চাৰিফালে এটা বৰ্ম তৈয়াৰ কৰি নিজে বান্ধ খাই নল'লে তাই নিজকো বচাই ৰাখিব নোৱাৰিব কেতিয়াও।

'ৰূপটোৱেই হৈছে মৰণ।'

জটিয়ে মুখৰ ভিতৰতে ক'লে।

তিনি

'সাধন! এতিয়া যে তই 'ছৰাদ্দ' (শ্রাদ্ধ) কৰিব লাগিব বাপু।'

ৰাইজে আহি তাক ক'লে।

'কৰিম ৰাইজ। মাক মই হাতী দিম, ঘোঁৰা দিম, ভূঁই দিম, সোণ-ৰূপ দিম। মই সইত খাইছোঁ।'

সকলোৱেই তাৰ কথা শুনি মুখলৈ চোৱাচুৱি কৰিলে। সাধনৰ কথা মানে পাগলৰ প্ৰলাপ। কিন্তু সাধনে যে সইত খাইছে সেইটোও মিছা নহয়। তদুপৰি, জটিতো সামান্য মান ৰাছিল। তেওঁ আছিল ঠাকুৰণী, অলৌকিক, অধিভৌতিক জগতৰ প্ৰহৰিণী।

'তই কি যে কাম কৰি পেলালি সাধন! তই যিমান বিলাক কৰিম বুলিলি, সেইবিলাক কৰিবলৈ এতিয়া কিমান টকা লাগিব, তই জাননে?'

'কিন্তু মই সইত খাই পেলালো যে!'

'এতিয়া যা, ভিক্ষা খুজিবলৈ যা। মানুহৰ দুৱাৰে দুৱাৰে গৈ ভিক্ষা খুজি আন।'

সাধনে ডিঙিত চুৰিয়াৰ আগটো পেলাই লৈ ভিক্ষা বিচাৰি ওলাই গ'ল।

মাক নাই, এতিয়া আৰু সন্ধ্যা হোৱাৰ লগে লগে কোনেও ভাত নাৰান্ধে। কোনেও তপত ভাতৰ লগত পোৰা শ'ল মাছৰ ছাল একৰাই তাত আদাৰ ৰস, নেমুৰ ৰস, জলকীয়া, লোণ, তেল সানি দি নামাতে, 'বাপু অ', আহ মোৰ কোলাৰ কাষত বহি খাহি' বুলি।

চকুত চকুপানী, ডিঙিত চুৰিয়াৰ আগটো, কঁকালত ফটা কম্বলখন মেৰিয়াই লৈ সি ভিক্ষালৈ ওলাই গ'ল।

কোনেও দিব নুখুজিলে। সি ঘূৰি ঘূৰি, ভৰিৰ নখ ছিঙি মাত্ৰ একৈশটা টকা কোনোমতে গোটালে। আৰু পালে এপোহা চাউল। এনেকুৱা এপোহা চাউল দিয়েই অনাদি ডাক্তৰে জটিৰ সৈতে জন্মৰ সম্পৰ্ক এটা কটালে।

অৱশেষত বলৰাম গ'ল কালীঘাটলৈ। সকলোতকৈ দৰিদ্ৰ আৰু সকলোতকৈ হতভাগ্য চেহেৰাৰ এজন পুৰোহিতক সাষ্টাঙ্গে প্ৰণাম কৰি ক'লে, 'মহা বিপদত পৰিছোঁ দেউ, মই নহয়, মোৰ বন্ধু! আপুনি মোক এনে এটা উপায় দিয়ক যাতে সাপো মৰে আৰু লাঠিও নাভাগে।'

'কেনেকৈ দিব লাগে? কিন্তু বিপদটোনো কি?'

বিপদৰ খতিয়ান শুনাৰ পিচত বামুণে হাঁহি হাঁহি মৰিব খোজে। বলৰামে ক'লে, 'আপোনালোকে হেনো চিৰকাল মধুৰ সলনি গুৰহে দি আহিছে। আৰু সোণৰ সলনি দিয়ে পাঁচ সিকি। চাওকচোন, আপোনালোকৰ 'শাস্তৰত' কিবা বিধান আছে নেকি?'

বামুণে নাকত ধপাতৰ গুৰি অকণমান ধৰি উজ্জাই ক'লে, 'মূল্য বুলি দান কৰিবা, পাৰিবা নে নোৱাৰা?'

'কিমান মূল্য হ'বগৈ সৰ্বমুঠ?'

'এই ধৰা এশ টকা।'

'এশটা টকাই যদি যোগাৰ কৰিব পাৰোঁ, তেতিয়ানো তোমাৰ নিচিনা পাঁচ সিকিৰ বামুণৰ ওচৰলৈ আহোঁ নে?'

'আশী টকা?'

বামুণে লুভীয়া চকুৰে চালে। এই সময়ত ইচ্‌ক্ৰুপ্ পকাই কিমনখিনি টকা বাহিৰ কৰিব পাৰি! কিন্তু বামুণে এতিয়া কি সাহেৰে দাম-দৰ কৰে? কালীঘাটৰ বামুণৰ অৱস্থাটো সেই সময়ত তেজ শুহিবলৈ নোপোৱা উৰহৰ দৰে হৈ আছে। পাঁচটা টকা হাতত পৰিলেই সসাগৰা ভাৰত ভূমিক দান দি দিব। বলৰামে অলপ ভাবি ল'লে। যোৱা-অহাৰ খৰচ, এটোপা নিচা পানীৰ খৰচ, কিমান যাব, কিমান থাকিব। তাৰ পিচত বেচ টান মাতেৰে ক'লে, 'দেউ চোৱা, তোমাক মই সকলো মিলাই মুঠতে ওঠৰটা টকা দিম। তুমি কামখিনি কৰি দিব লাগিব। নহ'লে মুই আনৰ ওচৰলৈ যাওঁ। পইচা দিলে পুৰোহিতৰ অভাৱ নাই। গুৰ পেলাই দিলে পৰুৱাই খেদি নাহেনে? তুমি এতিয়া 'হা' বুলি ক'বা নে 'না' বুলি কবা ভাবি চোৱা। মোৰ হাতত 'টাইন' কম। তোমাৰ লগত এইবিলাক কন্দা-কটা কৰি থাকিবৰ মোৰ 'টাইন' নাই।'

'লৈ আঁহা তোমাৰ বন্ধুক। পিচে বাছা, মাৰ্কণ্ডৰ কাপোৰ, 'পিত্তি'-পুৰুষৰ কাপোৰ, ঘিউ, ফুল, কাঠ, তিল, পঞ্চশস্য, পঞ্চগব্য— এইবিলাক বস্তু তোমালোকে আনিবা নহয়?'

'ও মোৰ চালাক মধাই!

সেইবোৰ যদি আনোঁৱেই তেনেহ'লে তোমাৰ মলিয়ন গামোছাৰ গোন্ধ সুঙিবলৈ আহোঁনে?'

বলৰামে সাধনক লৈ আহিল।

পুৰোহিতে সকলো বস্তুকে যোগাৰ কৰি ৰাখিছিল। পুৰোহিতৰ ঘৰৰ বাৰান্দাত বহিছিল সিহঁত।

'দক্ষিণ ফালে মুখ কৰি বহা, বাপু!'

পুৰোহিতে জন্‌জনাই যোৱা মাতেৰে ক'লে। আনফালে চুলি চুটিকৈ কটা, ৰঙা চকুৰ আৰু ছাতিৰ দৰে ধোঁৱা বৰণৰ মানুহ এটা বহি আছে।

'সেইটো অগ্ৰদানী। দান ল'ব সিয়েই।'

অগ্ৰদানীয়ে মুদি থকা চকুহাল মেলি পুৰোহিতক ক'লে, 'চাওঁ দিয়া মামা! তোমাৰ আকৌ হেজাৰ টকীয়া 'ছৰাদ্দ' নহয় এইটো? দহ মিনিটতে কাম শেষ কৰা। মই এবাৰ ঢাকদাৰ ফালে যাব লাগে।'

'হ'লেই ৰবা! চাওঁ বাপু, আচমন কৰা।'

আচমন হ'ল। শ্ৰাদ্ধ আৰম্ভ হ'ল। এটা এটা বস্তু সাধনৰ হাতখনত লগাই দি সাউৎ কৰে আকৌ কাঢ়ি লৈ যায়। হাতত ওঠৰখন এটকীয়া নোট লৈ বলৰাম বহি আছে আৰু মাজে মাজে চাইছে।

বৰ সোনকালে হৈ গ'ল প্ৰেতক্ৰিয়া। চাৰি অনীয়া গামোচা এখনৰ পৰা এদাল এদালকৈ সূতা উলিয়াই আনি সাধনে নজনা-নুশুনা সকলো লোক আৰু লোকাতীতক অজস্ৰ বস্ত্ৰ দান কৰিলে। তাৰ পিচত পুৰোহিতে ক'লে, 'এতিয়া কোৱা, মাৰাক কি দিব খুজিছিলা?'

'এঁগ্যে হাতী!'

'দিয়া বাপু, পাঁচটা সিকি। ইয়াতে তোমাৰ হাতী দানৰ পুণ্য হ'ল, বুজিছা? বিকল্প মূল্য ধৰিলে এনেকৈয়ে দান কৰিব পাৰি, জানিলানে?'

বলৰামে কাগজত লিখিলে হাতী আৰু তাৰ কাষতে লিখি থ'লে পাঁচ সিকি।

সাধনৰ মুখখন এতিয়া বিহ্বল আৰু বিমূঢ়। কি আচৰিত কথা! মাত্ৰ পাঁচ সিকি মূল্য দিলেই হাতী দান কৰাৰ সমান হয়? এইবুলি জনা হ'লে সাধনে.....

'আৰু পাঁচ সিকি, এইবাৰ অশ্বদান হ'ল।'

ইয়াৰ পিচত এটা অদ্ভুত প্ৰতিযোগিতা আৰম্ভ হ'ল। সাধনে ক'বলৈ ধৰিলে ভূঁই, সোণ, ধান, বস্ত্ৰ, তেল-চাউল......। পুৰোহিতে ক'বলৈ ধৰিলে, পাঁচ সিকি পাঁচ সিকি......। বলৰামে মনে মনে হিচাপ কৰিবলৈ লাগি গ'ল এইদৰে বাঢ়ি যোৱা দান-যজ্ঞটো এতিয়া ওঠৰ টকাৰ ভিতৰতে ৰ'বগৈ নে নৰয়।

'বামুণক গো-দান ফেৰা পাঁচ অনাতে সামৰি থওক দেউ,' বলৰামে চিঞৰি ক'লে।

মৰা ঠাৰিৰ জুইৰ ধোঁৱাত চকু মুদি অগ্ৰদানীয়ে মাত লগালে, 'পাঁচ অনাত জানো গাই গৰু পোৱা যায়?'

নাপালে মোমাই-ভাগিনে আঙুলি চুহি মৰিব লাগিব। আমি দক্ষিণা দিব নালাগিব নেকি?'

সাধনে পিন্ধি আছিল তাৰ মাকে পিন্ধা ফটাচিটা ৰঙা চালু কাপোৰ এখন। সাধনক যুঁজিবলৈ অহা ম'হ এটাৰ দৰে লাগিছে দেখাত। মৰাপাটিৰ ঠাৰিৰ জুইৰে মাটিৰ অকণমান চৰু এটাত কেইটামান চাউল সিজোৱা হৈছে। সেয়া শ্ৰাদ্ধান্ন। ভাতৰ গোন্ধ নাকলৈ যোৱাত সাধন ভিতৰি ভিতৰি অস্থিৰ হৈ উঠিছে।

'হৈছে সাধন, আচমন কৰি বামুণক প্ৰণাম কৰি এতিয়া উঠ।'

সাধন উঠিল। তাৰ চকু মাটিৰ ফালে। সাধনৰ গামোচাত বন্ধা আছে অনাদি ডাক্তৰে দিয়া এপোহা চাউল। বামুণে সেই চাউল গোটেইখিনি নাৰান্ধিলে কিয়? এই চাউল কেইটাতো মাককেই দিছিল, তেনেহ'লে তাৰ পৰা খুদ দুটামান নি ৰন্ধাৰ অৰ্থ কি? সাধনৰ সন্দেহ হ'ল। নাকেৰে শব্দ এটা কৰিলে সি।

'তই বেটাই মোৰ হাতত ওঠৰটা টকা তুলি দি 'হৰিচন্দোৰ' হৈছিলি? 'ৰাম-চন্দোৰ হৈছিলি' নহয়?'

বলৰামে হাঁহিব খুজি ৰৈ গ'ল। সাধনে মাটিত বহি লৈ চাউলখিনি তাৰ গামোছাত বান্ধি লৈছে।

'কৰা কি, কৰা কি, বাপু! সেইখিনি চাউল মোৰ পাওনা।'

'চুপ চালা!'

সাধনে বামুণক গালি পাৰিলে। এইটো বামুণেই তাৰ হতুৱাই জটি ঠাকুৰণীক অগাধ আৰু অতুলনীয় ঐশ্বৰ্য দান কৰা নাইনে? জটি ঠাকুৰণী এতিয়া সোঁ সোঁ কৰি স্বৰ্গলৈ গৈ থকা নাই নে? যি দেৱতাক তাইৰ পূৰ্বপুৰুষে মাৰিছিল, সেই দেৱতাৰ ভৰিৰ ওচৰলৈকে যোৱা নাইনে? গোলোক ধামলৈ? সাধনে সকলো কথা পাহৰি গ'ল কিয়?

'সাধন, তই কৰিছ কি?'

'চাউলখিনি লৈ যাওঁ, ভাত ৰান্ধিম!'

'হেৰ', সেইবোৰ শৰাধৰ চাউল, খাব নাপায়!'

'চুপ্ থাক, বলৰাম!'

মাতাল হাতীৰ দৰে চিঞৰিলে সাধনে। 'ঘৰত ফুটা কড়ি এটাও নাই চাউল কিনি ৰান্ধিবলৈ। এই চাউলখিনি এৰি থৈ যাম নেকি!'

'বেটা মূৰ্খ, গজমূৰ্খ!'

'এই চাউল মোৰ। বলৰাম, তই মোৰ পিচে পিচে নাহিবি।'

পুৰোহিতে নিষ্ফল আক্ৰোশেৰে ক'লে, 'শ্ৰাদ্ধৰ চাউল লৈ গৈ ৰান্ধি খাবিগৈ! এই শ্ৰাদ্ধ তোৰ নষ্ট হ'ল বেটা!'

কিয় নষ্ট হ'ব? মই হাতী দিয়া নাই? গৰু দিয়া নাই? সোণ-ৰূপ, বস্ত্ৰ দিয়া নাই? কোন চালাই মোৰ মাৰ শৰাধ নষ্ট কৰে চাওঁ?'

বুকুৰ মাজত চাউলৰ টোপোলাটো সাৱটি লৈ সাধনে হালি জালি ঘৰৰ ফালে গৈ থাকে। সাধনে এতিয়া ঘৰলৈ যাব, চৌকা জ্বলাব সি আৰু ভাত ৰান্ধিব।

ভাতৰ গোন্ধটো বৰ ভাল গোন্ধ। ভাতৰ গোন্ধত সাধনে তাৰ মাকক বিচাৰি পায়। যিমান দিন সাধনে ভাত ৰান্ধিব আৰু তপত ভাত খাব, সিমান দিন তাৰ ওচৰতে তাৰ সন্ধ্যা-পুৱাৰ মাকজনীও বান্ধ খাই থাকিব।

মাকৰ কথা মনলৈ অহাৰ লগে লগে পুৰোহিতৰ প্ৰতি সি কৰা দুৰ্ব্যৱহাৰৰ বাবে অনুতাপত তাৰ চকুৰেদি পানী ব'বলৈ ধৰিলে। মা, তুমি যেনে তেনে স্বৰ্গলৈ যোঁৱাগৈ। সাধনে এতিয়া ভাত ৰান্ধি খাব। তুমি একো দায়-দোষ নধৰিবা দেই!'

□

বাঁয়েন

ভগীৰথ যেতিয়া নিচেই কেঁচুৱা, তেতিয়া তাৰ মাকৰ গাত বাঁয়েনে লম্ভিছিল। বাঁয়েনে লম্ভাৰ পিচত তাৰ মাক চণ্ডীক গাঁৱৰ সকলোৱে গাঁৱৰ পৰা খেদি দিলে। বাঁয়েনক মাৰি পেলাব নাপায়, বাঁয়েন মৰি থাকিবলৈ হ'লে গাঁৱৰ ল'ৰা-ছোৱালী আৰু কোনো জীয়াই নাথাকে। ডাইনী লম্ভা মানুহক হ'লে জীয়াই জীয়াই পুৰি মৰা হয়, বাঁয়েন (খেতৰী) ভূত লম্ভা মানুহক জীয়াই ৰখা হয়।

সেই গতিকে চণ্ডীক সকলোৱে গাঁৱৰ পৰা বাহিৰ কৰি দি ৰেল লাইনৰ কাষত চালি এখন সাজি দি তাতে থাকিবলৈ দিলে।

তাৰ পিচত ভগীৰথ ডাঙৰ হৈছে আন মাকৰ ওচৰত, আন এজনী মাকৰ আদৰ-অনাদৰত। নিজৰ মা কাক কয় তাক ভগীৰথে নাজানে। সি কেৱল পথাৰখনৰ সিফালে ছটিয়না গছজোপাৰ তলত চালি ঘৰ এটা দেখা পাইছে আৰু শুনিছে বোলে সেই ঘৰটোতে চণ্ডী বাঁয়েন অকলে অকলে থাকে।

চণ্ডী বাঁয়েন কাৰোবাৰ মাক হ'ব পাৰে এই কথা সি কেতিয়াও ভাবিব পৰা নাছিল, সি আঁতৰৰ পৰা দেখা পাইছে সেই চালিঘৰটোৰ মূধৰ ওপৰত ৰঙা কাপোৰৰ এখন নিচান, মাজে মাজে কেতিয়াবা দেখা পাইছে চ'ত মহীয়া ভৰ দুপৰত ধাননি পথাৰৰ মাজৰ আলিয়েদি ৰঙা কাপোৰ পিন্ধা কোনোবা এটাই টিং এটা কোবাই কোবাই পোতা পুখুৰীৰ ফালে গৈ থাকে, পিচে পিচে এটা কুকুৰ।

বাঁয়েন যেতিয়া যায় তেতিয়া টিং কোবাই জাননী দি যায়। বাঁয়েনে যদি কোনোবা সৰু ল'ৰা বা মতা মানুহক চকুৰ আগত দেখা পায়, লগে লগেই সিহঁতৰ গাৰ পৰা সকলো তেজ শুহি নিব পাৰে।

গতিকেই বাঁয়েন সদায় অকলশৰীয়া হৈ থাকিব লাগে। বাঁয়েন সেই বাটেৰে অহা বুলি মানুহে গম পালেই সকলোৱে বাট এৰি আঁতৰি যায়।

এদিন, মাত্ৰ এদিনেই ভগীৰথে তাৰ বাপেক মলিন্দৰক বাঁয়েনৰ লগত কথা পতা দেখিছিল।

চকু তললৈ নমা ভগীৰথ। তাৰ বাপেকে তাক ধমক দিছিল।

বাঁয়েনে হাতত সাৰে ভৰিত সাৰে আহি পুখুৰীটোৰ পাৰত থিয় দিছিল।

ভগীৰথে চকুৰ পচাৰতে পুখুৰীৰ পানীত দেখা পাইছিল ৰঙা কাপোৰ, তাম বৰণৰ এখন মুখ আৰু জঁট বন্ধা চুলি।

দেখা পাইছিল দুটা চকুত ক্ষুধিত দৃষ্টি, যেন ভগীৰথক সেই চকু দুটাৰে মাৰিহে পেলাব।

নাই, ভগীৰথৰ মুখৰ ফালে বাঁয়েনে চোৱা নাছিল। ভগীৰথে যেনেকৈ পুখুৰীৰ লেতেৰা

পানীখিনিত বাঁয়েনৰ ৰঙা ছাঁ এটা দেখা পাইছিল, বাঁয়েনেও ঠিক তেনেকৈয়ে ভগীৰথৰ ছাঁটোলৈ চাইছিল। ভয়ত শিয়ৰি উঠি ভগীৰথে চকু জপাই দিছিল আৰু বাপেকৰ কাপোৰত মুঠি মাৰি ধৰিছিল।

—কিয় আহিছ তই ? ভগীৰথৰ বাপেকে গুঞ্জৰি উঠিছিল।

—মোৰ মূৰত দিবলৈ অকণ তেল নাই গঙ্গাপুত্ৰ, ঘৰত এটোপা কেৰাচিন নাই। মোৰ যে বৰ ভয় লাগে !

বাঁয়েনে কান্দিছিল, চণ্ডী বাঁয়েনে।

পানীৰ ওপৰৰ তাইৰ ছাঁটোৰ চকুৰ পৰা টোপ টোপকৈ পানী পৰিছিল।

—কিয়, এই শনিবাৰৰ সিধা তোক দিয়া নাই ?

প্ৰতিটো শনিবাৰে ডোমপাৰাৰ একোজন মানুহে গৈ সিধা দি আহেগৈ। তাত থাকে চাউল ডাইল লোণ তেল। সেইবোৰ লৈ গৈ ছটিয়না গছজোপাৰ তলত থৈ 'ছটিয়না গছক সাক্ষী ৰাখি বাঁয়েনক দিব লগা বাৰৰ সিধা দিলো ঐ' বুলি কৈয়েই মানুহটো ভিৰাই লৰ মাৰি গুচি আহে।

—কুকুৰে খাই পেলালে।

—টকা লাগে নে ? টকা ল।

—মোক কোনে বস্তু বেচিব ?

—দিব, মই কিনি দিম বাৰু, তই এতিয়া যা।

—মই অকলে থাকিব নোৱাৰোঁ।

—তেনেহ'লে বাঁয়েন হৈছিলি কিয় ? যা বুলিছোঁ নহয়, যা।

ভগীৰথৰ বাপেকে পুখুৰীৰ পাৰৰ পৰা এসোপা বোকা হাতত তুলি ল'লে।

—গঙ্গাপুত্ৰ এই ল'ৰাটো জানো....

এটা কুৎচিৎ গালি পাৰি ভগীৰথৰ বাপেকে বোকা সোপা মাৰি পঠিয়ালে। লগে লগে পলাই গৈছিল চণ্ডী বাঁয়েন।

—দেউতা, তুমি বাঁয়েনৰ লগত কথা পাতিলা কিয় ?

ভীষণ ভয় খাইছিল ভগীৰথে। কাৰণ বাঁয়েনৰ লগত যি কথা পাতে, তাৰ মৃত্যু নিশ্চিত। ভগীৰথেও ভয় খাইছিল তাৰ বাপেক মৰি থাকিব বুলি আৰু বাপেক মৰাৰ কথা ভাবিলেই তাৰ মূৰত আকাশী সৰগ ভাগি পৰেহি, কাৰণ বাপেক মৰাৰ পিচত মাহীয়েকে তাক ঘৰৰ পৰা যে খেদি দিব, সন্দেহ নাই।

—তাই এতিয়াহে বাঁয়েন, কিন্তু তায়েই তোৰ মাৰ আছিল।

বাপেকে বৰ গহীন মাতেৰে কথাখিনি কৈছিল। কথাখিনি শুনি ভগীৰথৰ ডিঙিৰ ওচৰত সোপা মাৰি ধৰিছিল। মা ! বাঁয়েন জানো কাৰোবাৰ মাক হ'ব পাৰে! বাঁয়েন জানো মানুহ ! বাঁয়েনে দেখোন মাটি খান্দি মৰা কেঁচুৱা উলিয়াই আনে, সেইটোক মৰম কৰে, গাখীৰ

খুৱায় ! বাঁয়েনৰ চকু পৰিলে আনকি থিয় হৈ থকা গছ এজোপাও চৰচৰকৈ পুৰি শুকাই যায় ! ভগীৰথ হৈছে তেজ-মঙহৰ মানুহ এটা। সি আকৌ কেনেকৈ বাঁয়েনৰ পেটত জন্ম ল'লে ? সি ভাবি উৱাদিহ নাপালে।

আগেয়ে তাই মানুহেই আছিল, তেতিয়া তোৰ মাৰ আছিল।

—তোমাৰ তিৰোতা ?

—মোৰ তিৰোতা।

মলিন্দৰে কিবা এটা ভাবি হুমুনিয়াহ পেলাইছিল। কৈছিল—তোক মই সকলো কথা কৈ যাম ভগীৰথ, তোৰ একো ভয় নাই।

ভগীৰথে অবাক হৈ তাৰ বাপেকৰ মুখলৈ চাই চাই পথাৰৰ আলিয়েদি গৈ আছিল। সি কোনো দিনে মলিন্দৰ গঙ্গাপুত্ৰৰ ডিঙিৰ পৰা এনেকুৱা শব্দ শুনা নাই। সিহঁত অকল ডোমেই নহয়, সিহঁত হৈছে এতিয়া শ্মশানৰ ডোম। আজিকালি মিউনিচিপালিটিয়ে শ্মশানত মাত্ৰ এজন ডোমকহে থাকিবলৈ দিয়ে। ভগীৰথহঁতে বাঁহ-বেতৰ কাম কৰে, চৰকাৰী কুকুৰা ৰখা গৰালত কাম কৰে, তাৰ গু-মুত পেলাই সাৰ মাটি তৈয়াৰ কৰে। এই অঞ্চলত অকল মলিন্দৰৰ বাহিৰে আন কোনো ডোমে নিজৰ নাম চহী কৰিব নাজানে। সেইকাৰণেই মলিন্দৰে কিছু দিনৰ আগতে মহকুমাৰ লাছ থোৱা ঘৰত চাকৰি পাইছে। চৰকাৰী চাকৰি। মলিন্দৰ গঙ্গাপুত্ৰ বুলি চহী মাৰি বিয়াল্লিশ টকা মাহিলী পাই থকাৰ চাকৰি। ভগীৰথে জানে, তাৰ বাপেকে মাজে মাজে বেওৱাৰিছ মৰাশবোৰ চূণ আৰু ব্লিচিং পাওদাৰ দি পচাই তাৰ হাড়বিলাক বাহিৰ কৰে। যদি এনেকৈ গোটেইটো মানুহৰ হাড়বিলাক, নহ'লে লাওখোলাটো, সেয়ে নহ'লেও অন্ততঃ বুকুছোৱা খতি-খুন নোহোৱাকৈ পোৱা যায়, তেতিয়া বহুত লাভ।

চৰকাৰ বাবুৱে সেইবোৰ হাড়-কঙ্কাল নি কলিকতাৰ হ'ব খোজা ডাক্তৰবোৰক বহুত দাম লৈ বেচি দিয়েগৈ। বাপেকক দহ-পোন্ধৰ টকা যি দিয়ে তাতেই খুচী। এনেকৈ উপকৰা টকাখিনি সুদত খটুৱাই তাৰ বাপেকে কেইটামান গাহৰি কিনিছে।

মলিন্দৰে গাত ফটুৱা এটা আৰু ভৰিত জোতা পিন্ধি মহকুমালৈ যায়। চুবুৰীটোত সি এটা সন্মানী মানুহ।

সেই মলিন্দৰে এদিন তাৰ ৰঙা পৰা চকুহাল মেলি বহু সময় ধৰি চণ্ডী বাঁয়েনৰ ঘৰৰ ওপৰৰ আকাশৰ কপালখনত অকণমানি সেন্দুৰৰ ফোঁট এটাৰ দৰে লাগি থকা ৰঙৰ নিচানখনলৈ চাই আছিল। তাৰ পিচত মুখৰ ভিতৰতে কোৱাৰ দৰে কৈছিল— আন্ধাৰলৈ ভয় কৰে যি, আন্ধাৰত থাকিব নোৱাৰে যি, তাকেইহে বিধাতাই বাঁয়েন কৰিব লাগে নে? এতিয়া মৰিলে বাঁয়েনে শান্তি পায়, কিন্তু বাঁয়েন নিজে নমৰিলে কোনেও তাইৰ প্ৰাণটো নিব নোৱাৰে, জান বাপু?

মনত খুব বেজাৰ নালাগিলে মলিন্দৰে ইমানবোৰ কথা কেতিয়াও নকয়।

—মানুহক কোনে বাঁয়েন কৰে দেউতা?

—বিধাতাই।

মলিন্দৰে ভালকৈ এবাৰ চাই লৈছিল ভগীৰথৰ গাৰ ওচৰেদি দুপৰীয়া ৰ'দত কিবা ছাঁ পাৰ হৈ গৈছে নেকি! বাঁয়েনবোৰে বজাৰ-হাটৰ ফুল, গোলাপ আৰু মাখনবালাৰ নিচিনা বহুত মায়া দেখুৱাব জানে। ধৰা, বাঁয়েনে যেনিবা কোনোবা সৰু ল'ৰা এটাক নিব খুজিছে, তেতিয়া সেই ল'ৰাটোক প্ৰখৰ ৰ'দে পুৰি থাকিলেও তাৰ মুখখনত কিন্তু ছাঁ এটা পৰি থাকিব। ল'ৰাটো মৰি থাকিলে যদি কোনোবাই বাঁয়েনক দোষে তেতিয়া বাঁয়েনে মিচিকি হাঁহি মাৰি ক'ব— মই কেনেকৈ জানিম বাৰু ? চোকা ৰ'দ পৰা দেখি মই অকণমান ছাঁ দিব খুজিছিলো। তোমাৰ ল'ৰা যিহে আলসুৱা! অকণমান ৰ'দৰ তাপতে মৰি থাকিল নে?

ভগীৰথৰ গাৰ ইফালে সিফালে গেলা গোন্ধ ওলোৱা কোনো ৰঙচুৱা আচলৰ ছাঁ দেখা নাপাই মলিন্দৰে স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলাইছিল। সি কৈছিল— তোৰ কিহৰ ভয় বাপু! তোৰ কোনো অনিষ্ট তাই নকৰে।

তথাপিও ভগীৰথৰ ভৰসা হোৱা নাছিল।

তাৰ মনটো কেৱল সেই ফালেই গুচি গৈছিল। সি ধাননিলৈ যাওক বা গৰু কেইটাকে লৈ যাওক, তাৰ মনত কেৱল ভাৱ হৈছিল, যি যেন ৰেল লাইনে লাইনে দৌৰ মাৰি তালৈ এবাৰ যায়। গৈ চাই আহে অকলে থাকি থাকি বাঁয়েনৰ কেনেকুৱা ভয় লাগে। সি চাই আহিব খোজে বাঁয়েনে মূৰত তেল ঘঁহি কেনেকৈনো চ'ত মহীয়া বতাহত চুলিকোচা মেলি পানী শুকুৱায়।

কিন্তু যাব নোৱাৰে সি, তাৰ ভয় লাগে।

তাৰ মনত ভাৱ হয়, সি যদি আৰু কেতিয়াও উভতি আহিব নোৱাৰে! যদি তাতেই ভগীৰথক এজোপা গছ কৰি, এটা শিল কৰি থৈ দিয়ে বাঁয়েনে!

কেইদিনমান ভগীৰথে মাথোন সেইফালে চাই থাকে।

সি চাই চাই দেখে ছটিয়না গছ জোপা আৰু চালিঘৰটোৰ মাজেৰে দেখা পোৱা আকাশখন যেন কাৰোবাৰ কপাল এখনৰ দৰে। সেই কপালখনত অকণমান সেন্দুৰ-ফোঁট এটাৰ দৰে ৰঙা কাপোৰৰ নিচানখন লাগি আছে, কেতিয়াবা ফোঁটটো লৰচৰ কৰে। ইচ্ছা হয় যেন সি লৰ মাৰি তালৈ এবাৰ যায়, কিন্তু জানোচা সি মনৰ ইচ্ছাতে সঁচাকৈ তালৈ দৌৰ মাৰে, সেই ভয়তে সি উভতি ঘৰলৈ দৌৰি গুচি আহে।

আচৰিত কথা, বাঁয়েনৰ ল'ৰা বুলি কোনেও তাক লাঞ্চনা নকৰিছিল, বৰঞ্চ তাক খাতিৰহে কৰিছিল। কাৰণ বাঁয়েনৰ ল'ৰাক খাতিৰ কৰিলে বাঁয়েনে সেইটো গম পায় আৰু বাঁয়েনেও খাতিৰ কৰিব।

তেনেকুৱা মানুহৰ নিজৰ ল'ৰা-ছোৱালীও ভালে থাকে। যি লেই-লেই-ছেই-ছেই কৰিব তাৰ ঘৰৰ ল'ৰা-ছোৱালী মৰিয়েই থাকিব।

গতিকে ভগীৰথৰ এতিয়াৰজনী মাকেও তাক একো নকয়। সতিনীয়েকৰ ল'ৰাটোৰ প্ৰতি তাইৰ অনুৰাগ বিৰাগ বা হিংসা ভালপোৱা কোনো প্ৰকাৰৰ মনোভাৱ তাই কেতিয়াও প্ৰকাশ কৰা নাই। তাৰ প্ৰধান কাৰণটো হৈছে তাইৰ নিজৰ ল'ৰা নাই। গৈৰবী আৰু সৈৰভী

নামৰ দুজনী মাত্ৰ ছোৱালী আছে। পুত্ৰ সন্তান নাথাকিলে স্বামীৰ ওপৰত জোৰ নাথাকে। তদুপৰি এই দ্বিতীয়জনী মাকৰ ওপৰৰ ওঁঠখন বৰ চুটি, গুৰিলৈকে গোটেইবোৰ দাঁত ওলাই থাকে মুখখনত। ঘৰৰ পৰা তাই ওলাবই নোখোজে। কয়, কোনখন মুখ দেখুৱাবলৈনো বাহিৰ ওলাওঁ মই? এনেহে মুখ, জপাবও নোৱাৰি। নাহাঁহিলেও মানুহে কয় বোলে মৰতীয়ে হাঁহিছে চা। শুনিছানে গঙ্গাপুত্ৰ, মই মৰাৰ পিচত মোৰ মুখখন গামোছাৰে ঢাকি থবা, জানিছা। নহ'লে মানুহে ক'ব বোলে দঁতুৱা ডোমনী গ'ল।

এইজনী যশিয়ে মাথোন ঘৰ-দুৱাৰ চাফা কৰে, ভাত ৰান্ধে, খৰি বিচাৰে, গোবৰৰ চাক বনায়, গাহৰি খেদে, ছোৱালী দুজনীৰ মূৰৰ ওকণি বাছে, ভগীৰথক 'বাপু' বুলি মাতে। তাক মাতি কয়— খাহি বাপু, গা-ধো বাপু, যেন সিহঁতৰ মাজত কুটুমৰ সম্পৰ্ক। বাঁয়েনৰ ল'ৰাক আদৰ-যতন নকৰিলে বাঁয়েনে তাইৰ ছোৱালী দুজনীক বাণ মাৰি মাৰি পেলাব পাৰে। যশিয়ে জানে সেই কথাটো। আৰু এইটোও জানে যে তাই এদিন ভগীৰথে খাবলৈ দিয়া ভাতৰ পাতৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিব লাগিব।

মাজে মাজে তাই দাঁতৰ গুৰি উলিয়ায়ো গালত হাত দি সভয়ে বহি থাকে, কোনে জানে ভৰ দুপৰীয়া বাঁয়েনে তাইৰ ছোৱালী দুজনীক মাটিৰ পুতলা দুটা কৰি লৈ সেই দুটাৰ গাত বাণ মাৰি দিছে নে নাই! তেনে অৱস্থাত কুৎচিৎ যশিৰ মুখখন আৰু কুৎচিৎ হৈ পৰে। মলিন্দৰে অতি দুখতহে ডোমপাৰাৰ সকলোতকৈ কুৎচিৎ তিৰোতাজনীক দ্বিতীয় বিবাহ কৰাই আনিছে। ভালেকেইখন গাঁৱৰ ডোমপাৰাৰ আটাইতকৈ ধুনীয়া ছোৱালীজনী বাঁয়েন হৈ যোৱাৰ পিচত মলিন্দৰে আৰু কোনো ধুনীয়া ছোৱালীক ভাল নোপোৱা হৈছে।

মলিন্দৰে ঘৈণীয়েকক হেনো বৰ ভাল পাইছিল।

হয়তো সেই ভালপোৱাৰ কথা মনত পেলায়েই এদিন মলিন্দৰে ভগীৰথক চণ্ডী বাঁয়েনৰ কথা ক'লে। সিহঁত দুয়ো ৰেল লাইনৰ কাষেৰে গৈ আছিল। মলিন্দৰৰ হাতত মঙহৰ টোপোলা। মলিন্দৰৰ এইটো এটা আচৰিত ধৰণৰ দুৰ্বলতা— সি নিজ হাতে কেতিয়াও নিজৰ পোহনীয়া গাহৰিবোৰ কাটিব নোৱাৰে। সি ঘৰত গাহৰি পোহে, ডাঙৰ হ'বলৈ দিয়ে, তাৰ পিচত দৰকাৰ হ'লে গোটেই গাহৰিটোকে কাৰোবাক বেচি দিয়ে আৰু যাক বেচে তাৰ পৰা মলিন্দৰে মাথোন মাংস অলপ লয়।

—আহ, অকণমান গছৰ ছাঁত বহি লওঁ।

মলিন্দৰে যেন তাৰ তেৰ বছৰীয়া ল'ৰাটোৰ পৰা অনুমতি ল'লে। দুয়োটা গৈ বৰ গছজোপাৰ গুৰিত আউজি বহিল। ভগীৰথে সুধিলে— ইয়াৰ পৰাই ডকাইত বিলাক যায়, নহয়নে দেউতা ?

ভগীৰথ এতিয়া বুনিয়াদী স্কুললৈ যায়। এইখন চৰকাৰী স্কুলৰ বেৰত এসময়ত সিহঁতৰ শিক্ষকে ল'ৰাবোৰৰ হতুৱাই প্ৰাচীৰ-পত্ৰিকা লিখাইছিল। তেওঁ নিজে আখৰবোৰ লিখি আনিছিল। ভগীৰথে সেইবোৰ চিএঞাহীৰে বোলাই গৈছিল। সেই লিখাখিনি পঢ়ি সি জানিব পাৰিছিল যে উনৈশ শ উনপঞ্চাশ চনৰ অস্পৃশ্যতা আইনৰ পিচৰ পৰা সিহঁত আৰু অস্পৃশ্য হৈ থকা নাই। আৰু জানিছিল যে ভাৰতীয় সংবিধান বোলা এটা বস্তু আছে। তাৰ প্ৰথমতে

এটা মৌলিক অধিকাৰৰ কথা স্পষ্টকৈ লিখা আছে যে সিহঁত হেনো সকলো সমান।

সেই প্ৰাচীৰ-পত্ৰিকাখন এতিয়াও সেইদৰে আঁৰি থোৱা আছে। কিন্তু ভগীৰথহঁতে জানে যে সহপাঠীহঁতে বা শিক্ষকসকলে সিহঁতবোৰক আঁতৰত বহাটোৱেই ভাল পায়। এইখন স্কুললৈ অন্য জাতৰ ল'ৰাবোৰ নিতান্ত দুখীয়া বা অসমৰ্থ নহ'লে পঢ়িবলৈ নাহে। আহিবনো কিয় ? এতিয়া কেউফালে স্কুল হৈছে।

যি হওক, ভগীৰথে আজিকালি কথাবোৰ অলপ বেলেগ ভাষাৰে কয়। মলিন্দৰে তাৰ কথাবোৰ শুনি থাকিবলৈ বৰ ভাল পায়। তেতিয়া সি ভগীৰথৰ ওচৰত নিজকে এটা অযোগ্য বাপেক বুলি ভাবে।

ভগীৰথে বাপেকক ডকাইতবোৰৰ কথা সুধিলে। বৰ্তমান এই সোণাডাঙা, পলাশী, ধুবুলীয়া অঞ্চলটোৰ ঠায়ে ঠায়ে সন্ধ্যা ট্ৰেইনত ডকাইতি হোৱাৰ ধুম বাঢ়ি গৈছে। ক'বলৈ গ'লে ইয়াত এতিয়া সকলোৱে ডকাইতি কৰে। সিহঁতে নিজকে ভদ্ৰলোক, গৰীব ছাত্ৰ, কলনীৰ বাসিন্দা, পকী দালানৰ মালিক ইত্যাদি নানা ধৰণৰ পৰিচয় দি ৰেলগাড়ীৰ কোঠাবোৰত সোমাই পৰে। তাৰ পিচত ঠিক সময় বুজি সিহঁতে আন্ধাৰ পথাৰৰ মাজত ৰেলগাড়ী ৰখাই দিয়ে। তেতিয়া আন্ধাৰৰ মাজৰ পৰা আহি সিহঁতৰ লগৰীয়াবোৰ লগ লাগেহি। এই আটাইবোৰেই লগ লাগি মানুহক ধৰি মাৰি যি পাৰে লুটি-পুটি লৈ আন্ধাৰত আকৌ পলাই যায়। বিশেষকৈ এই বৰগছজোপাই আন্ধাৰৰ মাজত বৰ ভয়ৰ কাৰণ হৈ পৰিছে।

সেই বাবেই ভগীৰথে ডকাইতৰ কথা বাপেকক সুধিছিল। মলিন্দৰে কিন্তু কথাটোলৈ মন নিদিলে। সি মাথোন সমুখৰ উকা পথাৰখনলৈ চাই চাই তাত জানো কি বিচাৰি ফুৰিছিল! তাৰ পিচত ক'লে,— মই আগতে ইমান নিৰ্দয় আৰু নিৰ্মায়া নাছিলো, জান বাপু! তোৰ মাৰ আছিল নিয়ঁৰৰ নিচিনা কোমল এজনী ধুনীয়া মানুহ। কিন্তু এতিয়া বিধাতাৰ বিচাৰ চা!

যেন ভগৱান নিজেই এদিন ডোমপাৰালৈ আহি পাশা খেলৰ পাতখন লুটিয়াই দিলেহি। চণ্ডী হৈ গ'ল বাঁয়েন, নিষ্ঠুৰ নিৰ্দয় শিশুঘাতিনী। আৰু মলিন্দৰ হ'ল এটা কোমল অন্তৰৰ মানুহ। হ'বই লাগিব।

এজন যদি অমানুহ হয় আৰু মানুহে ঢুকি পোৱাৰ বাহিৰ ওলাই গৈ এখন অলৌকিক জগতৰ অদৃশ্য দুৱাৰৰ ভিতৰ সোমায়গৈ, তেতিয়া আনজন মানুহৰ দৰে মানুহ হ'বই লাগিব।

ভগীৰথে বুজিব পাৰিলে যে বাপেকে তাৰ আগত কিবা কথা ক'ব খুজিছে। সি কিছু আচৰিতো হ'ল। সেই যে এবাৰ তাৰ বাপেকে বাঁয়েনৰ সৈতে কথা পাতিছিল, তাৰ পিচত দ্বিতীয়বাৰ আৰু কথা পতা নাই। আজি আকৌ বাঁয়েনৰ কথা ওলাইছে কেলেই।

মলিন্দৰে ভগীৰথৰ হাতখন মুঠি মাৰি ধৰিলে। ক'লে— ভয় কৰিবলৈ কি আছে? সকলোৱেই জানে এইবোৰ। আৰু তই তোৰ মাৰৰ কথাবোৰ নাজানিবি কিয় ?

সিহঁত হৈছে গঙ্গাপুত্ৰ। মৰিশালিৰ মানুহ পোৰা ডোম সিহঁত। মলিন্দৰৰ কাম আছিল

মৰিশালিত চিতাৰ বাঁহ্ কটিওৱা আৰু খৰি কটাৰ। আৰু চণ্ডীৰ কাম আছিল মাটিত গাঁত খান্দি শ পুতি থোৱাৰ।

সেই কাম সিহঁতে বংশগতভাৱে কৰি অহা কাম। এই গাঁৱৰ উত্তৰে বিলৰ পাৰত বৰগছ এজোপাৰ তলতে আছে মৰাশ পোতাৰ ঠাইখন। পাঁচ বছৰৰ তলৰ ল'ৰা-ছোৱালী মৰিলে আজিকালি পুৰি পেলাব লাগে, আগতে মানুহে পুতিহে থৈছিল। সেই ঠাইখিনিতে চণ্ডীৰ বাপেকে খণ্টিৰে গাঁত খান্দিছিল আৰু মৰা কেঁচুৱা পুতিছিল। গাঁতৰ ওপৰত জেং-জাবৰ দি শিয়ালে খাব নোৱাৰা কৰি থৈছিল। শিয়াল খেদিবলৈ বুলি বাপেকে মাজে মাজে ৰাতিবিয়লি এনেয়ে হই-হই-হইয়া..... এনেকুৱাকৈ চিঞৰ একোটা মাৰিছিল। ডাঙৰ মাতৰ সেই ভয় লগা চিঞৰটো সদায়ে শুনা গৈছিল।

চণ্ডীৰ বাপেকে কেৱল মদ আৰু ভাঙকে খাইছিল। আৰু শনিবাৰৰ দিনটো পৰিলেই সদায় সি হাতত ডলা এখন লৈ গাঁৱলৈ ওলাই গৈছিল। গাঁৱত গৈ কৈছিল— মই আপোনালোকৰ সেৱক অহিছোঁ, মই গঙ্গাপুত্ৰ, মোৰ সিধাখিনি দিয়ক দেউতাসকল!

সকলোৱেই তালৈ ভয় কৰিছিল। তাৰ চকুৰ আগৰ পৰা ল'ৰা-ছোৱালীবোৰক আঁতৰাই ৰাখিছিল। কোনেও এষাৰ কথা নোকোৱাকৈ গাঁৱৰ সকলোৱে নিজৰ ভাগৰ ভিক্ষাৰ সাজটো তাক দি মনে মনে গুচি গৈছিল।

এদিন সেইদৰেই আহি এজনী ধুনীয়া চকু-মুখৰ আৰু ৰঙচুৱা চুলিৰ বগা ছোৱালীয়ে ক'লেহি— মই চণ্ডী, অমুক গঙ্গা পুত্ৰৰ জীয়েক। দেউতা ঢুকাল। দেউতাৰ সিধাটো এতিয়া মোকে দিয়ক।

—বাপেৰৰ কাম তই কৰিবিনে?

—কৰিম।

—তোৰ ভয় নালাগিব নে।

—মোৰ একো ভয়-সংশয় নাই।

এই ভয়-সংশয় বোলা কথাটো চণ্ডীয়ে একো বুজি নাপায়। ল'ৰা-ছোৱালী মৰিলে মাক বাপেকে কান্দে। সেই শোকৰ অৰ্থ বুজিব পাৰি। কিন্তু মৰা মানুহক জানো কোনোবাই ঘৰত থয়? নে থ'ব পাৰে? তাৰ সংকাৰ কৰাৰ কাম হৈছে চণ্ডীৰ। অথবা সেইটো তাইৰ জীৱিকা। ইয়াত ভয় কৰাৰ কথা কিটো আছে? ইয়াত নিষ্ঠুৰতাৰ কথাই বা আছে ক'ত? যদি আছে তেন্তে সেইটোও বিধাতাৰেই নিয়ম। সেই নিয়মটোতো গঙ্গাপুত্ৰসকলে তৈয়াৰ কৰা নাই। তেনেহ'লে সিহঁতক মানুহে ইমান ঘিণ কৰে কিয়; কিয় ইমান ভয় কৰে।

এইজনী চণ্ডীকেই মলিন্দৰে বিয়া কৰাইছিল। তেতিয়াও মলিন্দৰে চৰকাৰবাবুৰ লগত হাড় বেচাৰ কাৰবাৰ চলাই আছিল। মৰা গৰু-ম'হৰ হাড়ৰ পৰা সাৰ হয়। সেই হাড়ৰো দাম আছে। মলিন্দৰৰ হাতত পইচা আছিল, বুকুত আছিল সাহস। ৰাতি মৰিশালিৰ মাজেদি সি চিঞৰি চিঞৰি উভতিছিল— কিসিকো নেই ডৰতা, হাম আগুন খাতা! কিসিকো নেই ডৰতা!

সন্ধিয়া সময়ত হাতত লেম এটা লৈ চণ্ডীক অকলে অকলে বৰগছজোপাৰ তলত ঘূৰি ফুৰা দেখি সি সুধিছিল— এই আন্ধাৰত তোৰ ভয় নালাগে?

নালাগে। হাম আগুন খাতা, জানা? চণ্ডীৰ হাঁহি দেখি মলিন্দৰ আচৰিত হৈছিল বৰ। সেই বহাগতেই সি তাইক বিয়া কৰাইছিল। তাৰ পিচৰ এটা বহাগত চণ্ডীৰ কোলালৈ আহিছিল ভগীৰথ।

চণ্ডীয়ে ভগীৰথক কোলাত লৈ এদিন কান্দি কান্দি আহি কৈছিল—

—সিহঁতে মোৰ গালৈ দলি চপৰা মাৰিছে, গঙ্গাপুত্ৰ। আৰু কৈছে বোলে মোৰ নজৰত দোষ লাগে।

—কোনে দলিয়াইছে?

—চোৱা বাৰু এতিয়া! তুমি গৈ এতিয়া সিহঁতক মাৰিবাগৈ নেকি?

—দলি মাৰিলে কিয়?

মলিন্দৰে জেওৰা দি আছিল। খঙে তাৰ মূৰৰ চুলি পালেগৈ। মোৰ তিৰোতাৰ গালৈ দলিয়ায় কোনে! কাৰ ইমান সাহ? সেইবুলি গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে মলিন্দৰে।

চণ্ডীয়ে তাৰ ফালে একেথৰে কিছু পৰ চাই বহি থাকিল। তাৰ পিচত কৈছিল— গঙ্গাপুত্ৰ, মোৰ আৰু হাতত খন্তি ধৰিবলৈ মন নাই। কোনোপধ্যেই মোৰ মন নাযায় সেইবোৰ কাম আৰু কৰিবলৈ; কিন্তু বিধাতাই মোৰ হাতেৰে এই কাম কৰাব, এতিয়া মই কি কৰিম কোৱা!

চণ্ডীয়ে আচৰিত হৈ মূৰটো জোকাৰিছিল, তাই নিজৰ হাত-ভৰিবোৰলৈ চাইছিল। তাইৰ বংশত যদি ভাই-ককাই-দদাই এইবোৰ থাকিলহেঁতেন তেন্তে সিহঁতেই এইবোৰ বংশগত কাম কৰি থাকিলহেঁতেন; কিন্তু তাইৰ বংশত তাইৰ বাহিৰে আৰু কোনো নাই। সিহঁত তাহানিৰ আদিম যুগৰে শ্মশানৰ দাস। হৰিশ্চন্দ্ৰ ৰজা যেতিয়া চণ্ডাল হৈছিল তেতিয়া চণ্ডীহঁতৰ পূৰ্বপুৰুষেই তেওঁক চণ্ডালৰ কাম শিকাইছিল। আকৌ হৰিশ্চন্দ্ৰ যেতিয়া ঘূৰি ৰজা হ'ল তেতিয়াও সসাগৰা পৃথিৱীখন তেঁৱেই পালে, ভাৰে ভাৰে দান কৰিবলৈ ধৰিলে সকলোকে।

—পিচে আমাৰ কি ব্যৱস্থা হ'ল?

তাহানিৰ সেই আদিম গঙ্গাপুত্ৰই ৰাজসভাত তোলপাৰ লগাই এই প্ৰশ্নটো কৰিছিল। তেওঁলোকৰ কাণৰ ভিতৰত ৰাৱণৰ চিতাজুই হো হো শব্দেৰে জ্বলি থাকে। সেয়ে তেওঁলোকে সকলো কথাকে চিঞৰি চিঞৰি কয়, লাহে লাহে কোৱা কথা শুনি নাপায়।

—কিহৰ ব্যৱস্থা?

—বামুণে গাই-বলদ পাব, সন্ন্যাসীয়ে পায় দিন ভিক্ষা । কিন্তু আমাৰ কি ব্যৱস্থা? আমাক দিলা কি?

—পৃথিৱীৰ সকলোবোৰ মৰিশালি তোমালোককে দিলোঁ।

—কি দিলা?

—সসাগৰা পৃথিৱীৰ আটাইবোৰ শ্মশান তোমালোককে দিলোঁ।

—দিছা নে?

—দিলো, দিলো, দিলো।

তেতিয়া সেই আদি গঙ্গাপুত্ৰই আনন্দত দুই হাত ওপৰলৈ তুলি ভীষণ নাচিবলৈ ধৰিছিল আৰু উল্লাসত কৈছিল— হয় আমি সকলোবোৰ শ্মশান পাইছোঁ অ', সকলো শ্মশান পাইছোঁ। এই পৃথিৱীৰ সকলোবোৰ শ্মশান এতিয়া আমাৰেই।

এতিয়া সেই মানুহজনৰে বংশৰ এজন হৈ চণ্ডীয়ে কেনেকৈ নিজৰ জাত-কৰ্মৰ ওপৰত লাথি মাৰিব পাৰে? মাৰিলে যে তাই দেৱতাৰ কোপত নপৰিব, তাৰেই বা কি ঠিক! অথচ, চণ্ডীৰ আজিকালি ভীষণ ভয়ো লাগে, মৰাশ পুতিবলৈ খন্তিৰে গাঁত খান্দি থাকিলে তাই মুখখন আনফালে ঘূৰাই নিয়ে। গাঁতটোত জেং-জাৱৰ পেলাই সোপা দিয়াৰ পিচতো তাইৰ মনৰ পৰা ভয়টো আঁতৰি নাযায়। তাইৰ মনত ভাব হয় যেন যিকোনো সময়তে মুখত একুৰা জুই লৈ এটা শিয়াল ওলাবহি আৰু বৰগছৰ দৰে বৰ বৰ হাতোৰাৰে মৰা কেঁচুৱা পোতা সেই গাঁতবোৰ খন্দিবলৈ আৰম্ভ কৰিব।

ভগমান....... ভগমান...... ভগমান...... বুলি চণ্ডীয়ে উচুপি উচুপি কান্দিবলৈ ধৰে আৰু একেলৰে আহি ঘৰ সোমায়হি। ঘৰলৈ আহি তাই চাকি জ্বলাই বহি থাকে আৰু ভগীৰথৰ মুখখনলৈ চাই চাই ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা জনায়। সেই সময়ত চণ্ডীয়ে কাতৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল যেন গাঁৱৰ প্ৰতিটো শিশু অখণ্ড পৰমায়ু লৈ জীয়াই থাকে; কাৰণ আগতে যিখিনি দুৰ্বলতা নাছিল এতিয়া সেইখিনি দুৰ্বলতা তাইৰ হৈছে।

ভগীৰথৰ কথা ভাবি তাইৰ প্ৰতিটো শিশুৰ কাৰণে মনত কষ্ট হয়, নিদাৰুণ কষ্ট হয়। বৰগছজোপাৰ তলত সৰহ সময় থাকিবলগীয়া হ'লে তাইৰ বুকুৰ গাখীৰে টনটনাই উঠে। তেতিয়া তাই মুখখন তললৈ কৰি মৰাশ'ৰ বাবে গাঁত খান্দি খান্দি তাইৰ বাপেককে মনে মনে শাও দিয়ে। জীয়েকক কিয় ইমান নিষ্ঠুৰ কাম এটাত লগাই থৈ গ'ল।

—আপোনালোকে বেলেগ মানুহ বিচাৰক। এই কাম কৰিবলৈ মোৰ আৰু ভাল নালাগে।

চণ্ডীয়ে সেই বুলিও কৈছিল এদিন। কিন্তু তাইৰ কথাত কোনেও কাণ নিদিলে। মলিন্দৰে তাইৰ কথা তেনেকৈ নুবুজে; কিয়নো আন মানুহে যিবোৰ দেখি ভয় খায়, ঘিণ কৰে, সেই চুৱা মৰাশ', হাড়, ছাল এইবোৰক লৈয়ে তাৰ জীৱিকা। চণ্ডীৰ কথা-বতৰা শুনি সি মাথোন কয়— যাহ্ মিছাকৈ তোৰ ভয়।

চণ্ডীয়ে তাৰ পিচত বেছিকৈ কন্দা দেখিলে সি খঙেৰে কয়— পিচে মহাৰাণীৰ বংশত যে কোনোৱেই নাই, কোন আহি ওলাবহি এতিয়া?

ঠিক এনে সময়তেই সেই নিদাৰুণ ঘটনাটো ঘটিছিল। গাঁৱলৈ ফুৰিবলৈ আহিছিল মলিন্দৰৰ এজনী সম্বন্ধীয়া ভনীয়েক। তাইৰ সৰু ছোৱালীজনীয়ে অহাৰ পিচৰে পৰা চণ্ডীৰ লগ নেৰা হ'ল। সেইবাৰ গাওঁখনত খুব বসন্ত হৈছিল। চণ্ডীহঁতে কাহানিও বসন্ত ৰোগৰ চিটা লোৱা নাই। নলয়। সিহঁত যায় শীতলাৰ থানলৈ। ননদৰ ছোৱালীজনীকো চণ্ডীয়ে লৈ

গৈছিল শীতলাৰ থানলৈ। ৰেললাইনৰ কাষত বিহাৰী কুলীবোৰে কাম কৰাৰ সময়ত সিহঁতে এখন শীলতলাৰ থান পাতিছিল। সেইখনতে এতিয়া স্থায়ীভাৱে এজন বিহাৰী পুৰোহিতো থাকে।

অতি আচৰিত হ'বলগীয়া কথা। কেইদিনমানৰ পিচতে সেই সৰু ছোৱালীজনীৰ শীতলা আইৰ কৃপাত মৃত্যু হ'ল। অৱশ্যে চণ্ডীৰ ঘৰত নহয়, আন ঠাইতহে; কিন্তু ছোৱালীজনীৰ মাক-বাপেক-পেহীয়েক-খুৰাক সকলোৱেই ক'বলৈ ধৰিলে যে চণ্ডীয়েই তাইক নিলে।

—মই নিলো?

—হয়, তুমিয়েই।

—মই নহয় ঐ মই নহয়।

চণ্ডীয়ে সিহঁতৰ সমাজৰ মতা-তিৰোতা বিলাকৰ ফালে কাতৰ দৃষ্টিৰে চাই ক'বলৈ ধৰিলে।

—তুমিয়েই, তুমিয়েই!

—কেতিয়াও নহয়।

চণ্ডীয়ে সাপৰ দৰে ফোঁচ কৰি উঠি খঙেৰে কৈছিল— মোৰ পৰা কাৰো অমঙ্গল নহয়। জানা, মই কাৰ বংশ?

ভীৰু কুসংস্কাৰত অন্ধ সেই মানুহবোৰে তেতিয়া তলমূৰ কৰি ফুচফুচাই কোৱাৰ দৰে কৈছিল— টুকনিক পুতি থৈ তাইৰ গাঁতত মাটি জাপি দিওঁতে তোমাৰ বুকুৰ পৰা গাখীৰ তাইৰ ওপৰত পৰিছিল কেলেই?

—কি যে মূৰ্খৰ সমাজ!

চণ্ডীয়ে কিছু সময় ঘৃণা আৰু বিস্ময়েৰে মানহবোৰৰ ফালে চাই আছিল। তাৰ পিচত কৈ উঠিছিল— বাৰু, পিতৃ পুৰুষৰ শাও মোৰ ওপৰত পৰক, তালৈ মই ভয় নকৰোঁ, এই কাম আজিৰ পৰা মই এৰি দিলোঁ।

—কাম এৰি দিবি?

—দিম। যা গৈ বীৰ পুৰুষহঁত, তহঁতে মুখবোৰত সোপা দেগৈ। এনেয়ে এই কামত মোৰ মন বহু দিনৰ পৰা নবহা হৈছিল। গঙ্গাপুত্ৰই গোৰমেণ্টৰ ঘৰত চৰকাৰী কাম পাব। এইটো কাম কৰি মই মৰিবলৈ যাম কেলেই?

সমাজৰ আটাইবোৰ মানুহকে বোবা কৰি এৰি থৈ তাই ঘৰলৈ গুচি আহিছিল। মলিন্দৰক কৈছিল— তোমাৰ কাম য'ত কৰা তাত ঘৰ নাপায়নেকি? তালৈকে গুচি যাম। সিহঁতে মোক কি বুলি কয় জানানে?

মলিন্দৰে চণ্ডীক মস্কৰা কৰি অৱস্থাটো সহজ কৰিবৰ মনেৰে তাৰ স্বভাৱসিদ্ধ টেটুফলা হাঁহিটো মাৰি সুধিছিল— কিনো কৈছিল সিহঁতে? তই বাঁয়েন হলি বুলি নেকি?

কথাষাৰ কৈয়েই মলিন্দৰে নিজৰ টেটুফলা মাতটো চেপি ধৰিছিল সি। কি! কি ক'লে

সি! মলিন্দৰে কি ভয়ানক কথা এষাৰ তাৰ মুখৰ পৰা উচ্চাৰণ কৰিলে।

চণ্ডীয়ে কঁপিবলৈ ধৰিলে বাঁহৰ খুটিটোত ধৰি। উত্তেজনাত, দুখত, খঙত, মলিন্দৰতকৈ চাৰিগুণ চিএঞৰি চিএঞৰি তাই তাক কৈছিল— ঘৰত বংশধৰ এটা থাকোঁতে কোনোবাই মুখত তেনেকুৱা কথা এষাৰ উচ্চাৰণ কৰে নে? মই হ'লো বাঁয়েন? মই ঘৰৰ ল'ৰাটো পেলাই থৈ লোকৰ মৰা ল'ৰাৰ মুখত গাখীৰ দিওঁগৈ? মই লোকৰ মৰা ল'ৰাক মৰম কৰোঁগৈ? মই হ'লো বাঁয়েন?

—চুপ।

মলিন্দৰে তাইক ধমক দি উঠিছিল, কাৰণ তেতিয়া ভৰ দুপৰ। ভৰ দুপৰীয়া মানুহৰ বেয়া কথা আৰু দুঃসম্বাদ বতাহৰ সোঁতৰ পিনে যায়। এইখিনি সময়ত মূৰত তেল এটোপা নাথাকিলে বা ঘৰত ভাত এটা নাথাকিলে মানুহৰ মন সহজে হিংসা-ক্রোধ-আক্ৰোশে ধুই নিয়ে। মলিন্দৰে সিহঁতৰ সমাজৰ মানুহৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰ জানে।

—মই বাঁয়েন নহয় ঐ, মই বাঁয়েন নহয়।

চণ্ডীৰ সেই কান্দোনক গঙ্গা চিলনীয়ে আহি থাপ মাৰি লৈ গৈ বতাহৰ হাতত দিলে। বতাহেও চকুৰ পলকতে সেই কান্দোনৰ বতৰা নি ঈশান কোণৰ পৰা অগ্নি কোণলৈকে আকাশৰ চুকে-কোণে বিয়পাই দিলেগৈ।

সেই এবাৰেই মাথোন কান্দি উঠি নিতাল মাৰিছিল চণ্ডীয়ে। আৰু কোনো কথা তাই কোৱা নাছিল। মলিন্দৰক এবাৰ হেনো কৈছিল— আমি আন্ধাৰত ক'ৰবালৈ গুচি যাওঁ বলা।

—ক'লৈ যাবি?

—পলাই যাবা?

—ক'লৈ?

—নাজানোঁ।

চণ্ডীয়ে মলিন্দৰৰ কাষ চাপি আহি ভগীৰথক কোলাত লৈ বহি কৈছিল— তুমি অলপ ওচৰ চাপি আঁহা, বুকুত মূৰটো থওঁ।

তাৰ পিচত কৈছিল— মোৰ বৰ ভয় লাগিছে। পিতৃপুৰুষৰ কাম নকৰোঁ বুলি কৈ অহাৰ পিচৰে পৰা মোৰ বৰ ভয় লাগিছে। ইমান দিনেতো মোৰ কোনো ভয় লগা নাছিল? আজি এনেকুৱা ভয় লাগিছে যেন তোমাক আৰু দেখা নাপাম, ভগীৰথকো আৰু চাবলৈ নিদিয়ে ভগৱানে।

এইখিনি কথা কৈ মলিন্দৰে চকুহাল মচি ল'লে। ক'লে— এতিয়া মনত নাই বাপু। সেইদিনা ভগৱানে তাইৰ মুখেৰে সেইবোৰ কথা কোৱাইছিল। বুজিছ?

—তাৰ পিচত।

তাৰ পিচত কেইদিনমানলৈ চণ্ডী আচ্ছন্ন হৈ বহি আছিল। দুই এটা ঘৰৰ কাম কৰে আৰু

ভগীৰথক কোলাত লৈ বহি থাকে, গান গায়। ঘৰৰ ভিতৰত খুব ধূনা দিয়ে, বন্তি জ্বলায় আৰু মাজে মাজে কাণ পাতি শুনে।

এনেকৈয়ে দুটা মাহ ভালে ভালেই পাৰ হৈছিল। আৰু চণ্ডীকো কোনেও মাতিবলৈ অহা নাছিল আৰু কাৰো দৰকাৰো হোৱা নাছিল। বৰ শান্তিত আছিল সিহঁত সেই কেইটা দিন। চণ্ডীও খুব শান্ত হৈ গৈছিল আৰু তাই কৈছিল— এই কেঁচুৱাৰ শবোৰৰ কিবা বেলেগ ব্যৱস্থা হ'ব লাগে। এতিয়াৰ ব্যৱস্থা বৰ বেয়া।

হ'ব, হ'ব। ব্যৱস্থা হ'ব। আন সকলোতে হৈছে।

চণ্ডীয়ে ক'লে— ভাল কৰিলো নে বেয়া কৰিলো কোনে কৈ দিব? চোৱা, মোৰ মনৰ ভাৱ হয় ৰাতি যেন শুনোঁ পিতাই আহি মোক চিঞৰি মাতেহি।

—তই শুনিছ?

—মোৰ ভাৱ হয়, পিতাই যেন হই-হই-হইয়া বোলা সেই চিঞৰটো মাৰিছেহি। পিতাই মৰিশালিৰ শিয়াল খেদিছেহি নেকি?

—মনে মনে থাক চণ্ডী।

মলিন্দৰৰ ভয় লাগে। মাজে মাজে জানো তাৰো ভাৱ নহয়, চণ্ডী বাঁয়েন হৈ গ'ল বুলি। তেনেহ'লে চণ্ডীয়ে মাজ ৰাতি চঁক খাই উঠি মৰিশালিৰ বৰগছৰ তলত কাৰ কান্দোন শুনে? বোধহয় সমাজে কোৱা কথাই সঁচা। তাৰ ভাৱ হয়, ইয়াত থকাতকৈ চহৰলৈ গুচি যোৱাই বহুত ভাল।

সমাজেও চণ্ডীৰ কথা পাহৰা নাই। সিহঁতে সকলো সময়তে তাইৰ ওপৰত নজৰ দি আছিল। মাথোন চণ্ডীয়ে নিজে সেই কথা বুজিব পৰা নাছিল। সমাজে দৰকাৰ বুলি ভাবিলে চকু দিয়ে আৰু দৰকাৰ বুলি নাভাবিলে চকু আঁতৰাই থয়। সমাজৰ অসাধ্য কাম নাই।

গতিকেই এদিন ধুমুহা বৰষুণৰ নিশা মলিন্দৰে যেতিয়া মদৰ জালত ডুবি টোপনিত লালকাল হৈ পৰি আছিল, তেতিয়া তাৰ ঘৰৰ বাহিৰখন মানুহেৰে ভৰি পৰিছিল। তাক মাতি জগাইছিল চণ্ডীৰেই কোনোবা সম্বন্ধীয়া মোহাক কেতনে। জগাই মলিন্দৰক কৈছিল— তোৰ ঘৈণীয়েৰজনী বাঁয়েন হয় নে নাই চাই যাহি।

টোপনিৰ জালত মলিন্দৰে অকঁৰা মানুহৰ দৰে সিহঁতৰ মুখলৈ চাই বহি আছিল কিছুপৰ।

—চাই যাহি চালা, চাই যাহি। ঘৰত বাঁয়েন পুহি আমাৰ ল'ৰা-ছোৱালীবিলাক মাৰি মাৰি শেষ কৰিলি ইমান দিনে।

মলিন্দৰে চাবলৈ গৈছিল।

গৈ দেখা পাইছিল, শ্মশানৰ বৰগছ জোপাৰ তলত জোৰ কিছুমানৰ জুই আৰু লেমৰ পোহৰ। সমাজৰ ডেকা ল'ৰাবোৰে ঘেৰি ধৰি আছে, কোনেও একো কথা কোৱা নাই।

—চণ্ডী ঔ।

মলিন্দৰৰ আৰ্ত চিঞৰটোক কোনোবাই শূন্যতে এখন ছুৰীৰে কাটি পেলাইছিল। সকলোবোৰ স্তব্ধ। সকলোৱেই একেথৰে চাই আছে সিহঁতে কি কৰে তাকে চাবলৈ।

—চণ্ডী।

চণ্ডী উঠি থিয় দিছিল। তাইৰ হাতত এখন দা, গাৰ ওচৰত লেম এটা আৰু এসোপা কাটি অনা জেং থিয়কৈ পুতি থোৱা।

—জেংবোৰেৰে মই গাঁতটো ঢাকিছিলোহি।

—কিয়, তই শোৱাৰ পৰা উঠি আহিছিলি কিয়?

—শিয়ালবোৰে চিঞৰ-বাখৰ কৰি থাকি হঠাতে বন্ধ কৰি দিয়াত মই ভাবিলো সিহঁতজাকে এতিয়া চাগৈ গাঁতটো খান্দিবলৈ ধৰিছে, মৰাশ উলিয়াব।

—তই বাঁয়েন!

গাঁৱৰ মানুহবোৰে মন্ত্ৰ মতাৰ দৰে কৈ উঠিল, ভয়ে ভয়ে।

ক্যাও পাওৰা দেয় না থি (কাৰো মুখত বান্ধোন নোহোৱা হ'ল দেখোন)

— তই বাঁয়েন!

মই বাঁয়েন নহয় অ' মোৰ বুকুৰ পৰা গাখীৰ ওলায়। মই নহয়। গঙ্গাপুত্ৰ তুমি নোকোৱা কেলেই, তুমিতো চব কথাই জানা?

বৰষুণৰ পানীত তিতি তাইৰ বুকুখনত লেপেট খাই লাগি থকা আচলটোলৈ লেমৰ পোহৰত চাইছিল মলিন্দৰে, মন্ত্ৰমুগ্ধ মানুহৰ দৰে। তাৰ বুকুৰ ভিতৰখন ফাটি গৈছিল কোনে জানো কৈ উঠিছিল, অ' মলিন্দৰ, সাপ দেখা পালে তই ওচৰ চাপি যাব, জুইৰ ওচৰলৈ গৈ তই হাত সুমুৱাই দিয়, এতিয়া তই কিন্তু তাইৰ ওচৰলৈ নাযাবি। তহঁতৰ মাজত কিমান ভালপোৱা, তহঁতৰ কিমান ভালপোৱাৰ বিয়া, কিমান ভালপোৱাৰ ঘৰ-সংসাৰ তহঁত দুটাৰ। তই তাইৰ ওচৰলৈ গ'লেই মহা সৰ্বনাশ হৈ যাব।

মলিন্দৰ ওচৰ চাপি গৈছিল আৰু তাৰ ৰঙা চকুহালেৰে ওচৰৰ পৰা চণ্ডীলৈ ভালকৈ চাই চাই সি হঠাতে এটা জন্তুৰ দৰে চিঞৰি উঠিছিল— আৰি ই-ই-ইহাৰ! তু বাঁয়েন। বৰৰ তললৈ আহি তই কাক তোৰ বুকুৰ গাখীৰ দিছিলিহি ঔ! আৰি ই-ই-ই-ই......

—গঙ্গাপুত্ৰ.....হায়ঐ, মোৰ কি হ'ব ঐ.....

চণ্ডীৰ ভীষণ বুকু ভঙা চিঞৰে আৰু কান্দোনৰ শব্দই মাটিৰ তলত শুই থকা সেই শিশুবোৰক, চণ্ডীৰ মৃত বাপেকৰ অশান্ত আত্মাক আৰু তাইৰ আদিম পুৰুষ সেই আদিম ডোমকো আনকি ভয় খুৱাই দিছিল। মানুহৰ জগতৰ পৰা অমানুহটোৱে অতিলৌকিক লোকলৈ নিৰ্বাসন লোৱাৰ সময়ত মানুহৰ আত্মাই বোধহয় এনেদৰেই কান্দে। এনেকৈয়ে কান্দোনত আকাশ-পাতাল কঁপাই তোলে।

কিন্তু মলিন্দৰ ঘৰলৈ দৌৰি আহি তাৰ শহুৰেকৰ শনিপুজাৰ ঢোলটো লৈ আকৌ বৰৰ

তললৈ গ'ল। ঢোলত মাৰিৰে প্ৰচণ্ড কোব দি দি সি গাওঁখন ৰঞ্জনজনাই যোৱাকৈ শুনাই দিছিল— শুনা শুনা ৰাইজ, মই গঙ্গাপুত্ৰই কৈছোঁ। মোৰ তিৰোতাজনী বাঁয়েন হ'ল, বাঁয়েন হ'ল।

—তাৰ পিচত? ভগীৰথে জানিব খুজিলে।

—তাৰ পিচত সমাজে তাইক বেলৰ তললৈ লৈ গ'ল বাপু। জান, অকলে থাকিবলৈ ভয় কৰা মানুহজনী একেবাৰে অকলশৰীয়া হৈ গ'ল। সে-য়া, সেয়া শুন, বাঁয়েনে গান গাইছে।

বহুত দূৰৰ পৰা এটা টিঙৰ টেমা বজোৱাৰ শব্দ আৰু তাৰ লগে লগে এটা আচৰিত গানৰ সুৰ ভাঁহি আহিল। সেই গানত শব্দ নাই। তাত কোনো কথা নাই যেনেই লাগে, কিন্তু সেই কথা লাহে লাহে শুনা গ'ল।

মোৰ সোণ টোপনি যা, মোৰ যাদু টোপনি যা...

এই গানটো ভগীৰথে জানে। গানটো গাই তাৰ এতিয়াৰ মাকে গৈৰৱী আৰু সৈৰভীক শুৱায়।

—ঘৰলৈ যাওঁ ব'ল, দেউতা।

মলিন্দৰে অভিভূত ভগীৰথক লৈ ঘৰলৈ গ'ল। ভগীৰথে অনুভৱ কৰিলে,— বাঁয়েনৰ সেই গানটো তাৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈছে, তাৰ তেজৰ লগত মিহলি হৈ পৰিছেগৈ আৰু এটা দুৰ্বোধ্য বেদনাৰ দৰে তাৰ কাণৰ ভিতৰত সি বাজি থাকিবলৈ ধৰিছে! তাৰ কেইদিনমানৰ পিচত ভগীৰথে এদিন দুপৰীয়া অকলেই মৰা বিলৰ ওচৰলৈ গুচি গ'ল। বহুত দূৰৰ পৰা সি টিং বজোৱা শব্দ শুনি আছে আৰু শুনি থাকি থাকি দৌৰ মাৰি গুচি আহিছে।

বিলৰ পানীত বাঁয়েনৰ ছাঁ পৰিছে। বাঁয়েনে তাৰ ফালে চোৱা নাই। এটা মাটিৰ কলহত তলমূৰকৈ পানী ভৰাই আছে।

—তোমাৰ আৰু বেলেগ কাপোৰ নাই?

বাঁয়েনে উত্তৰ দিয়া নাই। বাঁয়েনে সিফালে মুখ ঘূৰাই আছে।

—তোমাক পিন্ধিবলৈ ভাল কাপোৰ লাগে নে?

—গঙ্গাপুত্ৰৰ ল'ৰা এতিয়া ঘৰলৈ যোৱা হওক।

—মই, মই আজিকালি স্কুলত পঢ়োঁ। মই ভাল ল'ৰা।

—মোৰ লগত কথা পাতিব নাপায় নহয়। মই বাঁয়েন।

—মই ছাঁকহে কৈছোঁ।

—মোৰ ছাঁতো পাপ আছে বুলি গঙ্গাপুত্ৰই নাজানে নেকি!

—মোৰ ভয় নালাগে।

—এতিয়া ঘৰলৈ যোৱা হওক। ৰ'দে জুইৰ দৰে পুৰিছে। এনেকুৱা সময়ত আলসুৱা ল'ৰা-ছোৱালীয়ে বাহিৰত ঘূৰি ফুৰিব নাপায়।

—তুমি..... তোমাৰ ইয়াত অকলে থাকিবলৈ ভয় নালাগে?

—অকলে? নাই অ' বাছা, মোৰ একো ভয় নালাগে। বাঁয়েনে জানো অকলে থাকিবলৈ ভয় কৰে?

—তেনেহ'লে তুমি কান্দি থাকা কিয়?

—কোনে কৈছে?

—মই নিজেই শুনিছোঁ।

—গঙ্গাপুত্ৰৰ ল'ৰাই শুনিছে মই কান্দি থকা?

পানীৰ সেই ৰঙা ছাঁটো কঁপিবলৈ ধৰিছে। বাঁয়েনৰ চকুত পানী, বাঁয়েনে চকু দুটা মচি ল'লে আৰু ক'লে— গঙ্গাপুত্ৰৰ ল'ৰা এতিয়া ঘৰৰ ফালে গুচি যাব লাগে, বাঁয়েনৰ কাষলৈ আৰু কেতিয়াও আহিব নালাগে। নহ'লে.... নহ'লে মই গঙ্গাপুত্ৰক কৈ দিম।

ভগীৰথে দেখিলে পথাৰৰ আলিয়েদি বাঁয়েন গুচি গৈছে। চুলিকোচা আউলি বাউলি, কাপোৰৰ আগ ৰঙা। সেই ঠাইতে বহু পৰলৈ বহি থাকিল ভগীৰথ, বিলৰ পানী থিৰ হোৱালৈকে বহিয়েই থাকিল। কিন্তু কোনেও আৰু গান নাগালে— মোৰ সোণ টোপনি যা, মোৰ যাদু টোপনি যা বুলি।

ঘৰলৈ গৈ বাঁয়েনো বহুত সময় বহি থাকিল। বহি বহি আকাশ-পাতাল ভাবি থাকিল। সেইদৰে ভাবি ভাবি শেষত উঠি গৈ বহুপৰৰ পিচত এখন ভঙা আৰ্চী উলিয়াই আনিলে।

—চেহেৰাৰ একোৱেই নাই।

অস্ফুট মাতেৰে নিজে নিজেই ক'লে বাঁয়েনে। চুলিখিনি এবাৰ আঁচুৰিবৰ চেষ্টা কৰিলে। ভীষণ জঁট বান্ধিছে।

—কণমাইনাটোৱে কাপোৰৰ কথা কিয় ক'লে? তাৰতো একো মনত থকাৰ কথা নহয়! ভাল কাপোৰ পিন্ধাৰ কথা, দেখিবলৈ ভাল চেহেৰাৰ কথা? তাই ভুৰু কোঁচাই বহু সময় ধৰি ভাবিলে কথাবোৰ। এতিয়া বহুত দিনৰ পৰাই তাই মানুহৰ দৰে পৰিপাটিকৈ কথাবিলাক ভাবিব নোৱাৰা হৈছে। অৱশ্যে তাইৰ আৰু ভাবিবলৈও একো কথা নাই। কেৱল গছৰ পাতৰ শব্দ, বতাহৰ মাত, ৰেলৰ শব্দ— এইবিলাককে লৈ আৰু কিমান কথা ভাবিব পাৰি।

কিন্তু আজি তাইৰ ভাৱ হ'ল, কণমইনাটোৰ সৰ্বনাশ হ'ব এতিয়া! তাইৰ হঠাতে মানুহৰ এজনী বিবাহিতা তিৰোতাৰ দৰে নিজৰে মলিন্দৰৰ ওপৰত খং উঠি হ'ল। কি অবিবেচক! ধনটোক চকু দিয়াটো কাৰ কাম? বাঁয়েনৰ নজৰৰ পৰা তাক আঁৰ কৰি ৰখাৰ দায়িত্ব কাৰ?

তাই উঠি লেমটো জ্বলাই খৰ খোজেৰে ৰেল লাইনেৰে যাবলৈ ধৰিলে। লাইনে লাইনে গৈ থাকিলে সেই দূৰত আছে গুমটি ঘৰটো, লেভেল ক্ৰছিং। মলিন্দৰ সেই বাটেৰেই আহে। সেই পিনেদি আহি পথাৰৰ আলিয়েদি ঘৰলৈ যায়। লাইনে লাইনে গৈ থাকোতে তাই মানুহবোৰক দেখা পালে। সেই মানুহবোৰে বাৰু কি আঁতৰাব লাগিছে ৰেল লাইনৰ পৰা?

নহয়, সিহঁতে লাইনৰ ওপৰত আনি আনি বাঁহৰ দ'ম কৰিছে।

আজি বুধবাৰে ৰাতিৰ ফাইভআপত লালগোলালৈ মেল বেগ আহিব। তাত অনেক টকা আহে। বুহত দিনৰ পৰাই সিহঁতে ইয়াৰ বাবে খাপ দি আছে।

—কোন তহঁত?

বাঁয়েনে হাতৰ লেমটো দাঙি নিজৰ মুখৰ ওচৰত জোকাৰি দিলে। মানুহ কেইটাই মুখ তুলি চালে। ভয়ত সিহঁতৰ মুখবোৰ শেঁতা পৰি গ'ল, চকু সিহঁতৰ বিস্ফাৰিত। সিহঁতৰ সমাজৰ মানুহে তাইক দেখি ইমান ভয় খোৱাটো তাই কোনোদিনে দেখা পোৱা নাছিল।

—বাঁযেন?

—তুৰা বাঁশ-গাড়ী দিচ্ছিস, তুৰা গাড়ী মাৰবি?.... আকৌ মোক দেখি ভয়ত তহঁত পলাইছ। এই বাঁহবোৰ আঁতৰা আগতে। নহলে সৰ্বনাশ হ'ব।

কিন্তু সিহঁতে আৰু বাঁহ লাইনৰ পৰা আঁতৰাব নোৱাৰে, সিহঁতে সৰ্বনাশক ৰোধ কৰিব নোৱাৰে। সমাজে চিৰকাল এই কামকে কৰে, সমাজৰ এইটোৱেই কাম। সিহঁতৰ মাজৰে এজনে এদিন ঢোল কোবাই কোবাই জাননী দি তাইক বাঁয়েন কৰি পেলাইছিল। বৰযুগৰ মাজত বতাহৰ কোব পৰিছেহি, চণ্ডীয়ে লেমটো হাতত ভালকৈ ধৰি ল'লে। অসহায়, কি যে অসহায় চণ্ডী! তাই যদি সঁচাকৈয়ে বাঁয়েন হয়, তেনেহ'লে তাইৰ পোহনীয়া আন্ধাৰৰ দৈত্য-দানৱবোৰ আহি কিয় ট্ৰেইনখনক ৰখাই দিয়াহি নাই! সমাজেতো এই কাম কৰিব পাৰে, কেৱল এইখিনি কাম। কিন্তু আজি কি অসহায় চণ্ডী, চণ্ডীয়ে এতিয়া কৰে কি?

লেমটো হাতত লৈ চণ্ডীয়ে ৰেল লাইনৰ ওপৰে ওপৰে দৌৰিবলৈ ধৰিলে। এটা হাত দাঙি তাই মাথোন গাড়ীখনক আহিবলৈ হাক দি গ'ল— নাহিবা, নাহিবা আৰু এইপিনে, ইয়াত পৰ্বত- প্ৰমাণকৈ বাঁহ দ'মাই থৈ দিছে.....

ট্ৰেইনে এটা দুৰন্ত ল'ৰাৰ দৰে কাৰো হাক-বচন নুশুনি ঢপলিয়াই আহি একেবাৰে চণ্ডীৰ গাৰ ওপৰতে পৰিলহি।

নিজৰ প্ৰাণ দি ট্ৰেইনখনক দুৰ্ঘটনাৰ পৰা ৰক্ষা কৰাৰ বাবে চণ্ডীৰ নাম বহু দূৰলৈ বিয়পি গ'ল. হয়তো চৰকাৰৰ ঘৰলৈকো গ'ল।

লাছ থোৱা ঘৰৰ পৰা সিহঁতে যেতিয়া চণ্ডীৰ মৰাশটো লৈ গ'ল তেতিয়া দাৰোগাবাবু মলিন্দৰহঁতৰ গাঁৱলৈ আহিল। লগত বি-ডি-অ'।

—মলিন্দৰ, ৰেল কোম্পানীয়ে চণ্ডী গাঙোদাসীক মেডেল দিব বুলিছে। কিন্তু তহঁতৰ কথাবোৰতো মই জানোৱেই। কোম্পানীক ক'লো তাইৰ কোনো নাই বুলি। তথাপিও কিবা এটা নিষ্পত্তি হোৱা দৰকাৰ বুলি ভাবিয়েই এখেত আহিছে।

—সাহসৰ কাম, বৰ সাহসৰ কাম কৰিলে। মহকুমাৰ সকলোৱেই তাইৰ প্ৰশংসা কৰিছে। তোমাৰ পৰিবাৰ নেকি?

কাৰো মুখত কোনো কথা নাই। সমাজৰ মানুহবোৰে ইটোৱে সিটোৰ মুখলৈ চাইছে। কোনোৱে ডিঙি খজুৱাই তললৈ চাই ক'লে, হয় আমালোকৰে জ্ঞাতি।

ভগীৰথ অবাক হৈ গ'ল। সকলোৱে মুখলৈ সি চাবলৈ ধৰিলে।

চণ্ডীক সিহঁতে জ্ঞাতি বুলি কৈছে?

—তোমালোকৰ সকলোৰে হাতত্তো আৰু চৰকাৰে মেডেল নিদিব।

—মহাশয়, মোক দিয়ক।

ভগীৰথ আগবাঢ়ি গ'ল।

—তই কোন?

—তেওঁ মোৰ মা আছিল।

—হয়নে? তোৰ নাম কি, কৰ কি......

বি-ডি-অ'ই লিখিবলৈ ধৰিলে। ভগীৰথৰ চকুৰ পানী পৰিবলৈ ধৰিলে.... সি ডিঙিটো পৰিষ্কাৰ কৰি ক'লে— মহাশয়, মোৰ নাম ভগীৰথ গঙ্গাপুত্ৰ।

পিতা— পূজা মলিন্দৰৰ পুত্ৰ। নিবাস— ডোমপাৰা।

মা— ঈশ্বৰ চণ্ডী গঙ্গাদাসী........

ভগীৰথে তাৰ বংশ পৰিচয় দিবলৈ ধৰিলে।

বেহুলা

নদীখনৰ নাম বেহুলা, গাওঁখনৰ নামো বেহুলা। ব্লক ইৰফানপুৰ। ব্লক অফিচ, হেল্‌থ চেণ্টাৰ, কৃষি সমবায় অফিচ— আটাইবোৰ ইৰফানপুৰতে। বালিগঞ্জ ষ্টেচনৰ পৰা ট্ৰেইনেৰে আঢ়ৈ ঘণ্টা গ'লেই ইৰফানপুৰ ষ্টেচন পোৱা যায়। তাত নামি খোজ কাঢ়ি যাব লাগে। বাৰিষা সেইছোৱা যাব নোৱাৰা হৈ পৰে। তেতিয়া বোকা-পানীৰে ভৰি পৰে। পিছল আলতীয়া মাটি। গাঁৱৰ মানুহে কয় বোলে কান্দি কান্দি বেহুলাৰে যোৱা আৰু কান্দি কান্দি বেহুলাৰ পৰা আঁহা। ইয়ালৈকে আহে বসন্ত কুমাৰ। আগতে হফ্‌কিন ইনষ্টিটিউটত আছিল তেওঁ। বাঙালী ল'ৰা। আপুষ্টিজনিত ক্ষয়প্ৰাপ্ত আৰু প্ৰতিৰোধহীন মানুহৰ শৰীৰত কাল সাপ বা সাধাৰণ বিষাক্ত সাপৰ বিষক্ৰিয়াৰ বিষয়ে তেওঁ গৱেষণা কৰি আছে। এইখন ঠাইত অপুষ্ট, ক্ষয়প্ৰাপ্ত, প্ৰতিৰোধহীন মানৱ শৰীৰ আৰু লগতে উক্ত বিষধৰ সাপ কেউফালে এবাউণ্ডিং ফেটী সাপৰ প্ৰচুৰ খেতিৰ বাবেও এই গাঁৱলীয়া অঞ্চলটো বৰ সাৰুৱা। গোটেই অঞ্চলটোতে শুকান আৰু খাবলৈ নোপোৱা মানুহৰো খেতি প্ৰচুৰ। এই দুয়োবিধৰে উৰ্বৰতা বছৰটোৰ বাৰমাহে বাৰিষা, বানপানী আৰু খৰাং বতৰ সত্বেও অটুট থাকে। বিষধৰ চকৰি ফেঁটী সাপক এই অঞ্চলটোৰ মানুহে শিয়ৰচাঁদা বা শংখচুড় বুলি কয়। এই সাপৰ দংশনত ইয়াত মানুহৰো মৃত্যু ঘটে প্ৰচুৰ।

কালসাপ বা 'বাংগেৰাছ ক্যেৰুলিয়ুছ' ভাৰতৰ সকলোতে আছে। এইবিধ বিষাক্ত চকৰি ফেটীসাপ থাকে সমতল ঠাইত। ইহঁতৰ গাটো হৈছে তীখাৰ দৰে উজ্জ্বল নীলা ৰঙৰ আৰু সেই ছালৰ ওপৰত থাকে যোৰ পতা সৰু বগা বগা আঁচ। ইহঁত দীঘলে ১৫০০ মিলিমিটাৰ। মাইকীবোৰতকৈ মতা সাপবোৰ দীঘল হয়। সাপটো নিশাহে ওলায়। ফেটী সাপৰ পিছতেই এই কালসাপৰ কামোৰত সৰহ মানুহ মৰে। পুৰুলিয়াত এই সাপটোক মানুহে 'ডোমনাচিতি' বুলি কয়। এটা স্থানীয় প্ৰবাদ আছে— 'যদি কাটে ডোম্‌না, ডেকে আন বাম্‌না।' অৰ্থাৎ মৰণ নিশ্চিত, সৎকাৰৰ বাবে বামুণকহে মাতিব লাগে। মাটি ফেটী বা গোম ফেটী সাপৰ বিষ ১২ বা ১৫ মিলিগ্ৰাম দেহত সোমালে 'স্নেক্ ভেনম্ এণ্টিছিৰাম' বেজী দিলে মানুহ আৰোগ্য হয়। কিন্তু চকৰি ফেটী সাপে যদি মানুহৰ দেহত ৬ মিলিগ্ৰামৰ বেছি বিষ ঢালে তেতিয়া সেই বেজীয়েও কাম নকৰে। এই বিধ সাপে শুকান ঠাইত থাকিবলৈ ভাল পায়। যেনে, ইটাৰ ভাটীত।"

বসন্ত কুমাৰ বেহুলা গাঁৱলৈ আহি জোতদাৰৰ থকা ঘৰৰ লগতে ঘৰ ভাৰা ল'বলৈ বাধ্য হয় (আন কাৰো পকী ঘৰ বা ওপৰঞ্চি থকা ঠাই যিহেতু নাই)। সেই জোতদাৰ হৃদয় বা হেদো নস্কৰেই এই কালসাপৰ খেতি কৰি আছে। এসময়ত তেওঁ ইটাখোলা এটা বহুৱাবলৈ মন কৰিলে। সেইমতে কাম আৰম্ভও হ'ল। ইটাৰ ভাটীত এক লাখৰো বেছি ইটা পুৰিলে। তাৰ পিচত সেইবোৰ ইটা চালান দিয়াৰ খৰচ ধৰিলে তেওঁৰ কাৰবাৰত লাভ নৰবগৈ বুলি

ভাবি ইটাখোলা চলোৱাৰ সংকল্প পৰিত্যাগ কৰিলে। এতিয়া সেইবোৰ পুৰণি ইটাৰ খোলা হৈ পৰিছে ফেটী সাপৰ বাহ, কালসাপৰ খেতি কৰাৰ উত্তম স্থান। তাৰে পৰা কিছুমান ইটা আনি তেওঁ দুতলা ঘৰটোৰ কাম শেষ কৰে। তাৰ পিচত পুতেকৰ লগত কলিকতীয়া ছোৱালীৰ বিয়া পাতে। আৰু তেতিয়াই পকা কুঁৱাৰ পাৰতে গা-ধোৱা পকী ঘৰ এটাও কৰাৰ দৰকাৰ হয়। এই ঘৰৰ সদায় কাম কৰা মিস্ত্ৰী আহি কি ঘৰ ক'ত হ'ব ইত্যাদি সকলো জোখমাখ কৰি লৈ তাৰ বাবে আন যাৱতীয় বস্তুৰ লগতে ইটাও আনিবলৈ ভাটীলৈ যায়। কিন্তু ইটাখোলালৈ গৈয়েই ভিৰাই উভতি আহি ক'লেহি, 'বাবু' আপুনি দেখোন সাপৰ খেতি কৰিছে! বাপ্‌ৰে! ইমান কালসাপ একেলগে মই জন্মত কেতিয়াও দেখা পোৱা নাছিলো। নমস্কাৰ বাবু! শিয়ড়চাঁদাই খুটিলে আৰু ৰক্ষা নাই বাবু।'

হেদো নস্কৰে মিস্ত্ৰীৰ কথা শুনি গৰগৰাই উঠিল, 'কিমান টকাৰ ইটা তাত আছে জাননে?

সেয়া আপুনি জানে বাবু, মই হ'লে নোৱাৰো।'

'ৰ, মই ছিৰি মালক মাতি পঠিয়াওঁ।'

'ছিৰি মাল নালাগে স্বয়ং ধন্বন্তৰি আহিলেও সেইফালে আৰু নাযাওঁ। বাপ্‌ৰে, একেবাৰে শিয়ৰচাঁদা সাপৰ খেতি!'

শ্ৰীপদ মাল হৈছে এই অঞ্চলটোৰ সাপৰ ওজা আৰু লগতে ভূত-প্ৰেত জৰা-ফুকাৰ ডাক্তৰো। ল'ৰা-ছোৱালীক ওমলোৱা কাঠৰ জুনজুনি বনোৱাত তাৰ বৰ চখ। বৰ্তমান সি গাঁৱত নাই। তাক শহুৰেকে দিয়া আধা বিঘা মাটিৰ খা-খবৰ কৰিবলৈ সি বাদালৈ গৈছে। তাৰ পৰা ঘূৰি আহি সি কথাটোৰ চৰজমিন তদন্ত কৰিবলৈ যায় আৰু উলতি আহি হেদো নস্কৰক ক'লে, 'আপুনি কৰিছে কি? ইমানবোৰ ইটা তাত পেলাই থৈছে? গাঁৱৰ মাজত? এয়া যে মানুহ মৰা কল পাতিছে আপুনি! এনেয়ে চালাইঁত সাপৰ উৎপাতত মানুহৰ নিস্তাৰ নোহোৱা হৈছে!'

'তয়ো কৈছ সেই কথা?'

'আপুনি নিজে খোজকাঢ়ি গৈ চাই আহক।'

হেদো নস্কৰে অকণো পলম নকৰি কলিকতাৰ পৰা কাৰ্বলিক এচিদ অনায় আৰু নিজৰ ঘৰটো সুৰক্ষিত কৰে! কিন্তু গাওঁখনত ইফালে কালসাপৰ দংশনত মানুহৰ মৃত্যু হৈ থাকে। মাহে এটা দুটাকৈ মানুহক সাপে খোটে। শ্ৰীপদে সকলো কেছ হাতত নলয়। সি সেইদৰে নোলোৱা ৰোগীবোৰক সাপে কামোৰা ঠাইত বান্ধ একোটা দি ইৰফানপুৰ হেল্‌থ চেণ্টাৰলৈ পঠাই দিয়ে। হেল্‌থ চেণ্টাৰটো দেখিলে ভাবিবই নোৱাৰি যে কলিকতাৰ ইমান ওচৰতে আছে বুলি। তাৰ ডাক্তৰৰ সম্বল মাথোন কেইটামান ছালফাডায়েজিন, এণ্টাৰকুইনলৰ বড়ি আৰু কাঁহৰ মিক্সাৰ। ডাক্তৰে পটাছ পাৰমেঙ্গানেটৰে সাপে কামোৰা ঠাইডোখৰ বান্ধি দি শ্ৰীপদে দি থোৱা বান্ধটো পৰীক্ষা কৰি চাই ক'লে, 'কলিকতালৈ লৈ যোৱা।' শ্ৰীপদ সাধাৰণতে ৰোগীৰ লগতে আহে। সি নুবুজা নহয়। বিষধৰ সাপে ভালকৈ নোখোটা মানুহক শ্ৰীপদে চিকিৎসা কৰে আৰু ভাল কৰে। নহ'লে হেল্‌থ চেণ্টাৰলৈ লৈ আহে। য'ত যি

নিয়ম। যিহেতুকে এই অঞ্চলটোত সাপে খোটাৰ ঘটনা প্ৰায় এটা নিয়মিত ঘটনা, সেইহেতুকেই সাপে খোটাৰ অব্যৰ্থ ঔষধ স্নেক্‌ভেনম্ এণ্টিছিৰাম কেতিয়াও ইয়ালৈ পঠোৱা নহয়। ডাক্তৰে ৰোগীক কলিকতালৈ লৈ যাবলৈ কয়। শ্ৰীপদে কয়, 'বাবু ৰোগী ঢলি পৰিছে, চকুৰে ধোঁৱা ধোঁৱা দেখিছে, কথা নোলোৱা হৈছে, ডিঙি মোটোকা খাই গৈছে। এতিয়া কলিকতালৈ নিব লগা হ'লে নাবাচিবগৈ। ট্ৰেইনো নাই এতিয়া।'

তাৰ পিচত ৰোগীক লৈ অহা মানুহবোৰক কয়, 'একো কৰিবলগীয়া নাই আৰু! অধৰৰ আশা নাই। তাক যমে মাৰিছে।'

'ইঞ্জিচান নিদিলে?'

'সাপৰ 'ইঞ্জিচান' নাই।'

'অহা নাই?'

'নাই।'

ৰোগী খাটোলাত উঠে গৈ। তাক ভাৰ বৈ অনা মানুহকেইটাই কান্দি কান্দি তাক লৈ আকৌ উভতি যায়। শ্ৰীপদে মজিয়াত আঁক-বাঁক কৰি থাকি কৈ উঠে, 'চালাহঁতে ভোটৰ বছৰত আহি ভোট নিবহি! যিমানবোৰ মানুহ আছে সেই আটাইবোৰকে কওঁ ইয়ালৈ 'ইঞ্জিচান' পঠিয়াই দিবা বুলি। সেই ইঞ্জিচান পৰিলে মানুহ ঘপ কৰে নমৰে। চালা, মথুৰালৈ যেয়ে যায় সেয়ে কৃষ্ণ হয়।'

ডাক্তৰে স্নেক্ ভেনম্ এণ্টিছিৰাম আকৌ খুজি পঠিয়ায়। ফলস্বৰূপে আহে আৰু কিছুমান গৰ্ভনিৰোধক বড়ি আৰু ছালফাডায়োজিন। উপায় নাপাই হতাশাত প্ৰাণান্ত হৈ পৰা ডাক্তৰে সেইবোৰকে টাইফয়েড-নিউমোনিয়া-তেজগ্ৰহণী-পেলুৰ বিকাৰ আদি সকলো ৰোগতে দি যায় আৰু লগে লগে কলিকতালৈ বদলি হৈ গুচি যোৱাৰ চেষ্টা কৰে। ইয়ালৈ অহাৰ পিচত তেওঁৰ অন্ততঃ এই এটা বিশ্বাসেই বাঢ়িছে যে ভগৱানেইহে সকলো অৱস্থাতে মানুহক ৰক্ষা কৰে। নহ'লে নিউমোনিয়াৰ ৰোগী গৰ্ভনিৰোধক বড়ি খোৱাৰ পিচত ভাল হয় কেনেকৈ? এই বড়িবিলাক নিশ্চয় দৈৱ আশীৰ্বাদেৰে ধন্য।

সাপে খোটা ৰোগীৰ এটা সময়ত মৃত্যু হয়। শৱকৃত্য কৰাৰ পিচত এই লোকসকলে মৃতজনক বেহুলা নদীৰ পানীত উটাই দিয়ে। এই নদীখনো এই নামটোৰ বাবেই অভিশপ্ত নদী। সাপে খুটি মৰা মানুহৰ শৱ এইখন নদীত পেলাবই। বেহুলা নদীখন মৰা নৈত পৰিণত হোৱা বাবে বাৰিষা নহ'লে ইয়াৰ গতি নাই। তেতিয়াহে সোঁত বয়। তেতিয়া নৈ খনে বগুৱা বাই লৈ যোৱাৰ দৰে মৰাশ কঢ়িয়াই নিয়া দেখিলে ধাৰণা হ'ব যেন বুঢ়ী বেহুলাইহে খাবলৈ নোপোৱা লখিন্দৰৰ লাছ কঢ়িয়াই লৈ গৈছে। তাৰ পিচত গৈ প্ৰখৰ সোঁতৰ সুবিশাল তামলী নৈত পৰাৰ আগতে এটা ভেটা। তাত গৈ কলৰ ভুৰখনে পাকঘূৰণি খাই পানীৰ তললৈ সোমাই যায় আৰু অলপ পিচতে পকনীয়াৰ মাজৰ পৰা ওলাই গৈ তামলীত আকৌ মূৰ উলিয়ায়গৈ।

স্বাভাৱিকতে ইয়াত, এই গাঁৱলীয়া জীৱনত শ্ৰীপদে খুব সন্মান পায়। কিন্তু কালসাপে

খুটিলে, বিশেষকৈ দাঁত বহুৱাই ভালকৈ বিষ ঢালিলে কাৰো একো কৰিবলগীয়া নাথাকে। কালসাপে কামুৰিলে এঘণ্টামানৰ ভিতৰতে ভালকৈ বান্ধ দিয়া হ'লেও যদি এণ্টিভেনম দিয়া নাযায়, তেতিয়া আশা নাথাকে। বেজীটো নিদিলেতো আশা একেবাৰে নাথাকে। এইবোৰ দেখি দেখি শ্ৰীপদৰ নিজৰে ওপৰত আস্থা হেৰাই আহিছে। বেজী হেল্‌থ চেণ্টাৰলৈ আহিলে শ্ৰীপদেই সকলোতকৈ সুখী হয়। শ্ৰীপদ কেতিয়াবা গাঁৱৰ পৰা ক'ৰবালৈ গ'লে সকলোৰে মাজত বিপদৰ ছাঁ আহি পৰে। তাৰো ভাব হয় যেন সি এইবোৰ মানুহক নিশ্চিত মৃত্যুৰ হাতত এৰিথৈ গৈছে। ঠাইখনত এতিয়া এনেকুৱা অৱস্থা যে বিছনাত শুই থকা কোনোবা মানুহৰ টোপনিতে হাতখন গৈ মাটিত পৰিলেও সাপে খোটে, কোনোবাই জুহালৰ ফুট ছাই আঁতৰাবলৈ যাওঁতেও তাত সোমাই থকা সাপে খোটে, নিশা চোতাললৈ ওলালেও সাপে খোটে! সকলোতে ফেটী সাপ! হেদো নস্কৰৰ ইটাখোলাই সাপৰ দংশনত মানুহৰ মৃত্যু ক্ৰমান্বয়ে বঢ়াই আনিছে।

সাপে খুটিব, মানুহ মৰিব, এইবোৰ কথাৰ মাজতো আছে এক পৰাজিত মানসিকতা। আৰু নদীখনৰ বেহুলা নামটোৱেও যেন সেই পৰাজিত মানসিকতাকে সহায় কৰিছে। নদীৰ নাম যদি বেহুলা হয়, তেন্তে স্ত্ৰী-পুৰুষৰ ভিতৰত লখিন্দৰ থাকিবই। মনসা পূজাৰ সৈতে ইয়াৰ কোনো সম্বন্ধ নাই। ইয়াত মনসা গৃহদেৱতা হিচাপে ঘট আৰু সিজু গছৰ ডাল এটাতহে পূজিতা। সেইদিনা পূজা আৰু সেই উপলক্ষে নানা বিধৰ ৰন্ধা-বঢ়া। পিচদিনা ৰন্ধা-বঢ়াৰ চৰুলৈ আৰু কোনো নাযায়, অৰন্ধন। বহুতে এই পূজাক 'ৰন্ধা-পূজা' বুলিও কয়। পতিত ইটাখোলাত ফেটী সাপৰ খেতি কৰি প্ৰচুৰ ধন-সম্পদ গোটোৱাৰ পিচৰে পৰা হেদো নস্কৰে মনসা পূজাৰ ধুমধুপাল বঢ়াই দিছে। এতিয়া সি এই কথাও কয়, 'বেটাইঁতৰ 'ছেদ্দা' (শ্ৰদ্ধা) থাকিলেহে। সেই বাবেইতো সাপে খোঁটে। মোৰ ইটাখোলাত সাপ 'বিৰিদ্ধি' (বৃদ্ধি) হৈ থাকিও মোক নোখোঁটে কিয়?'

এইখিনি কথা সি বসন্তকো কয়। বসন্ত হৈছে অন্য মানসিকতাৰ আৰু অন্য এক জগতৰ মানুহ। তেওঁ আহিছে গৱেষণা কৰিবলৈ। হেদো নস্কৰৰ ক্ষমতা আৰু প্ৰতিপত্তি এইবোৰ তেওঁৰ বাবে অস্তিত্বহীন কথা। এছ-ডি-অ' হৈছে তেওঁৰ ভিনিহিয়েক। তেওঁৰ জৰিয়তেই ইয়াত থকাৰ ব্যৱস্থা। এইদৰে হাকিমক বাধিত কৰিব পাৰি হোদো নস্কৰো বৰ আনন্দিত। ৰেজিম যেনেকুৱাই চলি থাওক লাগিলে, হাকিম-হুকুমক ধৰিব পাৰিলে সি তাৰ পৰা অলপ হ'লেও সুবিধা কৰি ল'বই!

বসন্তই হেদোৰ কথা-বতৰা শুনি আৰু গাঁৱৰ মানুহবোৰৰো সংস্কাৰবদ্ধতা দেখা পাই সামান্যভাৱে হাঁহি মাৰি মাত্ৰ এষাৰেই উত্তৰ দিলে, 'আপুনি কাৰ্বলিক এচিদ ঢালিছে, আপোনাৰ ঘৰত পোহৰ আছে, ক'তো এডাল ঘাঁহ-বন ৰখা নাই, আপোনালোক ভৰিত জোতা নিপিন্ধাকৈ কলৈকো নোলায় দেখি সাপেও নোখোঁটে।'

'নহয় নহয়, ডাঙৰীয়া। ইটাখোলা ইটাখোলা বুলি এতিয়া সকলোৱেই ক'বলৈ ধৰিছে। আগতে যেতিয়া ইয়াত ইটাৰ ভাটি নাছিল, তেতিয়া মানুহক সাপে খোঁটা নাছিল নেকি? মই জ্ঞান হোৱাৰ পৰাই এই বেহুলা নদীত মৰাশৰ ভুৰ উটাই দিয়া দেখি আহিছোঁ। আৰু

ছিৰিপদৰ এতিয়া হাতৰ বিদ্যা একো নোহোৱা হ'ল। নহ'লে তই নিজে ওজা হৈ, তই নিজে বেজ-জ্ঞানী হৈ 'ইঞ্জিচান' দিয়াৰ কথা কৱ কেলেই?'

'কয় নেকি তেনেকৈ?'

'আৰে বাপুৰে! কৈ কৈ মোক চোবাই খাইছে বোলে, ইঞ্জিচান অনাৰ ব্যৱস্থা কৰক। বেটা, তই সেই ইঞ্জিচানৰ নাম ললি, সেই তই হাৰি গ'লি নে নাই?'

'হেল্‌থ চেণ্টাৰত স্নেক্ ভেনম্ এণ্টিছিৰাম নাৰাখে? আপুনি কৈছে কি!'

'কেতিয়াবা ৰাখে নেকি?'

এই দক্ষিণ অঞ্চলৰ ক'ত সাপৰ উপদ্ৰৱ নাই? সকলো ঠাইতে সাপ, মহাশয়! শই শই মানুহ মাৰে সাপে। কথাকে কয় বোলে নৰে-নাগে বাস! হেলথ্ চেণ্টাৰো হৈছে। তাত ইঞ্জিচান ক'ত পাব? যি বছৰত সাপে বহুতো মানুহ মাৰে, সেইবাৰ মাথোন অলপমান পঠাই দিয়ে। আৰু পঠাবই বা কেলেই। সাপে খোঁটাটো মানে হ'ল নিয়তি। কোনোবাই কেতিয়াবা নিয়তিৰ লিখনিৰ পৰা হাত সাৰিব পাৰিছেনে?

গোটেই কথাবোৰে বসন্তৰ মনলৈ এটা একাডেমিক আকৰ্ষণ আনি দিলে। মানুহৰ সাপ সম্পৰ্কে এই পৰাজিত মনোভাৱৰ কাৰণ কি? ইয়াৰ পিচত তাৰ মনত প্ৰশ্ন হ'ল, যি ঠাইত সৰ্পদংশনত মৃত্যু হৈয়েই থাকে, সেই অঞ্চলত স্নেক্ ভেনম্ এণ্টিছিৰাম্ কিয় নাথাকে? চৰকাৰৰ স্বাস্থ্য দপ্তৰেও ধৰি লয় নেকি 'সাপে খোঁটাটো কপালৰ লিখন' বুলি?

'সাপে খুঁটিলে কি কৰে আপোনালোকে?' বসন্তই জানিব খুজিলে।

'ছিৰিপদ।'

'সি ভাল কৰিব পাৰেনে?'

'ভাল কৰিব পাৰিলেও ছিৰিপদ আৰু ভাল কৰিব নোৱাৰিলেও ছিৰিপদেই গতি। অৱশ্যে সি মৰি থাকিলেহে বৰ চিন্তাৰ কথা হ'ব। তাৰ ল'ৰাই বাপেকৰ পথ লোৱা নাই।

'ছিৰিপদৰ বাপেকেও এই কামেই কৰিছিল নেকি?'

'সি আছিল বৰ গুণী মানুহ। ৰাম পদ মালৰ কথা এই দিগন্তত নজনা মানুহ নাই। সাপৰ খোঁটত কালি মৰা মানুহটো আজি নদীত উটুৱাবলৈ নিছে, ৰামপদে আহি চাই ক'লে বোলে দাৰোগা বাবু, ল'ৰাটো দেখোন জীয়াই আছে। এই ল'ৰাটোক জীয়াই জীয়াই উটাব নে? তেতিয়া দাৰোগাই ক'লে বোলে তই বাৰু তাক জীয়াই দে, মই তোক পাঁচশ টকা দিম। ৰামপদে সেই ল'ৰাটোক জীয়াই দিলে আৰু হাতে হাতে টকা ল'লে। মই নিজ চকুৰে দেখা কথা। মই তেতিয়া সৰু।'

'শ্ৰীপদেনো কি কৰে মই এবাৰ চাব লাগিব।'

'সেইবোৰ আপোনাৰ কি বস্তু?

সেই চিচাবোৰ?'

'ইঞ্জেকচন্।'

'ইঞ্জিচান?'

'সাপক লৈ কাম কৰোঁ নহয়!'

'কাম দিয়ে নে?'

'মোক দুবাৰ সাপে খুটিছে।

এতিয়াও জীয়াই আছোঁ যেতিয়া কাম নিশ্চয় দিয়ে।'

'বগা গুড়িৰ নিচিনা দেখি।'

'পাওদাৰ ছিৰাম।'

'কাম দিয়ে? এঁ্যা! সেই বগা বগা গুড়িবোৰ ইঞ্জিচান কৰিলে মানুহ বাচিব?'

'মই বাচি থকা নাই জানো?'

হেদো নস্কৰে ইয়াৰ পিচত আন কথা উলিয়ায়। এইবাৰ ক'লে, 'আপুনি হাকিমৰ সম্বন্ধীয় মানুহ হৈ এইবোৰ ছোট লোকৰ কাম কৰিবলৈ আহিল কিয় বাৰু? এইবোৰ জানো 'ভদ্দৰ' লোকে কৰা কাম?'

বসন্তই ইয়াৰ উত্তৰ নিদি সুধিলে 'কলটো আপোনাৰ কোনফালে আছে?'

'সৌটো! চেপা কল, চেপ্‌টিক শোৱাঘৰ! গণ্যমান্য মানুহ আহে বুলিয়েই হেদো নস্কৰৰ এইটো ঘৰ! কিন্তু আপোনাৰ লগত দেখোন ষ্টোভ আৰু বাচন দেখিছোঁ?

'নেৰান্ধিলে খাম কি?'

'মোৰ ঘৰত থাকি আপুনি নিজে ৰান্ধি খাব?'

'এৰা, এৰা! আৰু শুনক, এই যে ঘৰৰ ভাৰা আপোনাক দিছোঁ আৰু নিজৰ খোৱা-বোৱাৰ বাবে খৰচ কৰিম, এই সকলো খৰচেই মই পাম। আপোনাৰ লোৱাত আপত্তি কিহৰ?'

'যাওক বাৰু, কিন্তু গাখীৰকণ যেন নিকিনে।'

'মোৰ হাতত টিনৰ গুড়ি গাখীৰ আছেই।'

হেদোৱে হাঁহি দিলে আৰু ক'লে, 'বুজিছোঁ, আপোনাৰ ভিনিহিদেউৱেই হাক দি পঠাইছে। বাৰু যাওক, কেতিয়াবা কিবা লাগিলে নালাগিলে ক'ব আকৌ।'

তাৰ কেইদিনমানৰ পিচতে শ্ৰীপদ আৰু বসন্তৰ দেখা-সাক্ষাৎ হয় আৰু বন্ধুত্বও হয়। অৱশ্যে যুদ্ধৰ মাজেদি । চৰণ বেৰাৰ জীয়েকক সেইদিনা সাপে খুটিছিল। গাভৰু জীয়েক, সধৱা।

বসন্তই চাহ খাই উঠি কাপ-প্লেট ধুই আছিল। তেনে সময়তে অকস্মাতে এটা বৰ ওখ ধৰণৰ মানুহে দৌৰি দৌৰি আহি ওলাল আৰু থৰ-কাছুটি হেৰুৱাই ক'লে, 'আপুনি ইঞ্জিচান লৈ আহক বাবু, ছিৰিপদে মাতিছে।'

'কিয়? কি হ'ল?'

'মালতিক সাপে খুটিলে।

গৰ্ভৱতী ছোৱালী!'

বসন্তই ইঞ্জেকচনৰ সৰঞ্জাম ঠিক কৰি থাকোতে সুধিলে, 'বান্ধ দিছে নে নাই?'

'দিছে, দিছে। ছিৰিপদে......'

চৰণ বেৰাৰ পিৰালি কাঠীত ছোৱালীজনীক শুৱাই থোৱা আছিল। বসন্তই দেখিলে, একেবাৰে চিকিৎসাৰ নিয়ম মানি সাপে খোটা ঠাইৰ ওপৰলৈ উৰুৰ তিনি ঠাইত বান্ধ দি থোৱা আছে। বান্ধি থোৱা ঠাইখিনিৰ তলডোখৰতো ডাক্তৰী পদ্ধতি মতেই কটা-ছিঙা কৰি থোৱা আছে। ক্ষীণ দেহৰ, হাড় ওলোৱা আৰু জপৰা চুলিৰ শ্ৰীপদে তাৰ খৰ হাতখনেৰে বান্ধ খুলি লৈ আকৌ অলপ ওপৰলৈ বান্ধে। বান্ধি বান্ধি বসন্তক ক'লে, 'বাবু, আপুনি আহিছে? দিয়ক দিয়ক, বেগতে ইঞ্জিচান দিয়ক। সাপে ভালকৈ খুটিব পৰা নাই। হ'লেও শিয়ড়চাঁদা সাপৰ কথা যেতিয়া..........!'

বসন্তই ইঞ্জেকচন দিয়ে। ওচৰতে চৰু এটা দেখা পাই সুধিলে, 'গৰম পানীৰ সেক দিছিল নেকি?'

'হয়, দিছিলো।'

সাপে খোঁটা ঠাইখিনিৰ ওচৰত আৰু গেৰোৱাত শ্ৰীপদে সৰু ছুৰী এখনৰ আগেৰে অকণমান ফালি দিয়াৰ লগে লগে ছোৱালীজনীয়ে "উস্" বুলি সৰুকৈ চিঞৰি উঠে। তেতিয়া শ্ৰীপদে ক'লে, 'মাত ওলাইছে যেতিয়া, ভাল হোৱাৰ আশা আছে।'

'তাকে ক ঐ ছিৰিপদ!

জোঁৱায়ে আহি তাইক ইয়াত থৈ পামলৈ গৈছিল মাথোন........। তোৰ কি হ'ল ঔ আইজনী!'

শ্ৰীপদে চৰণ বেৰাক বৰ বেয়া কথা কৈ গালি পাৰিলে, 'মজিয়াত চৰু আৰু কলহৰ দ'ম কৰি থৈছ? কিয় মনত নাথাকে তইঁতৰ? আছ ক'ত তইঁত? বুজিছে বাবু, কলহৰ ভিতৰত মেৰ খাই আছিল! যেই ওচৰলৈ গৈছে...........।

'সাপটোৰ হ'ল কি?'

'বামুণ সিজনা! এতিয়া 'কালনিদ্দা' (কালনিদ্ৰা) গৈছে। পিচত নি দাহ কৰা হ'ব।

এঘণ্টামানৰ পিচত ছোৱালীজনীৰ বিপদ দূৰ হয়। চৰণ আৰু ঘৈণীয়েক দুয়ো শ্ৰীপদৰ ভৰিত উবুৰি খাই পৰে। শ্ৰীপদে সিহঁতৰ প্ৰণাম গ্ৰহণ কৰে আৰু ফিচিককৈ হাঁহি মাৰি ক'লে, 'আচলতে বচালে এখেতেহে!'

লগে লগে বসন্তয়ো প্ৰণাম পায়। শ্ৰীপদে তেতিয়া ক'লে, 'পামৰ পৰা জোঁৱায়েৰা উভতি আহিলে এদিন মনসামঙ্গল সবাহ এটা পাত অ' চৰণ। বহুদিন ভালকৈ খোৱাও হোৱা নাই। তই নাও মাৰি মাৰি এতিয়া দুটামান পইচাৰ মুখো দেখা পাইছ হ'বলা!'

'এহ্, সেইটো আৰু ক'ব লাগিছেনে?'

শ্ৰীপদে তাৰ পিচত ক'লে, যাওঁ ব'লক বাবু, কথাও হওঁ অলপ। এতিয়া বিপদ কাটি গৈছে যেতিয়া.............

চৰণৰ ঘৰৰ পৰা ওলাই শ্ৰীপদে ক'লে, 'আহক, সাপৰ খেতি চাওকহি।'

আৰ্তৰৰ পৰা তেওঁলোকে পুৰণা ইটাখোলাটোলৈ চায়। শ্ৰীপদে বিড়ি এটা জ্বলাই লৈ মাটিত থুই পেলাই ক'লে, 'সেইটোৱেই গু খোৱাৰ পুতেক হেদো নস্কৰ।'

'তেওঁৰেই এইটো ইটাৰ ভাটি?''

'তাৰ নহ'লে আৰু কাৰ কীৰ্তি? এইটোৱেই হৈছে সাপৰ বাহ। ইয়াৰ পৰা সাপে খুটি মৰা মানুহৰ শ কঢ়িয়াওতে কঢ়িয়াওতে বেহুলা নদীখনৰ পানীয়েই শুকাই গ'ল। বাৰিষা নহ'লে নদীত এতিয়া সোঁত নাই। তাতে হেদো নস্কৰে এতিয়া সাপৰ খেতি পথাৰ এখন খুলি লৈছে।'

'বাৰু, সাপে খুটি মাৰিলে মৰাশ নোপোৰে কেলেই?'

শ্ৰীপদে বিষাদৰ হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, আপুনি আকৌ গৈ কৈ দিয়কগৈ, মোক মাৰিবলৈ খেদি আহিব। নদীখন যেতিয়া বৈ থাকে তেতিয়া মৰাশ নি তামলীত পেলাই দিয়েগৈ, তাৰ পিচত মৰাশ গৈ একেবাৰে সাগৰ পায়গৈ! বেউলা আকৌ থাকিল মৰতত। খেতিৰ কি যে ফলন? য'ত যিমানবোৰ খাল নৈ আছে সকলো মাথোন বৈ গৈ ধুমধাম সাগৰত পৰিছেগৈ। ইয়াৰ মাজত কাৰোবাৰ ক'বৰ কলিজা আছেনে মৰাশটো পুৰি পেলা আৰু শৰ কাপোৰখন উটাই দে বুলি!'

কথাবোৰৰ মাজত এটা পৰিচ্ছন্ন আৰু যুক্তিনিষ্ঠ মনে ভুমুকি মাৰে আৰু সেইটোৱে বসন্তক চঁক খুৱাই দিয়ে।

'এই ইটাখোলা কেইটা ভাঙি পেলাব নোৱাৰিনে?'

শ্ৰীপদে বসন্তক মাথোন ক'লে, 'আহকচোন বাৰু আমাৰ ঘৰলৈকে। তাতে বহি মেলি কথা হওঁগৈ।'

বসন্তই সাপৰ বিষয় লৈ গৱেষণাহে কৰিছে; কিন্তু সাপ ধৰা যুগী বা সাপৰ ওজাৰ বিষয়ে তেওঁৰ ধাৰণা শৰৎচন্দ্ৰৰ 'শ্ৰীকান্ত ঃ প্ৰথম পৰ্ব' পুথিখনৰ ভেটিতে গঢ়া। শ্ৰীপদ কোনো ফালেদিয়েই 'শাহজী'ৰ দৰে নোহোৱা বাবে-বসন্তই নিজৰ মনতে খুন্দা এটা খোৱা যেন পালে। শ্ৰীপদৰ ঘৈণীয়েকে আহি দুয়োজনকে চাহ দি গ'লহি। এই মানুহজনীকো দেখি সমুলি অন্নদা দিদিৰ দৰে নলগাত বসন্তই আকৌ এটা খুন্দা মনৰ ভিতৰত খালে। ইয়াৰ পিচতেই বসন্তই বুজি পালে যে শৰৎচন্দ্ৰৰ কাহিনীৰ চিত্ৰৰূপ চাই তেওঁৰ মনত এটা ধাৰণাই ৰূপ লৈছিল। নহ'লে পশ্চিম বঙ্গৰ সাপ ধৰা যোগী আৰু মিছেছ যোগীৰ পক্ষে মঞ্চ আৰু পৰ্দাৰ কুশলী নাট-নটীৰ দৰে হোৱাটো অতিশয় কঠিন। সদায় গাখীৰ-মাখন-মাছ-মঙহৰ সন্তোষী জীৱন এটাৰ মাজত ডুব গৈ থাকিলেহে মঞ্চ বা পৰ্দাত দুৰ্গত নিৰন্নৰ চৰিত্ৰ ৰূপদান কৰাটো সম্ভৱ হয়।

শ্ৰীপদে সুধিলে, 'আপুনি কোন ঠাইৰ পৰানো আমাৰ ইয়ালৈ আহিল? ইৰফানপুৰৰ

ডাক্তৰে হওঁতে কৈছিল আপুনি আহিব বুলি। কিন্তু আহিল কেলেই এনেকুৱা মৰিশালি এখনলৈ?'

'ইয়াত সাপে খুটি মানুহ মাৰে বেছি বুলি জানিয়েই আহিলো। মোৰ কামটোও হৈছে সাপে খোঁটাৰ বিষয়ে।'

'আপুনি ডাক্তৰ হ'বলা? ইঞ্জিচান দিব নেকি?'

'ডাক্তৰ মই নহয়। অৱশ্যে লাগিলেই মই ইঞ্জেকচন দিব পাৰিম, যিমান দিনলৈ ইয়াত থাকোঁ।'

'কিমান দিন থাকিব?'

'তিনি মাহ।'

'অ'! ইটাখোলাটোৰ কথা কি কৈছিল আপুনি?'

'সেইটো ভাঙি পেলাই তাৰ পৰা নোহোৱা কৰি দিলেই হয়চোন।'

'ক'বলৈ গ'লে সেইবোৰ বহুত কথা। হেদো নস্কৰে যেতিয়া ইটাখোলাৰ খৰচ নোপোচায় বুলি ঠিক কৰিলে, তেতিয়া এটা ঠিকাদাৰ আহিছিল। সি ইটা লৈ যাব নাৱত তুলি। বেহুলা নদীয়েদি তামলীলৈ নি আকৌ তাৰ পৰা নাৱেৰে লৈ যাব।'

'পিচত?'

'সিতো এটা পিশাচ! মই ক'লো বোলো বাবু বেচি দিয়ক, ইয়াত সাপৰ বাহহে হ'ব। সি ক'লে বোলে দামত নোপোচালেও বেচিম নে? ইটাখোলাটো তেনেকৈয়ে পৰি থাকিল। পিচত লাহে লাহে সেইখন সাপৰ ৰাজ্য হ'লহি। তাৰ পিচত যেতিয়া তাৰ দামে-দৰে পোচালে তেতিয়া সেই সাপৰ বাহটোলৈ যায় কোন! সাপৰ লগত তামাচা কৰিব পাৰি নেকি? যোৱা বছৰো মই ক'লো বোলো বহাগ মাহত ঠাইখিনি শুকালে ইটাখোলটোৰ চাৰিওফালে আগুৰি লৈ জুই লগাই দিয়ক। কেইটিনমান কেৰাচিন তেল ইটাবোৰৰ ওপৰত চটিয়াব লাগিব। গাঁত-শুত বোৰতো হাবিবন কাটি লৈ কেৰাচিন ঢালিব লাগিব। তেতিয়া সাপ মৰে। মই এবাৰ মেদিনীপুৰতো দেখা পাইছিলো। এটা পতিত গড়ত এইদৰে সাপৰ বাহ হৈছিল। 'গৰমেনে' এনেকৈ সাপ পুৰি খান্তাং কৰিলে। এতিয়া সেই গড়টোৰ তলতে 'ইচকুল' হৈছে।'

'পিচে নস্কৰ সন্মত হ'ল নে নাই?'

'নহ'ল। ক'লে বোলে ইটাখোলাটো কিবা মোৰ ঘৰৰ দুৱাৰমুখত আছে নে? তই কলি বিশ টিন কেৰাচিন লাগিব বুলি। দাম তই দিবি নেকি? চাওক বাবু, কেৰাচিনৰ কন্ট্ৰোলৰ মালিক নস্কৰ নিজেই। নিজে কেতিয়াও পইচা দি কেৰাচিন কিনিব নালাগে। তথাপিও কেৰাচিন খৰচ নকৰিলে।'

'আপোনাৰ লগত মোৰ আন বহুতো কথা পাতিবৰ আছে। বাৰু, আপুনি যে সাপে খোঁটা মানুহক এনেকৈ বান্ধ দিবলৈ, বান্ধ খুলিবলৈ আৰু কাটি তেজ উলিয়াই দিবলৈ

শিকিলে, সেইবোৰ আপুনি আপোনাৰ পিতাৰ পৰাই শিকিছিল নেকি?'

'হয় বাবু! মই এতিয়া ইঞ্জিচানৰ কথা কওঁ দেখি সকলোৱে জানি গৈছে ছিৰিপদ আচলতে ফাঁকিৰ মাল, সি একো নাজানে। কিন্তু ক..........

'কিন্তু কি?'..........

'আপুনি দেখোন জানেই সকলো।'

'কওকচোন তথাপি।'

শ্ৰীপদে কওঁ নকওঁকৈ ক'লে, 'বাৰু, সেইবোৰ কথা পিচত হ'ব। এতিয়া আপুনি উঠক। যাওক, গা-পা ধুই খোৱাবোৱাৰ দিহা কৰককৈ। ইয়াত আপুনিও আছে, ময়ো আছোঁ যেতিয়া.......।'

বসন্ত গুচি গ'ল। তেওঁ আহি ঘৰ সোমোৱাৰ লগে লগেই নস্কৰৰ ঘৰৰ কাম কৰা ছোৱালীজনীয়ে এখন কাঁহীত শাৰী শাৰী বাটী সজাই সেইবোৰ ঢাকি লৈ সোমাই আহি ক'লে, 'আইদেৱে ক'লে বোলে ভাল মানুহৰ ঘৰৰ ল'ৰাটিয়ে চাউল কেইটা বাৰু নিজেই যেনে তেনে সিজাই লওঁক। আঞ্জা-পাতিৰ জঞ্জালবোৰ আৰু কৰিব নালাগে।'

বসন্তই ঢাকনিবোৰ দাঙি মাছৰ বৰ বৰ ডোখৰ দেখা পাই চঁক খাই উঠিল আৰু ছোৱালীজনীক ক'লে, 'তোমাৰ আইদেৱৰাক গৈ কবা বোলে আজি পঠালে যেতিয়া মই বাৰু ৰাখিলো। আগলৈ আৰু যেন নপঠায়। আৰু মই ইমানবোৰ নাখাৱোঁ।'

হেদো নস্কৰৰ ইটাখোলাটোৰ কথা শুনাৰ পিচৰে পৰা বসন্তৰ মনত এটা 'কিন্তু'ৰ উদয় হৈছে। এনেয়ে তেওঁ বৰ শান্ত স্বভাৱৰ ল'ৰা। কেতিয়াবা কিবা কথাত খং উঠিলেও একো ক'ব নোৱাৰে। তাৰ উপৰি, মধ্যবিত্ত স্বভাৱৰ হেতুকে আনৰ কথাৰ মাজত সোমাই পৰিবলৈ একেবাৰে নাৰাজ। তথাপি সাপ লৈয়েই তেওঁৰ কাম-কাজ আৰু সৰ্পদংশনৰ মৃত্যুৰ ভয়াবহতা সম্পৰ্কেও তেওঁ জ্ঞাত। এজন মানুহৰ এটা অনাৱশ্যকীয় ইটাখোলাৰ বাবেই গাঁৱৰ ইমানবিলাক মানুহ মৰি থাকিব, ই কেনে কথা? বছৰত কুৰি-পঁচিশজনকৈ মৰিয়েই আছে!

কথাটো তেওঁ গৈ ভিনিহিয়েকক ক'লে, এদিন নিমন্ত্ৰণ খাবলৈ যাওঁতে। পিচে এছ-ডি-অ'ই কথাটোত সিমান গুৰুত্ব নিদি মাথোন ওলোটাইহে প্ৰশ্ন কৰিলে, 'বাৰু হয়। কিন্তু ইয়াৰ আগতে জানো সাপে খোঁটাত মানুহৰ মৃত্যু হোৱা নাছিল? অকল ইটাখোলাৰ কাৰণেইহে মৰিছে নে?'

'মৃত্যুৰ সংখ্যা বাঢ়ি গৈছে।'

'সেইবোৰ যি হয় হে যাওক, তুমি এতিয়া সেইবোৰত মূৰ নুসুমুৱাবাগৈ। মানুহটো সুবিধাৰ নহয়।'

'আচল কথাটো হৈছে তাৰ হেল্‌থ চেণ্টাৰত এণ্টিছিৰামৰ দৰকাৰ।'

'দৰকাৰ বুলি ময়ো জানো। ডাক্তৰ আছে। ৰিকুইজিচন দিব। তেতিয়াহে। বাৰু চাওঁচোন।' ভিনিহিয়েক বসন্তক তেওঁৰ নিজৰ সমস্যাৰ কথা ক'লে। এতিয়া বেঙ্গলা ব্লকৰ

অৱস্থা বেচ শান্ত। বৰ্গাদাৰ সমস্যাৰ একপ্ৰকাৰ সমাধান হৈছে। সকলোৱেই সন্তুষ্ট নহয়। কিন্তু কোন সমস্যাৰ সমাধানে সকলোকে সকলোতে সন্তুষ্ট কৰিব পাৰিছে? পঞ্চায়ত নিৰ্বাচনো কোনো প্ৰকাৰে শেষ হৈছে। হেদো নস্কৰ হৈছে পঞ্চায়তৰ মূৰব্বী। কোনো কাৰণতে তাৰ আৰু গাঁৱৰ মানুহৰ মাজত সম্পৰ্ক তিক্ত কৰাটো ভাল নহ'ব। জোতদাৰ যেতিয়া পঞ্চায়তৰ মূৰব্বী হয় তেতিয়া গাঁৱৰ মানুহৰ সৈতে তাৰ সম্পৰ্ক বেয়াই হয়, ভালে থকাৰ কথা নাই। কিন্তু 'মই ক'ব খুজিছোঁ যে সেই সম্পৰ্ক যদি বেয়াই হয় তেন্তে সিহঁতৰ নিজৰ ভিতৰৰ পৰাই হওক। তোমাক লৈ যাতে কোনো বিস্ফোৰক পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি নহয়! গাঁৱত শিক্ষিত আৰু বাহিৰৰ পৰা যোৱা যুৱক থাকিলেই সকলো ঘটনাই পলিটিকেল ৰূপ লয়।'

বসন্তই এইখিনি জ্ঞান লাভ কৰি গাঁৱলৈ উভতি আহে আৰু শ্ৰীপদ মালেও এদিন তেওঁক মাতি যায়হি। চৰণ বেৰাৰ ঘৰত মনসা মঙ্গল পূজা পাতিছে। খুব নাচ-গান হ'ব। মনসাৰ ভোগ দিব চৰণে। 'আপুনিতো ইয়াৰ পৰা উভতি যোৱাৰ টিকট কাটিয়েই আহিছে। ব'লকচোন বাৰু, চাই আহক।' বসন্তই সন্মতি জনালে।

হেদো নস্কৰে কথাটোত ভাল নাপালে। ক'লে 'আপুনি হাকিমৰ খুলশালি হৈ ঘৈণীয়েকক তালৈ যাবনে? চালাইঁতে মনসা মাৰ আগত খিচিৰি ভোগ দিয়ে। আপুনিও সেইবোৰ খাবগৈ?'

'সাপ লৈয়ে মোৰ কাম-কাজ যেতিয়া না বুলি কেনেকৈ কওঁ?'

হেদো নস্কৰে বৰ ভাল চকুৰে নাচালে কথাটো আৰু গৈ ঘৈণীয়েকক শুনালেগৈ, 'ৰান্ধি বিধে বিধে খুৱাই এইবোৰ মিতিৰালি পাতিব নালাগে। ওঁহ! 'ভদ্দৰলোক' হেনো! এটা কাম কৰোঁ বুলি আহিছে, কোনে জানে কি মতলব। নহ'লেনো ছিৰি মালৰ লগত বন্ধু হয়গৈ নে?'

'তোমাক বলে পাৰিব জানো?'

'কেনেকৈ পাৰিব? কথাটো হ'ল সি হৈছে হাকিমৰ খুলশালিয়েক। বৰকৈ জোকাই ল'বৰ মন নাই। ভালে ভালে দুই-তিনিটা মাহ পাৰ কৰি ইয়াৰ পৰা গুচি গ'লেই ৰক্ষা। হাকিমে মোক কৈছিল বোলে নস্কৰ তুমি ল'ৰাটো তোমাৰ ঘৰতে ৰাখা। নহ'লে এইবিলাক আপদ চপাই লওঁনেকি?'

'মাছ বেচিবলৈ বুলি আহি ঘৰখনৰ ভিতৰত মাছমৰীয়া মানুহ সোমাইছেহি, শাক-পাচলি বেচিবলৈ আহি সোমাইছেহি অজাতিৰ মানুহ! গোটেইবোৰৰ সৈতে চোৰামেলা হৈছে।'

'নকবা আৰু সেইবোৰ কথা। এতিয়া সেইবোৰ কথা মনলৈ আনিলে নিজেই কিল খাব লাগিব, কিল গা পাতি ল'ব লাগিব।'

বসন্তই এইবোৰ একো কথাৰে গম নাপালে আৰু মহা আনন্দেৰে মনসাৰ গান শুনিবলৈ গ'ল। চৰণৰ ঘৰ-দুৱাৰ মচা-কোচা। হেজাক লাইটৰ পোহৰত হাতত মনসাৰ ধ্বজা লৈ

শ্ৰীপদ থিয় দিয়েহি। তাৰ এখন ভৰিত জুনুকা আৰু এখন হাতত জুনুকাৰ বালা পিন্ধা। তাৰে সি তাল ধৰি ধৰি মনসাৰ গীত গায়। তাৰ পালি হৈছে তাৰ লগৰীয়া আৰু তাৰ ল'ৰা। মনসাৰ গীত মানে হৈছে বেহুলাৰ উপাখ্যান। বসন্তই গীত শুনি থাকি বুজিলে যে এই কাহিনীকে আঞ্চলিক ৰূপ দিয়া হৈছে।

শ্ৰীপদৰ গীতত বেহুলা আৰু লখিন্দৰে সংসাৰ কৰি থকাৰ পিচত লখিন্দৰ স্বৰ্গলৈ যায় আৰু বেহুলাৰ ওপৰত অভিশাপ পৰে । তেতিয়া দেৱতাসকলে ক'লে যে দেৱসভাত বেহুলাই নানা লাস্য ৰূপ দেখুৱাই নৃত্য কৰিছিল। তাৰ ফলত যি পাপ হ'ল সেই পাপ খণ্ডাবৰ বাবে বেহুলাই কলিকালত বেহুলা নদীৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিব লাগিব। সেই নদীত উটি গৈ সৰ্পদংশনত মৰা মানুহৰ শবোৰে সদ্‌গতি পাব । তেতিয়া বেহুলাই সুধিলে, মোৰ সদ্‌গতি কেতিয়া হ'ব? দেৱতাসকলে তাৰ একো উত্তৰ নিদিলে। তেতিয়াৰে পৰা বেহুলা সদায় নৈ হৈয়ে বৈ থাকিল। গীতৰ শেষত মনসাৰ বন্দনা হয় আৰু ঘৰৰ একোণত ধ্বজা পোতা হয়।

অতি মূল্যবান অভিজ্ঞতা। খুদ মচুৰ দাইলৰে ৰন্ধা খিচিৰি আৰু তাৰ লগত পাঁচ বিধ বেলেগ বেলেগ ভজা। সেয়াই হৈছে মনসাৰ ভোগ। খাই থাকোতে গভীৰ বিশ্বাসেৰে শ্ৰীপদে কৈ গ'ল, 'এইখিনি ঠাইতেই ঘটিছিল সকলো। চম্পাই নগৰ এতিয়া বেহুলা নদীৰ গৰ্ভত। 'বেউলা ঝেখানে থিয়ই থিয়ই নদী হয়, তাত আচৰিত ৰকমৰ গছ, বহাগত ফুলে।'

চৰণেও কয়, বহাগলৈকে থাকিলে আপুনি বেউলাৰ মেলা দেখা পাব। তালৈ নানা ঠাইৰ পৰা বয়বস্তু আহিব, সাপৰ খেলা দেখুৱাব, বেচ চাবলগীয়া বস্তু।

শ্ৰীপদে আৰু কয়, 'সাপ ধৰিবলৈও আহে।'

'সাপ ধৰিবলৈও আহে নেকি?'

'নাহিব কিয়? সাপ ধৰা এতিয়া এটা ভাল ব্যৱসায়। খপাখপ থপিয়াই ধৰেহি। সাপৰ ছালৰ দাম কলিকতাত খুব বেছি। জীয়াই জীয়াই চকৰী ফেটী সাপ ধৰিব পাৰিলে কবিৰাজী দোকানত ঔষধ কৰিবলৈ বিষ উলিয়াই লয়।'

'আপুনি সেই কাম নকৰে নেকি?'

'নাই নকৰোঁ। পিতাই নিষেধ কৰি থৈ গৈছে। বাবাই নিজেও কৰা নাছিল।

'তেনেহ'লে আপোনাৰ চলে কেনেকৈ?'

'নচলে। মোৰ চেহেৰা দেখি আপুনি বুজিব পৰা নাই জানো? নস্কৰৰ মাটিৰ ওপৰতে ভৰসা। যাকে বোলে নিভৰসা।'

'নস্কৰৰ মাটি-বাৰী কিমান?'

'চৰকাৰী চিলিঙক বুঢ়া আঙুলি দেখুৱাই বিস্তৰ জমি ৰাখিছে সি। ক'ৰবাত ৰাখিছে দেৱোত্তৰ বুলি, ক'ৰবাত ৰাখিছে কাৰখানা পাতিব বুলি, কোনোবাখিনি আকৌ দেখুৱাইছে ফলৰ বাগান হ'ব বুলি, কোনোবা এঠাইত দেখুৱাইছে মাছ পোহা বিল হ'ব বুলি । কিন্তু এই আটাইবিলাকতে খেতিয়েই কৰিছে । ধান, মাটিমাহ, মৰাপাট— কেউফালে বিস্তৰ খেতি।'

'তেওঁ চেষ্টা কৰিলেই চোন ইয়ালৈ ইঞ্জেকচন আহিব।'

'কিন্তু কৰিব কিয়? কোনো দিনেই একো এটা কৰা নাই। এতিয়া আকৌ সিয়েই হ'ল পঞ্চায়তৰ মূৰব্বী। আমি চিৰকাল তাৰ গোলাম হৈয়ে থাকিলো।'

খোৱা শেষ হ'ল। শ্ৰীপদে ক'লে, 'ব'লক, আপোনাক থৈ আহোঁ। নিশাও হৈছে আৰু সিসকলো এতিয়া বাহিৰলৈ ওলাইছে। ৰ'ব অকণমান, লাঠিডাল আনোঁ। এই লাঠিৰে বাটে বাটে ঠকঠকাই গৈ থকাটোতে যি কণ ভৰসা। 'টচ্ বাতি' যে কেতিয়াবা কিনিব পাৰিম সেই আশা নাই।'

'নালাগে, মই নিজেই যাব পাৰিম। কিন্তু আপোনাৰ লগত মই বহিব লাগিব। মোৰ কামত আপুনি সহায় নকৰিলে মই আগবাঢ়িব নোৱাৰিম।

'বহিম বাৰু। এটা কথা কওকচোন। এই 'ইঞ্জিচান' পৰিলে মানুহ বাচে, নহয়?'

'ঠিক সময়ত বেজী পৰিব লাগিব। কিন্তু সাপৰ বিষ সৰহকৈ গাত সোমালে বেজীয়েও কাম নকৰে।'

'এই ইঞ্জিচান' ঔষধ কোম্পানীয়ে তৈয়াৰ নকৰে কিয়? নানা অজুহাত দেখুৱাই থাকে কেলেই বাৰু।'

'যিটোত বছৰে মাত্ৰ বিশ হাজাৰ লোক মৰে, তাৰ বাবে ঔষধ তৈয়াৰ কৰিলে খৰচে নোপোচায় বাবেই আগ্ৰহ নকৰে। বছৰত সাপে খোঁটে চাৰি লাখমান মানুহক। মৰে কুৰি হাজাৰমান। ইয়াৰ ভিতৰতো আকৌ বিষ নোহোৱা সাপে খোঁটাৰ কথাও আছে। এনেকৈ খোঁটা মানুহো মৰে কিছুমান। সেইবোৰ মৰে কোনো ভয়ত আৰু কোনো বাজে ওজাৰ হাতত। আপুনি আকৌ সেইবুলি কোৱাত খং নাখাব।'

'নাই, খং নকৰোঁ। মই জানো নিজৰ ক্ষমতাৰ দৌৰ কিমান সেইটো বুজি নাপাওঁ? বাৰু, কাইলৈ কথা পাতিম। আপুনি এতিয়া যাওকগৈ।'

পিচদিনা বসন্ত শ্ৰীপদৰ ঘৰলৈ যায়। তাত গৈ তেওঁৰ নিজৰ কামৰ বিষয়ে কথা হয়গৈ। শ্ৰীপদে অত্যন্ত স্বাভাৱিক আৰু যুক্তিপূৰ্ণ কথাৰে বসন্তক অবাক কৰি পেলায়। শ্ৰীপদে কয়, 'আপুনি আচল ঠাইলৈকে আহিছে। উপবাসী কঙালৰ শৰীৰত চকৰি ফেটী সাপৰ— আমি আকৌ শিয়ড়চাঁদা বুলিহে কওঁ— বিষে কি ডাল কৰিব পাৰে! সেই কথা মই মুখৰ আগতে কৈ দিব পাৰো। এইখন ঠাইৰ সকলো মানুহেই উপবাসী কাঙাল।'

'আশা কৰিছোঁ মই নিজ চকুৰেই দেখা পাম।'

'পাব, পাব। হেদো নস্কৰৰ ইটাখোলাটো! আপোনাৰ ভিন্‌দেৱেকে কি বুলি ক'লে? চঁক খাই উঠিছে কিয়? ইয়াত একো কথাই গোপন হৈ নাথাকে। হাকিমৰ সম্বন্ধীয় মানুহ বুলিহে হেদো মনে মনে আছে। নহ'লে আপুনি ছোটলোকৰ লগত মিলমিছা কৰা দেখি সি এনেকৈ থাকিলহেঁতেন নে? তাৰ টকা আছে। তাৰ নিজৰে জেঠায়েকৰ ল'ৰা পৰাণ নস্কৰ হৈছে নিজে খেতিবাতি কৰা হালোৱা মানুহ। সেইবাবেই পৰাণো হেদোৰ ওচৰত ছোট লোক। কিন্তু সি জব্দ হৈছিল সত্তৰ চনত। তেতিয়া আমাৰ ইয়াত ফটকা এটাও ফুটা নাছিল। তথাপিও সি বেটা ভয়তে পলাল আৰু যোৱাৰ আগতে কৈ গ'ল বোলে ধান কাটি তইঁতে

লৈ যাইঁক ভাগ কৰি।'

'চকৰি ফেটী সাপে খোঁটাৰ লক্ষণ আপোনালোকে কেনেকৈ বুজি পায়?'

'বাবু! সিজনা হ'ল যম! মাটি ফেটীয়ে খুটিলে আৰু সিজনাই খুটিলে মূৰটো আচন্দ্ৰাই কৰে, জম্ জম্ কৰে।"কিন্তু গোম ফেটীয়ে কামুৰিলে ঠাইডোখৰ পুৰি যোৱাৰ দৰে লাগে। এইবিধে ডাকিলে আকৌ লগে লগেই যন্ত্ৰণা নহয়। বিষদাঁত সৰু ইমানকণ। ইয়াৰ বাহিৰে হাড়ৰ মাজত শিৰশিৰণি, খোঁটা ভৰিৰ যন্ত্ৰণা আৰু গোটেই গাটো ভাগি পৰাৰ দৰে লাগে, চকুৰে ধোঁৱা ধোঁৱা দেখিবলৈ লয়।

'আপুনি দেখোন আটাইবোৰ কথাই জানে।'

'আপোনাৰ কিতাপত লেখা আছে নেকি এইবোৰ কথা?'

'ঠিক এইবোৰ কথাকে লেখা আছে।'

'আপুনি বেয়া নাপাব। আপোনাৰ শিক্ষা হৈছে কিতাপ পঢ়ি, সেই যে আপোনালোকে কয় লাইবেৰি—'

'লেবৰেটৰী।'

'সেই একেই দিয়কচোন। সেইবোৰ কথা সাপ দেখুৱাই দিয়া শিক্ষা। আমি নৰে-নাগে একেলগে বাস কৰোঁ। সেইবাবেই সাপৰ ওজা! আমি মাল!

'এই যে চিকিৎসা কৰে, সেইটো আপোনাৰ বংশগত কাম। আকৌ দেখোন আপুনি ইঞ্জেকচনতো বিশ্বাস কৰে? সাধাৰণতে সাপ ধৰা বা সাপৰ ওজা মালবিলাকে ডাক্তৰী চিকিৎসাৰ নাম শুনিবই নোখোজে।'

'ৰ'ব, মই এতিয়া সকলো কথা খুলি কওঁ। আনৰ কথা মই নকওঁ। মই সেইবোৰৰ গোত্ৰৰ মাল নহয়। আপোনাক বাৰু বস্তু এটা দেখুৱাওঁ। অ' ৰাধি! 'চাট্রিফিকেট'খন আনচোন মা।'

শ্ৰীপদৰ ভতিজা জীয়েকজনীয়ে এখন বিবৰ্ণ আৰু চিয়াহী উঠি যোৱা বন্ধাই থোৱা কাগজ আনি দিলে। তাত লেখা আছিল, তামলি স্কুলৰ পৰা শ্ৰীপতি মালে বৃত্তি পৰীক্ষাত জিলাৰ ভিতৰত দ্বিতীয় হৈ পাছ কৰা বুলি।

সেই বন্ধা কাগজখন নিস্পৃহভাৱেৰে লৈ যাবলৈ শ্ৰীপদে বিড়ি হুঁপিবলৈ ধৰিলে। চকুত তেতিয়া তাৰ কোনোবা অতীতৰ ছবি, বেদনাৰ। তাৰ পিচত ক'লে, 'সেই সময়ত আৰু ক'তো স্কুল নাছিল। মাহত দুটকা হ'লেই ইৰফানপুৰ স্কুলত পঢ়িব পাৰিলোহেঁতেন। তাৰ বাবে হেদোৰ বাপেকৰ ভৰিত পৰি মোৰ পিতাই কিমান কাকুতি নকৰিলে!'

'নিদিলে নেকি?'

'নিদিলে। ক'লে বোলে আজি মালৰ পুতেকে গৈ স্কুলত পঢ়িব, কালিলৈ পঢ়িবগৈ জালোৱাৰ পুতেকে, পৰহিলৈ তহতে আহি আমাৰ মূৰত ভৰি থবিহি। সেইটো নহ'ব।'

'তাৰ পিচৰে পৰা আপুনি এই কাম কৰিবলৈ ল'লে নেকি?'

'এই কাম কৰিলে পইচা নাপায়। খেতিৰ বতৰ হ'লে হেদোৰ মাটিত কাম কৰোঁগে। পেট নচলা হ'লে হাজিৰা বিচাৰি যাওঁ। বাকু সেইবোৰ থাওক। সেইকণ সামান্য বিদ্যা আছিল। পিতাৰ সৈতে কলিকতালৈ যাওঁতে হাস্পতাল দেখিছোঁ। হাস্পতাল ভাল বাবু, ডাক্তৰী ভাল। আগেয়ে হ'লে 'টাইফায়েট' কলেৰাত সকলো মানুহ মৰিছিল। এতিয়া লগে লগে যদি ডায়মন্ হাৰবাৰ হাস্পতাললৈ নিব পাৰোঁ, তেন্তে বাচি যাব। তালৈ লৈ গ'লে বা ইৰফানপুৰলৈ নিলে পোৱতী হ'বলৈ যোৱা মাইকীবোৰো নমৰে।'

'তাতেই আপোনাৰ বিশ্বাস হ'ল নেকি?'

'নহয়। আৰু কথা আছে। জাত মাল যদি আচল হয়, তেন্তে মোৰ পথেৰেই চলিব ।

'যেনে?'

'ভয়তে বেছি মানুহ মৰে।

মই আগতে সাপে খোঁটা ঠাইখিনি চাই লম। চাই যদি বুজোঁ যে সাপটোৰ বিষ নাই, তেতিয়া ৰোগীক ভৰসা দিম, লম্ফ-জম্ফ কৰিম, মন্ত্ৰ মাতিম, জৰা-ফুঁকা কৰিম, ঔষধ দিম। তেতিয়া ৰোগীক বচাই দিয়াৰ বাবে মোৰ নাম-যশ হ'ব। মানুহ ভয়তহে মৰে বাবু! ঢোৰা সাপৰ নিচিনা বহুতো সাপৰে বিষ নাই বুলি বহুতেই জানে। তথাপি ভাবে যে ফেটী সাপেই ডাকিলে হ'বলা।'

'আৰু বিষাক্ত সাপে ডাকিলে কি কৰে?'

'বিষাক্ত সাপেও সকলো সময়তে ভালকৈ দাঁত বহুৱাব নোৱাৰে। মই প্ৰথমতে ঘা ডোখৰ চাম। তেতিয়া বুজি পাম কি সাপে ডাকিলে। যেতিয়া জানিম যে শিৰত খোঁটা নাই, তেতিয়া বান্ধ দিম, চেষ্টা কৰিম। ঔষধ দিম। মন্ত্ৰ কাটিম আৰু জাৰিম।'

'ঔষধে কাম দিয়েনে?'

'দিয়ে বাবু। সিৰাৰ তেজত বিষ নোসোমালে কাম দিয়ে। কেইবিধমান টেঙা আছে, সেইবোৰ এবিধ লতাৰে সৈতে বগা আৰু নীলা অপৰাজিতা ফুল চেনিৰে সৈতে মিলাই লৈ ঔষধ কৰোঁ আৰু সেই ঔষধ এডাল সৰু শলাৰে সাপে খোটা ঠাইত লগাই দিওঁ। তাৰ আগতে বান্ধ দিম, ঠাইখিনি ফালি লম, মুখত কাপোৰ লৈ বা ধূলি সুমুৱাই লৈ সেই কটা ঠাইখিনিৰ পৰা তেজ সুহিম। এনেকুৱা আৰু নানা বিধৰ ঔষধ আছে।'

'তাৰে ৰোগী বাচে নে?'

'বাচে নে বুলি সুধিছে কিয় বাবু? ইয়াতেইতো সকলো বাচি আছে। আপোনালোকে এইবোৰ চিকিৎসাক ফাং ফুং বুলি ক'ব। চাওক বাবু, ইয়াৰ পৰা কলিকতালৈ মাত্ৰ সৌ কণ দূৰ। তথাপিও তাৰ পৰা ইয়ালৈ নাহে বেজী, নাহে ডাক্তৰ। এয়েই হ'ল আমাৰ ভৰসা, নহয় জানো।'

'সাপে যদি মানুহৰ গাৰ কোনো বেলেগ ঠাইত খোটে? তেতিয়া কি কৰে?

'বাবু। আমি ইয়াত আন্ধাৰৰ মাজত চলা-ফুৰা কৰোঁ। সেই কাৰণে ভৰিতে খোঁটে, সৰহ ভাগ। ঘৰৰ ভিতৰতো খোঁটে, কেতিয়াবা মানুহে শুই থাকোতে টোপনিত হাত আহি মাটিত

পৰিল। এনেকুৱা ঘটনাত হাত আৰু ভৰিত বান্ধ দিব পাৰি। সাপে সাধাৰণতে মানুহৰ ডিঙি বুকু আৰু কঁকালত খোঁটাৰ ঘটনা নঘটে। যদি খোঁটে তেতিয়া মৰিবই। আপুনি বান্ধ দিব ক'ত? গাৰ সকলো ঠাইতে জানো বান্ধ দিব পাৰি?'

' সাপে যদি ভালকৈ বিষ দাঁত বহুৱায়, তেতিয়া কি কৰে?'

'তেতিয়া বান্ধ দিম, ফালিম, মুখেৰে বিষ চুহি আনিম তাৰ পিচত ইৰফানপুৰলৈ নিবলৈ কম। তাৰ্লৈ গৈ যোৱা সাত বছৰৰ ভিতৰত মাত্ৰ দুবাৰহে 'ইঞ্জিচান' পাইছোঁ আৰু ৰোগীও বাচিছে। সাপে ভালকৈ খুটিব পাৰিলে সেই ৰোগীক বচাবলৈ মালৰ সাধ্য নাই বাবু। সকলোবোৰেই তেতিয়া ভুৱা মাল, সিহঁতে তেনেকুৱা ৰোগীক লৈ বান্ধ-মন্ত্ৰ-জৰা-ফুকা এইবোৰ খেলা দেখুৱাব পাৰিব, কিন্তু আপুনি জানেই বাবু, তেনেকুৱাকৈ বিষ দেহত সোমাই যোৱাৰ পিচত বেজীয়েই একো কাম নকৰে। কলিকতাত ডাক্তৰে সেই বুলি কৈছিল। মোৰ পিতাও বচা নাছিল।'

'আপোনাৰ পিতাকো সাপে ডাকিছিল নেকি?'

'ওঁ, শিয়ড়চাঁদা সাপে।'

বসন্তয়ো সেইবোৰ কথা জানে। মাটি ফেটীৰ বিষ বাৰ মিলিগ্ৰামৰ বেছি,............ গোম ফেটীৰ বিষ পোন্ধৰ মিলিগ্ৰামৰ বেছি আৰু চকৰি ফেটীৰ বিষ ছয় মিলিগ্ৰামৰ বেছি শৰীৰৰ ভিতৰত সোমালে স্নেক্‌ভেনম্ এণ্টিছিৰাম দিলেও একো লাভ নহয়। গোম-ফেটীৰ ক্ষেত্ৰত শৰীৰৰ ৰঙা তেজৰ কণিকাবোৰ ভাগি যায়, নাম-মুখ-মূত্ৰ আৰু গুহ্যদ্বাৰেদি ৰক্তস্ৰাৱ হয়। লগে লগেই যদি মৃত্যু হয় তেন্তে ভগৱানৰ কৰুণা বুলি ধৰিব লাগে। সেয়ে নহ'লে গাৰ মঙহ গলি খহি পৰিবলৈ ধৰি এক অসহনীয় মৃত্যু হয়। মাটি-ফেটী আৰু চকৰিৰ বিষ হৈছে নিউৰোটক্সিন। স্নায়ু অৱশ হৈ আহে, পেশী সংকুচিত হ'বলৈ ধৰে, মুখেৰে লালতি বয়, টোপনিত ঢলি পৰে, উশাহৰ গতি কমি যায় আৰু তাৰ পিচত হয় মৃত্যু।

শ্ৰীপদে ক'লে, 'মই মোৰ ক্ষমতাৰ দৌৰ কিমানখিনি তাক জানো। আৰু এতিয়া বেজী ওলাইছে যেতিয়া মানুহ মৰিবলৈ যাব কিয়?'

'দুৰ্বল শৰীৰতো একেই প্ৰতিক্ৰিয়া হয় নেকি?'

'একেই হয়। খাবলৈ নাপাই অনাহাৰে থকা মানুহৰ মনৰ জোৰ নাথাকে। সামান্য বিষ গাৰ ভিতৰত সোমালেও সেইবোৰ মানুহ মৰে।'

বসন্তই অত্যন্ত ভাৰাক্ৰান্ত মন এটা লৈ ঘৰলৈ উভতি গ'ল। সামান্য বিষ গাৰ ভিতৰলৈ গ'লেও মানুহ মৰে? একমাত্ৰ দুৰ্বল আৰু প্ৰতিৰোধ শক্তি নথকা শৰীৰ কাৰণেই?

হঠাৎ বসন্তই ভাবিলে যে সকলোবিলাক কথাকে কেৱল একাডেমিক আগ্ৰহেৰে চাবলৈ গ'লে ভুল হ'ব। মানুহৰ দুৰ্বল শৰীৰত ডাইল সাপৰ বিষৰ প্ৰতিক্ৰিয়া কেনেকুৱা হয়, সেইটো তেওঁ দেখা পাব আৰু লিপিবদ্ধ কৰিব পাৰিব। কিন্তু কথা হ'ল, কলিকতা হেন মহানগৰীৰ গাতে লাগি থকা এখন গাওঁ ইমান অন্ধকাৰৰ মাজত সোমাই আছে কি কাৰণত?

লাভে নোপোচায় বুলিয়েই নস্কৰে ইটাবোৰ নেবেচিব। তাৰ পৰিণাম স্বৰূপে বিষাক্ত

সাপৰ বংশ বৃদ্ধি হ'ব আৰু মানুহো মৰি থাকিব। এইবোৰ মানুহ অনাহাৰত শুকাইছে কিয়? আৰু নস্কৰে এই ধাৰাবাহিক অনাহাৰ অৱস্থা সৃষ্টি কৰাত কি ভূমিকা লৈ আছে? হেল্‌থ চেণ্টাৰত কিয় এণ্টিছিৰাম নাথাকে?

এইবিলাক প্ৰশ্নত হেল্‌থ চেণ্টাৰৰ কম বয়সীয়া ডাক্তৰজনে মাথোন নজনাৰ ভাও ধৰি মূৰটো জোকাৰিলে। এইবোৰ 'কিয়'ৰ উত্তৰ তেওঁ একোকে নাজানে। কলিকতাত স্বাস্থ্য দপ্তৰ মানে হৈছে মন্ত্ৰী-আমোলাফাইল। মানুহ আৰু মানৱীয় সমস্যা এইবিলাক তাত মাথোন ফাইলৰ কিছুমান আখৰ।

ডাক্তৰে ক'লে, 'মোৰ হাস্পতালখন চালেই আপুনি বুজি পাব। এখন বিচনাত ছজনীকৈ প্ৰসুতীয়ে কেঁচুৱা লৈ থাকিব লাগে। কেতিয়াবা এনেকুৱাও হয়। আৰু এণ্টিছিৰামৰ কথা কৈছে আপুনি! মই খুজি পঠিয়াও, তেওঁলোকে পঠিয়াই দিয়ে এণ্টাৰোকুইনল। অফিচিয়েলি কোনো মেলেৰীয়া নাই, নিৰ্মূল। গতিকে মেলেৰীয়া হোৱা বুলি খবৰ পঠালেও তাৰ ঔষধ নপঠায়। তাৰ সলনি পঠাই দিয়ে দ'ম দ'ম গৰ্ভনিৰোধক বড়ি আৰু এটা মিক্সাৰ।

'আপুনি কৈছে কি! হয় নেকি!'

'ডেটল নাই, তুলা নাই, চিৰিঞ্জ নাই, ক্লিনিকেল টেষ্টৰ কোনো ব্যৱস্থা নাই, আনকি মাৰ্কুৰি ক্ৰোমো আমাক নিদিয়ে, জানে! আমাৰ কোৱাৰ্টাৰ নাই, মহিলা নাৰ্ছ নাপাওঁ। জামাদাৰৰ বাবে ছেংশ্যন নাই। তথাপি এইবোৰৰ মাজতেই মানুহ আৰোগ্য হৈ ঘৰলৈ উভতি যায়। কিয় জানে? ইহঁতলৈ বোধহয় যমৰো অৰুচি। ফলত সকলোবোৰ কেছ পঠিয়াই দিওঁ কলিকতালৈ বা ডায়মন্‌ডহাৰবাৰলৈ। নহ'লে আৰু কি কৰিম?'

'এণ্টিছিৰাম খুজি পঠাওক।'

'বিচাৰোঁ ডাঙৰীয়া, বিচাৰোঁ।'

'নাপায় নেকি?'

'নাপাওঁ। আপোনাৰ হাতত থকা বুলি শুনিলো।'

'আছে। সেয়া সামান্য।'

'তাৰ পৰাই দিব নেকি?'

'চাওঁ বাৰু। আপোনাৰ দৰকাৰেই বেছি।'

'অতি হতাশ হৈছোঁ, জানে? বুজি পাওঁ, বেজী দিলেই ৰোগী বাচি উঠিব, অথচ............. শ্ৰীপদে যেতিয়া কেছ লৈ আহে............ মোৰ কি ভাৱ হয় জানে?'

'কি?'

'শ্ৰীপদৰ দৰে বুদ্ধিমান মানুহক ট্ৰেইনিং দি ল'ব পৰাহেঁতেন, তেওঁ ইন্ট্ৰাভেনাছ ইন্‌জেকচন দিব অৱশ্যে নোৱাৰিব, কিন্তু অতি সহজেই ইনট্ৰামাস্কুলাৰ বা ছাবকিউটেন্স ইন্‌জেকচন দিব পাৰিলেহেঁতেন। অত্যন্ত বুদ্ধিমান মানুহ। ইয়ালৈ অনাৰ আগতে ৰোগীৰ লিগেচাৰ, ছাক্‌চন্ আটাইবোৰ সম্পূৰ্ণ কৰি লৈহে আনে। আচলতে বচায় তেৱেঁই। অথচ

তেওঁ হ'ল ভুৱা আৰু মই হ'লো ডাক্তৰ!'

'ছাকচন্ কৰাটো জানো উচিত?'

'তেওঁৰ দাঁত আৰু দাঁতৰ মাৰি ভাল। আপুনি মোক ছিৰাম দিবনে?'

'চাওঁ, ৰ'ব।'

'আপোনাৰ ভিন্‌দেৱেকক নকয় কেলেই?'

বসন্তই হাঁহি দিয়ে। কয়, 'এই খবৰটো সকলোৱেই জানে, নহয়নে বাৰু? অথচ হিমাদ্রিদা ইয়ালৈ অহাও নাই আৰু ময়ো কাকো কোৱা নাই! তথাপি সকলোৱেই জানে।'

'সৰু ঠাই গতিকেই।'

'বাৰু, তেওঁক কম।'

বসন্তক ভিনিহিয়েকে ভাল নাপালে। ক'লে, 'লেখি দিছোঁ বাৰু, কলিকতাৰ অমুক ঠাইলৈ গ'লে পাবা। অলপহে পাবা। কিন্তু মোৰ নাম যেন ঘূণাক্ষৰেও প্ৰকাশ নাপায়। হেল্‌থ ডিৰেক্টৰেটে একো কামেই নকৰে। কলিকতাৰ হাস্পতাল বিলাকেই সভ্য দেশৰ পক্ষে লাজৰ বিষয়। আৰু মফচলৰতো কথাই নাই, হেল্‌থৰ প্ৰশ্ন তাত একেবাৰে আদিম অৱস্থাতে আছে। হেল্‌থ চেণ্টাৰত ঔষধ দিব! হেল্‌থ চেণ্টাৰ! কেইখন জিলাৰ সদৰ হাস্পতালত অ'-টি এয়াৰকণ্ডিশ্যনড্ আৰু এক্স'-ৰে মেচিনে কাম কৰে? কিমানত ৰোগীৰ বিছনা পৰিষ্কাৰ? ৱাৰ্ডবোৰত কুকুৰ ঘূৰি ফুৰে। মই বাৰু এইবাৰ লেখি দিছোঁ, কিন্তু এইবিলাক কথাত বৰ বেছি মূৰ নঘমাবা। মই ইয়াত চাকৰি কৰিবলৈ আহিছোঁ, চাকৰি কৰি শান্তিত থাকিব খোজোঁ। বাঘৰ চোঙত ঘোং সোমাইছেহি। তোমাৰ দুদিনৰ উৎসাহত এইবোৰ একো নহ'ব।'

বসন্ত কলিকতালৈ যায় আৰু এণ্টিছিৰাম লৈ উভতি আহে। যাৰ ওচৰত গৈছিল, তেওঁ ''অ'! এণ্টিছিৰাম'' বুলি কৈ বৰ উদাসীন ভাৱেৰে বস্তুকেইপদ তেওঁৰ হাতত তুলি দি সতৰ্ক কৰি দিয়া উচিত বিবেচনাৰে লগতে কয় 'চাব, এইবোৰ বস্তুৰ আকৌ বৰ প্ৰতিক্ৰিয়া আছে।'

'জানো।'

'কি জানে?'

'এইবিলাক ঔষধ যে আমাৰ ইন্সটিটিউটতে তৈয়াৰ হয়। বাৰু, ঔষধবিলাক ইয়াতেই থাকে নেকি?'

'মইতো তাকে দেখা পাইছোঁ।'

'দেৱালৰ শোভা বঢ়াই আছে আৰু!'

বসন্তৰ পুনৰ ভাৱ হয়, এইবোৰ ঔষধকে যদি সাধাৰণ ঔষধৰ দৰে বজাৰত পোৱা গ'লহেঁতেন। তাৰ পিচতে ইয়াৰ বিপৰীতে যুক্তিবিলাকো তেওঁৰ মনলৈ আহে আৰু তেতিয়া হতাশ হৈ পৰে। সৰ্পদংশনে কোনো ঔষধ প্ৰতিষ্ঠানক আগ্ৰহী কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ সাপে খোঁটে মাত্ৰ চাৰি লাখ মানুহকহে আৰু মৰে মাত্ৰ কুৰি হাজাৰমান। অতি বিস্ময়ৰ কথাটো

হৈছে এয়েই যে সেই কুৰি হাজাৰৰ পৰিসংখ্যাটোৱেই বহু বছৰ ধৰি একে বৈ গৈছে। ভাৰতত সাপ আৰু মানুহৰ মাজত কিবা বুজাপৰা আছে হ'বলা!

ভাল কথা, ঔষধ কোম্পানীয়ে বাৰু তৈয়াৰ কৰা নাই ঔষধ; কিন্তু চৰকাৰেতো কৰিছে। মাটি ফেটী, চকৰি ফেটী, গোম ফেটী আৰু শঙ্খচূৰ সাপৰ বিষৰ জৰিয়তে ঘোৰাৰ প্লাজমাক হাইপাৰ-ইমিউনাইজ কৰে। সেই প্লাজমাক ৰাসায়নিক উপায়েৰে শুকোৱা হয় আৰু এই শুকান অৱস্থাতে এণ্টিভেনম বহুদিন থাকে।

কিন্তু ঔষধ যদি তৈয়াৰেই কৰে তেন্তে মানুহৰ মাজত বিলাই নিদিয়ে কিয়? কলিকতাত সেইবোৰ গুদামত ভৰাই থৈ লাভ কি? কি কাৰণে সৰ্প দংশনৰ বিজ্ঞানসন্মত চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা কলিকতাতহে আছে? কলিকতাৰ কাষতে থাকিও ইৰফানপুৰ হেল্‌থ চেণ্টাৰ আৰু বেহুলা ব্লক কি কাৰণে ভয়ানক বিষাক্ত সাপৰ দয়াত জীয়াই থাকিব লাগে?

হেদো নস্কৰে ইটাবোৰ বেচি নিদিলে কেলেই? হেদো নস্কৰক শাস্তি দিয়াৰ উপায় প্ৰশাসনৰ হাতত নাই কেলেই?

এই মুহূৰ্ত্তত স্বাস্থ্য কেন্দ্ৰৰ ডাক্তৰে কোৱা এষাৰ কথা বসন্তৰ মনত পৰি গ'ল আৰু ষ্টেৰাইল-পাইৰোজেন মুক্ত ফিজিয়লজিকেল ছল্ট ছলিউশ্যন কিনাৰ সময়ত তেওঁ দুটা ছিৰিঞ্জো কিনিলে। লগতে কিনিলে এটা টৰ্চ আৰু এটা আন্দাজ কৰি ফুট পাথৰ পৰা কিনি ল'লে এযোৰ ৰবৰৰ ছান্দাক পাম্পছু।

ইচ্ছা কৰিয়েই বসন্ত সন্ধ্যাৰ ট্ৰেইনতে উভতি আহিল। স্বাস্থ্যকেন্দ্ৰৰ ডাক্তৰৰ ঘৰলৈ গৈ এণ্টিভেনম্ আৰু ছলিউশ্যনখিনি দি ক'লে, 'মোৰ নাম যেন কোনোপ্ৰকাৰে নোলায়, চাব। নহ'লে আপুনি-মই-আমি কোনো সাৰি নাযাওঁ।'

ডাক্তৰে অভিভূত হৈ পৰি কয় 'কেতিয়াও নাপাহৰোঁ ভাই! সাপে খোঁটা মানুহ ইঞ্জেকচন নাই বুলি মুখেৰে ফেন উলিয়াই মৰে! চকুৰ আগত সেই দৃশ্য কি যে কষ্টকৰ!'

বসন্তৰ মনত পৰে, হেল্‌থ চেণ্টাৰৰ লেতেৰা, চূণ-বালি এৰোৱা আৰু ফাঁট মেলা বেৰবোৰত দেখা পোৱা আৰু কেলেণ্ডাৰৰ পৰা কাটি লগোৱা সাই বাবা, বামাক্ষ্যাপা আৰু মা সাৰদামণি-ৰামকৃষ্ণৰ ছবিবোৰলৈ। বিজ্ঞানসন্মত চিকিৎসা প্ৰশাসনৰ নিৰ্মম উদাসীনতাৰ বিফল হ'ব লগা হ'লে ডাক্তৰে বোধহয় এইদৰেই সেই মহান পুৰুষ আৰু নাৰীসকলৰ মূলগাওকৰে আঁকা ছবিবোৰৰ পৰাই ভৰসা বিচাৰে। ক্তিত ডাইল কাল সাপে কামুৰিলে সাইবাবাৰ ছাঁই আৰু মৌৱেও একো কাম কৰিব নোৱাৰে।

বসন্তই সুধিলে, 'আপুনি নিশ্চয় ট্ৰেইনিং লৈছিল, নহয়নে?'

'কিহৰ?'

'এই এণ্টিভেনম্ বেজ্জী দিয়াৰ।'

'হয় লৈছোঁ।'

'এণ্টি-ৰিয়েকশ্যনৰ ঔষধ-পত্ৰবোৰো আপুনি যেনেকৈয়ে হওক যোগাৰ কৰিব।'

'কৰিম।'

'তেনেহ'লে এতিয়া যাওঁ।'

'ঔষধবোৰ আপুনি লৈ যাব নেকি?'

'নাই, অলপমান ইয়াতো থৈ গৈছোঁ।'

'বহুত মানুহ মৰে, জানিছে?'

'ওঁ, জানিছোঁ।'

'ইমান আন্ধাৰত আপুনি যাবলৈ ওলাইছে!'

'টৰ্চ আছে।'

আন্ধাৰত টৰ্চ জ্বলাই বেহুলাৰ অভিমুখে গৈ থাকোতে আজি বসন্তৰ মনত বৰ আনন্দ লাগিছে। যি কাৰণত তেওঁৰ এই আনন্দ লাগিছে, তাত তেওঁ এইখন ঠাইত কৰিবলৈ অহা কামৰ সৈতে একো সম্পৰ্ক নাই।

বসন্তই পিচদিনা শ্ৰীপদক টৰ্চটো আৰু জোতাযোৰ দি ক'লে, 'আপোনাক এনেয়ে দিয়া বুলি নাভাবিব, মই আপোনাৰ পৰা কাম আদায় কৰি লম।'

'মোৰ পৰা?' এইবুলি কৈ শ্ৰীপদে জোতাযোৰত হাত ফুৰায়, তাৰ নতুন গোন্ধটো শুঙি চায় আৰু ভাষাৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰা কৃতজ্ঞতাৰ দৃষ্টিৰে বসন্তৰ ফালে চাই থাকে।

'বাৰু, এতিয়া আপুনি মনত পেলাই কওকচোন, আপুনি কেতিয়াবা এনেকুৱা কোনো ৰোগী পাইছিল নেকি, যাক চকৰি ফেটী সাপে খোঁটাৰ পিচতো গাত তেনেকৈ বিষ সোমোৱা নাছিল কিন্তু আপুনি সকলো প্ৰকাৰৰ চেষ্টা কৰাৰ পিচতো ৰোগী পিচত মৰি থাকিল........।'

'ভুনি দাসীৰ কথা ক'ব পাৰোঁ।'

'কোন আছিল তেওঁ?'

'তেওঁ আছিল শ্মশানৰ ডোম, সাগৰৰ ঘৈণীয়েক।'

'গোটেই কেছটো কৈ যাওক।'

'আপুনি লেখি ল'ব খুজিছে নেকি?'

'ওঁ।'

'চাহ এটোপা আনিবলৈ কওঁনে?'

'কওক বাৰু ।'

'ৰাধি, চাহ অকণ কৰচোন মা।'

'কওক এতিয়া।'

'ভুনি দাসী শুই আছিল। আমাৰ ইয়াত সকলোৱেই মাটিতে শোৱে, ঢাৰি পাৰি, আপুনি জানেই নহয়? তেনেকৈ শুই থাকোতে টোপনিত তাইৰ হাতৰ কেঞা আঙুলিত সাপে খুটিলে। মোক ক'লেহি, মই গৈ টানি বান্ধ এটা দিলোগৈ। তাৰ পিচত আঙুলিটো ফালি তেজ শুহিলো। গোটেই ৰাতিটো তাতে পৰ দি থাকিলো। পিচ দিনালৈ বিপদ আঁতৰি গ'ল।

তথাপি মই হাতৰ বান্ধটো খুলি দিয়া নাছিলো। মাত্ৰ অকণমান হোঁহকাইহে বান্ধি থৈছিলো। সন্ধিয়ালৈ তাই ভালকৈ কথা-বতৰা পাতিব পৰা হ'ল, চকুৰেই পৰিষ্কাৰ দেখা পালে, তাৰ পিচত মই দেখিলো তাইৰ গাৰ পৰা অনা তেজত বতাহ লাগি তেজ গোট মাৰিছে। হাতখনলৈও সাৰ আহিছে, বেজী এটাৰে ফুটাই দিওতে তাই গালিও পাৰিলে। তাৰ পিচত মই তাৰ পৰা গুচি আহিলো।'

ৰাধিয়ে চাহ আনি দিলে। দুয়ো চাহ খাই ল'লে। গাখীৰ নোহোৱা চাহখিনি পৰম তৃপ্তিৰে শেষটোপালৈকে চুহি খাই গিলাচটো নমাই থৈ শ্ৰীপদে আকৌ ক'বলৈ ল'লে, 'পিচদিনা সাগৰে আকৌ মোক মাতি পঠালে। গৈ দেখোঁ যে তাইক সাপে যিদিনা খুটিছিল সেই দিনাই তাইৰ বাঁহত খোচ খাই বিষাই থকা ভৰিটো ফুলি উঠিছে। বুকুত বিষ হৈছে আৰু ঘনে ঘনে মূৰ্ছা যাবলৈ ধৰিছে। হুঁচ ঘূৰি আহিলে তাই উশাহ ল'ব নোৱাৰা বুলি আৰু বুকুৰ অসহ্য বিষ বুলি ক'বলৈ ধৰিলে। লগে লগেই ইৰফানপুৰলৈ লৈ যোৱা হ'ল। কিন্তু নাবাচিল।'

'ডাক্তৰসকলে কি বুলি ক'লে?'

'ক'লে বোলে তুমিতো সাপে খোটাৰ চিকিৎসা ঠিকেই কৰিছিলা ছিৰিপদ, কিন্তু তাইৰ শৰীৰত একোৱেই নাছিল। তাৰ ওপৰতে সেই বাঁহৰ কাঁইটৰ পৰাও বিষক্ৰিয়া হ'ল।' শ্ৰীপদে নিষ্ফল ক্ৰোধত থুই এথোপা পেলাই ক'লে, 'আৰু ডাক্তৰৰ তাতো দৰকাৰত দিবলৈ 'ইঞ্জিচান' নাছিল। মাইকী মানুহজনী আছিল গাভৰু, তিনিটা সন্তানৰ মাক। ধনুষ্টংকাৰ ৰোগত তাই বেঁকা হৈ গ'ল। আৰু মুখত কি ফেন! তাৰ মাউৰা ল'ৰা-ছোৱালী কেইটাক মানুহ কৰি তুলিবলৈ সাগৰে আকৌ সিদিনা বিয়া কৰাইছে। সাতটা মাহ বেচেৰাই কান্দি কাটি পাৰ কৰিছে।'

'এইটো বাৰু এটা। আৰু কওকচোন।'

'আৰু আছে। মই আপোনাক স্বচক্ষে দেখুৱাই দিম। আছে নহয় আপুনি? নিজেই দেখা পাব। বাৰু, আপুনি কওকচোন, সাপৰ বিষ নমাৰ পিচতো আকৌ বিষক্ৰিয়া হ'ব পাৰেনেকি?'

'পাৰে।'

'তাক কেনেকৈ নিবাৰণ কৰিব পাৰি?'

'তেতিয়া ডাক্তৰৰ বিনে গতি নাই।'

'ঔষধো নাই, ইঞ্জিচানো পাবলৈ নাই, ডাক্তৰে কৰিব কি?'

'ৰোগী মৰি থাকিব।'

'আমাৰেই মৰণ সকলোতে।'

'এতিয়া মই কওঁ শুনক। মই ইনজেকশ্যনৰ সঁজুলি আৰু ঔষধ সকলো লৈ আহিছোঁ। আপোনাক শিকাম।'

'মোক শিকাব?'

'ওঁ, আপোনাক।'

'আপুনি কওকচোন, মই পাৰিমনে?'

'পাৰিব। এইবাৰ কোনো কেছ আহিলে মই কেনেকৈ কি কি কৰোঁ সকলো চাই লব।'

ল'ৰাটোক পঢ়াইছোঁ। সিয়েই শিকিলে নহয়নে?'

'সিও শিকক। আপুনিতো চিৰদিন জীয়াই নাথাকে।'

'মই বাৰু পাৰিম নে?'

'পাৰিব, পাৰিব। মই জানো কাৰণে মই সিৰত বেজী দিওঁ। আপুনি দিব হাত বা ভৰিৰ এনেকুৱা ঠাইৰ ওপৰত, ছালখনৰ তলত। কিমান দিব, কেনেকৈ মিলাব, মই সকলো দেখুৱাই দিম। যিখিনি ছিৰাম মই আনিছোঁ তাৰে বহুত দিন যাব।'

'বেয়া হে নাযায়?'

'নাযায়।'

'মই ইঞ্জেচান দি মানুহক বচাব পাৰিম?'

'নিশ্চয় পাৰিব।'

শ্ৰীপদে দুহাতেৰে মূৰটো ধৰি লৈ বহি থাকিল। তাৰ পিচত চকুহাল মচি লৈ ক'লে, 'পিতৃপুৰুষে মোক খং কৰিব। কৰক। ভগৱানে মোৰ সকলো দেখি আছে । মই যে একোকে কৰি দিব পৰা নাই, প্ৰভু । পিতৃপুৰুষসকলে যি বিদ্যা আমাৰ ওপৰত পেলাই থৈ গ'ল, সেইবোৰ এতিয়া বলে নোৱাৰা বোজা যেন হে পৰিল আমাৰ । এতিয়া নতুন বিদ্যা হাতত লৈ বেয়া হ'লো যদি হ'লো, বিপথে গ'লো যদি গ'লো; কিন্তু মানুহতো আৰু নমৰে, বাচি থাকিব!'

'নিশ্চয় বাচি থাকিব।'

'তেন্তে শিকাই দিয়ক, বাবু।'

'শিকাম, শিকাম।'

শ্ৰীপদৰ শিকাৰ ক্ষমতা দেখি বসন্ত বিস্মিত হয়। বসন্তই প্ৰথমতে তাক নিজৰ ঘৰত বহুৱাই লৈ তাৰ হাতৰ আৰু ভৰিৰ পেশীত, ছালৰ তলত ডিষ্টিল্‌ড্ ৱাটাৰ বেজীৰে সুমুৱাই দেখুৱায়। তাৰ পিচত বসন্তই নিজৰ হাত আৰু ভৰিত সেইদৰে বেজী ফুটাবলৈ শ্ৰীপদক কয়। এনেদৰে প্ৰেকটিচ কৰি থকাৰ ফলস্বৰূপে দুয়োজনৰে হাত আৰু ভৰিত খোচৰ বিষ হয়; কিন্তু শ্ৰীপদে খুব সোনকালেই সকলো কথা শিকি উঠে।

এমোনিয়াম ক্লোৰাইড আৰু আৰু গৰম পানী ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ শিকায় বসন্তই । উতলা পানীত তাপ দিবলৈ শিকায়। এইবোৰ কাম কৰি দুয়ো বৰ উত্তেজিত আৰু আনন্দিত। শ্ৰীপদে কয়, আপুনি মোক যি শিকাইছে তাত মানুহ বাচিব, মানুহ বাচিলে বিষ ধুৰিৰ কোপও নাথাকিব।

'কিহৰ কোপ?'

'তাকেইতো কৈছোঁ। যিটো যুগত যিটো মন্ত্ৰ। চলাইতে ল'ৰা পাবলৈ প্ৰসূতী

ঘৈণীয়েকইঁতক হাস্পতাললৈ নপঠায় নেকি? 'টাইফয়েট' হ'লে তালৈ নাযায় নেকি? সাপে খোঁটা মানুহক বেজী থাকিলে যেতিয়া ডাক্তৰে দিয়ে তেতিয়া নলয় নেকি?'

বসন্তই হাঁহি দিয়ে। কলিকতাৰ ওচৰৰে এই নিৰ্বান্ধৱ বেহুলাত বাস কৰাটো শ্ৰীপদৰ কাৰণে অত্যন্ত চিত্তাকৰ্ষক অভিজ্ঞতা হৈ পৰিছে। শ্ৰীপদে কয়, 'শংখচূড়ৰ মতা-মাইকীৰ বিয়া হয় পুহ-মাঘ মাহত। এইবাৰ চালা আঘোণ মাহত ধান কাটি আমি আটায়ে চান্দা তুলি কেৰাচিন কিনিম আৰু ইটাখোলাটোত জুই দি সাপৰ বংশ নিৰ্মূল কৰিম। উস্! সাপৰ কি আড্ডা! যেন মনসাপুৰীহে!'

ইয়াৰ পিচতেই হেদো নস্কৰৰ ঘৰত কাম কৰা ল'ৰা শশীয়ে সাপৰ কথা পাহৰি ইটাখোলাৰ পৰা চাৰিটা ইটা আনিবলৈ যাওঁতে সাপে তাৰ কৰঙনত খুটিলে। শ্ৰীপদে বসন্তক মাতি পঠাই ক'লে, 'দাঁত পিচে বহুৱাব পৰা নাই, ছালৰ ওপৰে ওপৰে ঘঁহনিহে খাইছে মাত্ৰ।'

কিন্তু শশীয়ে ধৰিয়েই ল'লে সি মৰিব বুলি আৰু তাৰ ফলস্বৰূপে মনস্তাত্বিক প্ৰতিক্ৰিয়াৰ হেতুকে ইতিমধ্যেই তাৰ দেহত মাটি ফেটীয়ে কামোৰাৰ লক্ষণবোৰ প্ৰকাশ পাবলৈ ধৰিলে। শ্ৰীপদে তাক পাৰে মানে গালি পাৰিলে, 'তই এইবোৰ ঢং দেখুৱাবলৈ নাহিবি শশী।'

বসন্ত আহি চাই দেখে যে বান্ধ দিয়াকে ধৰি যাৱতীয় কাম শেষ কৰি থৈছে শ্ৰীপদে। পানীও উতলি আছে, ছল্‌ট ছলিউশ্যনো ৰেডী। বসন্তই ক'লে, 'দিয়ক এতিয়া বেজী, মই দেখুৱাই দিয়াৰ নিচিনাকৈ।'

'ছিৰিপদে ইঞ্জেচান্ দিব?' সকলো মানুহে সেইবুলি কৈ যেন আতংকিত হৈ উঠিল! শ্ৰীপদেও তেতিয়া সেই প্ৰখ্যাত বালকক এন্টিৰেবিড্ ইন্‌জেকশ্যন দিবৰ সময়ত লুই পাস্তুৰৰ আত্মবিশ্বাসেৰে সিহঁতৰ প্ৰতি গৰ্জ্জি উঠিল, 'বিষধুৰিৰ আদেশত যি কৰিছোঁ তাত যদি বিশ্বাস নাই তেন্তে ভাগ ছালাইঁত।

সি ইন্‌জেকশ্যন দিয়ে আৰু চিএৰি বিষহৰিৰ মন্ত্ৰও গাই থাকে—

"মা মনসা দয়া কৰি বিষয়ত লাগি ধৰি।

ভুজঙ্গনয়নী ভুজঙ্গৰ বিষ নিলে হৰি।।

বিষ গ'ল সপ্ত স্বৰ্গৰ উপৰ ফাললৈ।

মা মনসাই দোহাই দিলে শংকৰ পিতালৈ।

বিষ গৈ শংকৰৰ হ'ল কণ্ঠহাৰ।

জয় জয় শুভংকৰ শংকৰৰ দোহাই।।"

বিজ্ঞান আৰু বিষহৰি উভয়ৰে সাধনা শ্ৰীপদে বৰ কৌশলেৰে চলাই থাকিল। গৰম পানীত ছল্‌ট ছলিউশ্যন দি ক্ষতস্থানত ঢালে। উতলা পানীৰ সেক দিয়ে। ইন্‌জেকশ্যন দিয়াৰ এঘণ্টাৰ পিচত বান্ধ খুলি আন এঠাইত বান্ধে আৰু সমানে চিএৰি মন্ত্ৰ মাতি থাকে—

"ধ্বনি ধ্বনি ধ্বনি যাৰ।

ধ্বনি বলতে বিষ নাই আৰ।।

হাড়ে মাংসে ধ্বনি ফুটে।

ধ্বনি উড়িতে বিষ না উঠে।।"

বসন্তই যেতিয়া ক'লে ৰোগীৰ শৰীৰ আৰু প্ৰাণৰ আশংকা নাই বুলি, তেতিয়া শ্ৰীপদেও নিজৰ বেজালিৰ জোলোঙাটো সামৰি লয়। তাৰ পিচত শশীৰ মাকক ক'লে, /তই এতিয়া গৈ নস্কৰৰ ভৰিত দীঘল দি পৰি চাউল-দাইল মাগি আনি মনসা মাৰ ভোগ দেগৈ। আৰু খুব চিঞৰি চিঞৰি তই কান্দি নস্কৰক কবি বোলে তোমাৰ সেই ইটাখোলাৰ সাপে কামুৰিছে যেতিয়া তুমি ভোগৰ বস্তুবোৰ দিবই লাগিব।'

'তুমি কৈছানে? মই 'দগ্‌গা ক্যাত্তৰাণী'য়ে নস্কৰক সুদাই এৰি দিম? হেদোৰ ইটাখোলাটোৰ পৰাই মোৰ আজি সৰ্বনাশ হ'ব খুজিছিল! বাৰু ছিৰিপদ! মাই তোমাক আজ্ঞা দিছে ইঞ্জিচান দিবলৈ?'

'বাপ্ ৰে! সেইজনাৰ আজ্ঞা নহ'লে পাৰোঁনে? ইমান অবিশ্বাস কৰিছানোঁ কিয়? এই ছিৰিপদে নিজৰ জীৱন দি তোমালোকৰ জীৱন ৰাখি আহিছোঁ। তাৰ বাবে কলটো কচুটো কিবা এটা কেতিয়াবা লৈছোঁনে মই কাৰোবাৰ পৰা? তোমালোক বাচাইঁত আটাইবোৰ শুখোৱা মানুহ, সাপে ডকাৰ পিচত মোৰ শুৰিলৈ নহাকৈ থকাই উচিত।'

শশীৰ মাকে শ্ৰীপদৰ ভৰিহাল সাৱটি ধৰে আৰু তাত উপস্থিত থকা সকলোৱেই শশীৰ মাকক গালি পাৰিবলৈ ধৰে। শ্ৰীপদ দক্ষ অভিনেতা। সি বুজি উঠে, মঞ্চ এতিয়া তাৰ। গতিকে কয়, 'তোমালোকক ক'বলৈ আৰু বহুত কথা আছে। সকলোৱে শুনা!'

'কোৱা, কোৱা। মৰা ল'ৰা এটা তুমি জীয়াই দিলা।'

'মই মাৰ সেৱক, মাৰহে সেৱক! তেওঁ না কৰিলে জানো মই কিবা কৰিব পাৰোঁ? তেৱেঁই সপোনত ক'লে বোলে মই বসন্তক পঠিয়াইছোঁ, সি তোক সকলোবোৰ শিকাই দিব। আৰু ক'লে বোলে বেহুলাৰ অৱস্থা দেখি মোৰ মনত বৰ দুখ হৈছে।'

'আৰু কি ক'বা কোৱা।'

'হেদো নস্কৰে চৰকাৰৰ কেৰাচিন নিজৰ ঘৰলৈ নি কণী পৰাইছে। তাৰ সেই ইটাখোলাটোৰ পৰাই আমাৰ সৰ্বনাশ হৈছে, কিন্তু সি আমাক কেৰাচিন নিদিয়ে। এইবাৰ আঘোণ মহীয়া আমি আটায়ে ধান চপাই দি উঠি চান্দা তুলি কেৰাচিন কিনিম।'

'কিনি কৰিব কি?'

'তাৰে ইটাখোলাত জুই দি ফেটী সাপৰ বংশ উছন কৰিম। নহ'লে আমি ইয়াত কোনো বাচি নাথাকোঁ।'

'ভাল হ'ব, ভাল হ'ব, তাকে কৰিম।'

তাৰ পৰা ওলাই আহি শ্ৰীপদে বসন্তক ক'লে, 'এতিয়া ইহঁতৰ নাচ-বাগ কি চাব। তেতিয়া চাব, আটাইবোৰেই গা এৰা দিব। ইহঁতে নিজৰ ভালটো নিজে কেতিয়াও বুজি

নাপায়। আটাইবোৰ গুখোৱা ইহঁত!'

তাৰ পিচত আকৌ ক'লে, 'এতিয়া বাৰু দিন নে ৰাতি? মই 'ইঞ্জিচান' দিলো আৰু শশী ৰক্ষা পৰি গ'ল! এ্যাঁ!'

'কিন্তু আপুনি সপোনত দেখাৰ কথা তেতিয়া কি কৈছিল সেইবোৰ?'

'যি কৈছিলো, সঁচা কথা।'

শ্ৰীপদে বসন্তৰ হাত দুখনত ধৰি লৈ ক'লে, 'মোৰ প্ৰতি মাৰ অশেষ দয়া। আপোনাক সন্মতি দি অহাৰ পিচত মোৰ মনত বৰ অনুতাপ হ'বলৈ ধৰিছিল। কিন্তু নিশা মাই সেই শংখচূড় সাপৰ অলংকাৰ পিন্ধি আহি মোক সপোন দেখুৱাই ক'লে বোলে তই যা ছিৰিপদ, বসন্তক ময়ে পঠাইছোঁ।'

বসন্তই বুজি পালে যে ছিৰিপদৰ এই সপোন দেখাটো হৈছে তেওঁৰ অটো-ছাজেশ্যন। এনেকৈয়ে তেওঁ আদিম বিশ্বাসৰ প্ৰতি অবিশ্বাসী হৈ পৰি এতিয়া বিজ্ঞানমুখী হ'বলৈ লোৱাৰ বাবে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিছে। বসন্তই এইটোও বুজিছে যে এতিয়াও শ্ৰীপদৰ মনৰ মাজৰ পৰা আটাইবোৰ জঁট গুচাই পেলাবৰ সাধ্য তেওঁৰ নাই। শ্ৰীপদৰ পক্ষে অন্ধকাৰ ত্যাগ কৰি পোহৰৰ বাটত খোজ কাঢ়িবলৈ লোৱাটোও সম্ভৱ নহয়। আন্ধাৰৰ লগত পোহৰো থাকিবই। কাৰণ মাত্ৰ নামতহে শ্ৰীপদ বিংশ শতিকাৰ মানুহ। আচলতে তেওঁ এতিয়াও নাগৰিকৰ সকলোবোৰ সা-সুবিধাৰ পৰা বঞ্চিত এখন অন্ধকাৰ জীৱনৰে মানুহ হৈ বাস কৰি আছে। বিষহৰিক বৰ্জন কৰাৰ সাধ্য শ্ৰীপদৰ নাই।

শ্ৰীপদে ক'লে, 'মই কাইলৈ হাটলৈ যাম। কাইলৈ নিশা মোৰ ঘৰত এসাজ খাব লাগিব হ'লে। এয়েই মোৰ গুৰুদক্ষিণা?'

'আপুনি খৰচ কৰিব?'

'নকৰিম কিয়? খালৰ মাছ আনিম, আলু আনিম, মোৰ পৰিবাৰে ভাপত দিয়া পিঠা কৰিব। খুব খাম।'

বসন্ত পুৱাতে ইৰফানপুৰলৈ গৈ দোকানৰ পৰা কিছু মিঠাই কিনি আনে। সন্ধ্যা ওলাই যাবৰ সময়ত হেদো নস্কৰে সুধিলে, 'আপুনি হ'বলা ছিৰিৰ ঘৰত খাবলৈ যায়? এইবোৰ কৰিলে নীচ মানুহে আসৈ পায়।'

বসন্তই হাঁহি মাৰি কয়, 'তেওঁ মোৰ বন্ধু মানুহ।'

'বন্ধু!'

'এৰা, আৰু মইতো ইয়াত নাথাকিম। মোৰ পৰা তেওঁ আৰু আসৈ নাপায়।'

হেদো সঁচাকৈয়ে বিভ্ৰান্ত হয়।

কয়, 'নক্সালবোৰে এনেকুৱা কথাবিলাককে কয়, কিন্তু আপুনিতো সিহঁতৰ লগৰ নহয়?'

'নাই, মুঠেই নহওঁ।'

'ইয়াত গাওঁ আছে, গাঁৱৰ সমাজ আছে।'

'বাৰু, মই আহিছোঁ।'

'ছিৰিয়ে বোলে ইঞ্জিচানো দিছে?'

'হয়, দিছে।'

'বিষহৰিৰ আদেশত নে?'

'সেই বুলিয়েতো কৈছে।'

'মাই আদেশ দিলে নে?'

'মই কেনেকৈ জানিম কওক?'

তেৱেঁই পূজা কৰে, তেৱেঁই জানে, মিছা কথাৰ মানুহ নেকি বাৰু?'

'নহয়, নহয়! সেই বুলি ক'লে জিবা খহি পৰিব। বাৰু দিয়ক বেজী সি। গাওঁখনৰ মাথোন ভাল হওক।'

'ভালেই হ'ব।'

'মই কথাটো শুনিয়েই শশীৰ মাকক চাউল-দাইল-মচলা দিছোঁ। মাৰ ভোগ দিয়কগৈ। ল'ৰাটো যে বাচিল।'

'সি অৱশ্যে বাচিল। কিন্তু আপোনাৰ ইটাখোলাটোৰ কিবা এটা নকৰিলে আটাইবোৰ মানুহ বাচি নাথাকে।'

'চাওঁচোন। দামে-দৰে পালে গোটেইসোপাকে বেচি পেলাম।'

শ্ৰীপদৰ ঘৰত চাকিৰ পোহৰত হাঁহৰ মঙহ, কচুৰ ঘেঁটবে ভাত খোৱা হ'ল। ৰসগোল্লা খোৱাৰ পিচত শ্ৰীপদে ক'লে, 'মাৰ গান শুনিবনে।'

'নিশ্চয় শুনিম।'

তাৰ পিচত মনসা মঙ্গলৰ গান হ'ল। নিশাও গভীৰ হ'ল। শিয়ালে হোৱা দিলে। চাৰিওফালে নিঃশব্দ। বসন্তৰ মনটো ভৰি পৰে, ভৰি পৰে।

কেইদিনমান পিচত তামলীৰ পৰা খবৰ আহিল শ্ৰীপদলৈ। তাত স্কুলৰ মাষ্টৰক সাপে ডাকিছে, যাব লাগে। শ্ৰীপদ গৈ সকলো চেষ্টা কৰে। কিন্তু সাপে ডকাৰ আঠঘণ্টা পাৰ হৈ যোৱাৰ পিচতো মৃতদেহৰ ওপৰতে চেষ্টা চলাই যাব লগাত পৰে। বসন্তই বুজি পাইছে, শ্ৰীপদৰ এটা নতুন পৰিচয় ইতিমধ্যে গাওঁবোৰত বিয়পি পৰিছে। তামলীতো সাপৰ ওজা এজন আছে, নাম ভূষণ মাল। ভূষণেই শ্ৰীপদক মাতিবলৈ কৈছে। অৰ্থটো পৰিষ্কাৰ। ভূষণেও তাৰ গাঁৱলৈ শ্ৰীপদক মতাই অনা মানে শ্ৰীপদে বেজী দিয়াৰ কথা সিও শুনিছে।

এনেকৈয়ে দিন গৈ আছিল। শ্ৰীপদ আৰু স্বাস্থ্যকেন্দ্ৰৰ ডাক্তৰৰ সহায়ত বসন্তই নিজৰ গৱেষণা-পত্ৰৰ কাম চলাই থাকিব পাৰে। ঘোঁৰাৰ প্লাজমা-ছিৰামত যিবোৰ মানুহ এলাৰ্জিক নহয়, সেইবোৰ মানুহেও সিহঁতৰ প্ৰতিৰোধহীন শৰীৰত ছেকেণ্ডেৰী ছিম্পটম্ ডেভেলপ কৰি মৰি যাব পাৰে। খাদ্যহীন, পুষ্টিহীন শৰীৰ সিহঁতৰ। পেটত বাঢ়ি অহা খাপৰি, হাপঁনি, গ্ৰহণী, উদৰী, দাঁত ক্ষয় যোৱা, গাৰ ঘা-ফোঁহা— এইবোৰ ইহঁতৰ হৈছে জনমৰ লগৰীয়া।

গতিকে অন্যান্য লক্ষণে দেখা দিয়ে!

মৰে, মানুহ মৰি থাকে! কিন্তু যিবোৰ ৰোগী বাচি যায়, সিহঁতে ডাক্তৰৰ মনৰ শক্তি বঢ়ায় আৰু শক্তি বঢ়াই দিয়ে শ্ৰীপদৰ। বসন্তই এতিয়া সকলো কথা শ্ৰীপদৰ ওচৰত নতুনকৈ শিকে। সাপে খোঁটা মানুহ ভয়তো মৰে বুলি বসন্তই কিতাপত পঢ়িছে।

সেই ভয়ৰ চেহেৰা, তেজ-মঙহৰ ৰূপটো কেনেকুৱা, তাক শ্ৰীপদে দেখুৱাই দিয়ে। কয়, 'ৰাজীব ধোবাৰ মৰণটো দেখিলেনে? মই গৈছিলো হাটলৈ। তাক খুটিলে এটা বিষ-জাল নথকা সাপে, ভাবি ল'লে সি মৰিবই বুলি। এনেকৈ ভয়তে তাৰ বুকুৰ শব্দই থমকি ৰৈ গ'ল। মই গৈ পাওঁতে তাৰ ঘৈণীয়েকে চিঞৰি চিঞৰি কান্দিলে বোলে তুমি ক'লৈ গৈছিলা ঔ, তুমি থকা হ'লে মানুহটো নমৰিলহেঁতেন ঐ! বিষ নোহোৱা সাপে খুটিলেও মানুহে ভাবি লয় যে আচলতে সিজনাইহে ডাকিলে। তাৰ পিচত কথা খতম্। সেই কাৰণেই আমাৰ শাস্ত্ৰত কৈছে বোলে ৰোগীক অকলে থাকিবলৈ নিদিবি, মুখেৰে ডবিয়াই হওক বা হাতেৰে মৰিয়াই হওক ৰোগীৰ মনত বল যোগাবি।'

'মানুহটোৱে ভয়তে হাৰ্ট ফেল কৰিলে।'

'এই ভয়ৰ পৰা কেনেকৈ ৰক্ষা পাব পাৰি, কওকচোন?'

'আপোনাৰ ল'ৰাই শিকিছেনে?'

'নিশ্চয় শিকিছে। মোৰ ল'ৰাই এতিয়া মন্ত্ৰ-তন্ত্ৰ শিকিবলৈ নাহে। তাৰ 'ইঞ্জিচান'তহে বৰ উৎসাহ। কিন্তু লক্ষণবোৰতো সি এতিয়াও বুজি উঠিব পৰা নাই সকলো? তাৰ হাতত গোটেইবোৰ এৰি দিয়া নাই।'

'বান্ধটো সলাই নিদিলে গেংৰিন হ'ব আৰু বান্ধটো ঘপ্ কৰে খুলি দিলে মৰণ হ'ব, এই কথা দুটা তাক শিকাব।'

'সকলো শিকাইছোঁ। মই কাৰো পৰা পইচা নলওঁ চিকিৎসা কৰি; কিন্তু নিশিকান্ত জালোৱাই কঠাল গছৰ কাঠৰ বাকচ এটা কৰি মোক দি গৈছেহি। তাৰ মাকক বচাইছিলো। সি ক'লে বোলে তুমি এই বাকচটোতে তোমাৰ ঔষধ-পাতি আৰু ইঞ্জিচান থ'বা। মাৰ নামত শপত দিছোঁ। এতিয়া কেৱল তুমি আৰু তোমাৰ বেজীয়েই আমাৰ ভৰসা। বাৰু কওকচোন এতিয়া, আপোনাৰ কাম-কাজবোৰ হৈ আছে নে?'

'নিশ্চয় হৈছে। ইয়ালৈ নাহিলে কেতিয়াও নাজানিলোহেঁতেন অনাহাৰী শৰীৰত ইনজেকশ্যন দিলেও নানা ধৰণৰ লক্ষণে দেখা দিয়ে বুলি! আৰু মানুহে কি ধৰণৰ কষ্ট পায় বুলি!'

'হেদোইঁতক সাপে কেতিয়াও নোখোঁটে। খোঁটা হ'লে জানিলেহেঁতেন যে হাতীৰ আহাৰ খোৱা শৰীৰত কি কি লক্ষণ দেখা পোৱা যায়। হেদোক সাপে নোখোঁটে। খুটিব লাগিলে সাপহে মৰিব! বাপ্ৰে! নস্কৰ বুলিহে ৰক্ষা।'

'মোৰ এই ঠাই এৰিবৰ সময় হ'ল।'

'কথাটো ভাবিলেই দুখ লাগে।'

'আকৌ চাগৈ আহিম কেতিয়াবা।'

'কামত গৈ মূৰ সুমুৱালে আৰু আহিব পাৰেনে কোনোবাই? কেতিয়াবা এবাৰ গোহালিৰ পৰা বাহিৰ ওলোৱা গৰুৱে আকৌ লেতেৰা গোহালিলৈ ঘূৰি আহিবৰ মন কৰেনে?'

'আপোনাৰ মনসাৰ গাত সেয়া জানো ফেটী সাপৰ ছালৰ অলংকাৰ নহয়? বেচ ভাল দেখি।'

'তাৰ কাৰণেই কেতিয়াবা মাৰিবলগীয়া হয়। সাপৰ গাৰ ছাল শুকাই তাৰে গহনা কৰিবলগীয়া হয়। আমাৰ যি নিয়ম! কিন্তু আমাৰ সকলো মালেই নিয়ম মানি নচলে। আজিকালি অজগৰ সাপ মাৰি কলিকতালৈ নি ছাল বেচিছেগৈ। ফেটী গোম পালেতো দুগুণ লাভ।

বসন্ত গুচি যাবগৈ বুলি জানি হেদো নস্কৰৰ আনন্দৰ পাৰ নাই। ইৰফানপুৰ থানাত বহি হেদোৱে তাৰ মনৰ কথা প্ৰকাশ কৰিলে, 'হাকিমৰ খুলশালি বুলি মই একো মতা নাই। নহ'লে সি আহি নক্সালৰ কান্ধত উঠি হাগিছেহি! সি ছিৰিপদৰ লগত সমানে উঠা-বহা কৰে! সি ছোটজাতক 'ইঞ্জিচান' দিছেহি। তাৰ ঘৰত গৈ ভাত খাইছেগৈ। এইবাৰ ধান চাপোৱাৰ সময়ত বেটাহঁতক হাতৰ মুঠিত ৰখাটো টান হ'ব। সি আহি দুদিন থাকি যি খেলা খেলিছে, মোক একেবাৰে মাৰি থৈ যাব।'

'কিবা গণ্ডগোল লগোৱাৰ মতলব কৰিছে নেকি?'

'কৰা নাই তেনেকৈ একো।' কিন্তু গাঁওখনৰ বা-বতাহ ঘূৰাই দিলে। এতিয়া ছিৰি মালে ভৰিত জোতা পিন্ধি হাতত টৰ্চ লৈ ঘূৰি ফুৰে। ছোটজাতৰ মানুহে যেতিয়া জোতা পিন্ধে, তেতিয়া জানিব যে ঘোৰ কলিকাল আহি উপস্থিত হ'ল। আৰু কয় কি? জোতা পিন্ধি থাকিলে হেনো সাপে খুটিব নোৱাৰে। কিন্তু যেতিয়া খুটিব তেতিয়া জানো ৰাখিব পাৰিবি জোতাৰে? তোৰ সাধ্য আছে?

বিষহৰিয়ে সন্তৱ হেদোৰ কথাবোৰ শুনিলে।

ৰাতি টোপনিৰ মাজতে বসন্তই শুনিলে দুৱাৰত কোনোবাই খুব ভুকুৱাইছে আৰু কোনোবাই বিপদত পৰি যেন খুব চিঞৰিছে। ধৰমৰকৈ উঠি বসন্তই দুৱাৰ মেলি দেখে যে স্বয়ং হেদো নস্কৰ আৰু আন কেইজনমান মানুহৰ লগত শ্ৰীপদৰ ল'ৰা পতিত থিয় হৈ আছে। পতিতে কান্দি কান্দি বসন্তক কাবৌ-কাকুতি কৰিবলৈ ধৰে, 'ইঞ্জিচান লৈ ব'লক বাবু! পিতাক......... পিতাক.........

'শ্ৰীপদক নেকি?'

'হয় বাবু। শুই থাকোতে কাষলতিত...........

হঠাতে ঠাইখিনি তীব্ৰ পোহৰত উজ্বল হৈ পৰিল। শশীয়ে এটা পেট্ৰোমাক্স লৈ আহিছে। লাইটটোৰ পোহৰ। হেদো নস্কৰৰ কণ্ঠও ভয়ত কঁপিছে। শ্ৰীপদক সাপে খোটাৰ গুৰুত্ব তেৱোঁ বুজি উঠিছে যেন! ক'লে, 'এই পোহৰটোও লৈ যাওঁ নে?'

'আপুনি যাব নেকি?'

'ছিৰিপদ.....!'

বসন্তই টৰ্চটো লৈ দৌৰ মাৰে।

কান্ধত জোলোঙা। শ্ৰীপদক সাপে খুঁটিয়ালে। শ্ৰীপদক?

ঘৰৰ বাহিৰে-ভিতৰে ভিৰ। বসন্তই সকলোকে ঠেলি আঁতৰাই ঘৰৰ ভিতৰলৈ যায়। কোনোবাই কান্দি উঠিল, 'মালক বচাই দিয়ক ঐ, বাবু! নহ'লে তেওঁ আৰু নাবাচে!'

শ্ৰীপদ বেৰত আউজি বহি আছে। সমুখত পৰি আছে মৰা এটা ফেটী সাপ। শ্ৰীপদৰ হাতখন ঘৈণীয়েকৰ কান্ধৰ ওপৰত তুলি থোৱা। ঘৈণীয়েকে বুকু ভাঙি কান্দি আছে। শ্ৰীপদৰ কাষলতিৰ তলত ছুৰীৰে ফালি থোৱা। শ্ৰীপদৰ চকু টোপনিত মুদ খাই আহিছে। বাৰে বাৰে জাপ খাই যোৱা চকুহাল মেলিবলৈ চেষ্টা কৰিছে।

'শ্ৰীপদ?'

'বাবু? বসন্ত বাবু?'

'পানী গৰম কৰা সোনকালে। বহুত পানী গৰম কৰা কোনোবাই। হেজেক্ লাইটটো ইয়াতে থোৱা। শ্ৰীপদ! মই এয়া ইঞ্জেকশ্যন দিছোঁ।'

ইনজেকশ্যন দিবলৈ গৈ বসন্তৰ হাত কঁপি উঠে। শ্ৰীপদে ক্ষীণ হাঁহি এটা মাৰে আৰু বহু দূৰলৈ গৈ গৈ বতাহত বহুদূৰৰ পৰা কোৱাৰ দৰে কয়, 'পতিতে মোক বান্ধ এটা দিব খুজিছিল, কিন্তু দিব ক'ত?'

'শ্ৰীপদ, মই সকলোতকৈ বেছি ড'জৰ ঔষধ দিছোঁ।'

'দিয়া।'

বসন্তই নিৰ্মমভাৱে শ্ৰীপদৰ কাষলতি তলত ছুৰীৰে বখলিয়ায়। শ্ৰীপদে আকৌ হাঁহে আৰু কয়, 'একো সাৰ-সুৰ নাই। কাম নিদিব বাবু। তুমি এতিয়া বঁহা।'

উতলা পানী। এমোনিয়াম ক্লৰাইড। প্ৰত্যেকটো চেষ্টাই বিফল হ'ব বুলি জানিও বসন্তই যুঁজি যায়।

শ্ৰীপদে বহু দূৰৰ পৰা মাত লগালে, 'তাত কাটিলে আৰু কিবা হ'ব নেকি বাবু? কাষলতি আৰু আঠুৰ একো তফাৎ নাই, তুমি যিয়েই কোৱা।'

'শ্ৰীপদ, এই পিনে চোৱা।'

'একো যে নেদেখোঁ বাবু।

টোপনি আহিছে, খুব টোপনি।'

'গৰম পানীৰ চৰিয়াটো? ,

আৰু কম্বলৰ তলিচাখন দিয়া।'

পূজা কৰাৰ সময়ত পাৰি বহা কম্বলৰ তলিচাখনৰে কাষলতিৰ তলত গৰম পানীৰ সেক দিবলৈ ধৰে। শৰীৰত কোনো সাৰ-সুৰ নাই। বসন্তই শ্ৰীপদৰ নাড়ী পৰীক্ষা কৰে, বুকুত কাণ পাতে।

শ্রীপদে এক অমানুষিক চেষ্টাৰে চকু মেলি চায় আৰু কোনোমতে এটা এটাকৈ অস্পষ্টভাবে কয়, 'নস্কৰে ইটাবোৰ আৰু নেবেচিলে।'

বসন্তই শ্রীপদৰ বুকুত কাণ পাতিয়েই থাকে। তাৰ পিচত লাহে লাহে উঠি আহে আৰু শ্রীপদক লাহেকৈ ধৰি শুৱাই দিয়ে। তাৰ পিচত হাও হাওকৈ কান্দি কান্দি নিজৰ মুখখন ঢাকি ধৰে। লগে লগে বেহুলাৰ শ শ মানুহেও কান্দিবলৈ ধৰে। সেই কান্দোনত নিশাৰ নিস্তব্ধতাই চক খাই উঠে। ফেটী সাপৰ ছালৰ অলংকাৰ পিন্ধি থকা পিতলৰ মনসা প্রতিমাই একেই দৃষ্টিৰে সেইফালে সস্নেহ বিস্ফোৰিত চকুৰে চাই থাকে।

ৰাতি পুৱায়। এটা সর্বনাশৰ ৰাতিপুৱা যেন! কেনেকৈ খবৰ বিয়পি পৰে কোনেও ক'ব নোৱাৰে। তামলী, বকুলপুৰ, গাঙটি আৰু ফুলে গাঁৱৰ পৰা সকলো মাল আহি উপস্থিত হয়। এতিয়া বসন্ত এজন দর্শক মাত্র। ইয়াত তেওঁৰ একো ভূমিকা নাই। তেওঁলোকে কলৰ ভুৰ এখন সাজে। তাত এখন বিছনা। সেই বিছনাত শ্রীপদৰ ধূসৰ শৰীৰটো শুৱাই দিয়ে। মালসকলে প্রতি জনে সেই ভেলাৰ ওপৰত সৰু সৰু মাটিৰ মলা থয়। সেই মলাবোৰত দিয়ে চাউল আৰু তুলসীৰ পাত। সকলোৱে শ্রীপদক প্রণাম কৰে।

এক বিশাল আৰু দীঘল শোভাযাত্রাৰে শৱ কঢ়িয়াই লৈ যায়। গাওঁখনতে হোৱা প্রথম বিশাল শৱযাত্রা। সকলোৱে হৰিধ্বনি দি যায় আৰু চকুপানী টোকে। পুৰুষবোৰে লুকঢাক নকৰাকৈ বুকু ভাঙি কান্দে। বেহুলা নদীত গৈ ভেলাখন নমোৱা হয়। সকলোৱেই এতিয়া ভেলাৰ লগে লগে গৈ থাকে। ভেলাখন কঢ়িয়াই নিওঁতে বুঢ়ী বেহুলাৰ মৰা পানীবোৰ দুফাল হয়। নৈ অভিশপ্ত হ'ল আজি! ধীৰে, অতি ধীৰে ভেলাখন ভটিয়াই যাবলৈ ধৰিলে। বসন্তই লগে লগে আগবাঢ়ি গৈ থাকে। যেন ভূতে পোৱা মানুহ এটা! সকলোৱে সেইদৰে গৈ গৈ এটা সময়ত ৰৈ যায়। এটা ভাঁজ। ইয়াতেই আহি ভেলাই সদায় পাকঘূৰণি খায়। সেইটোৱেই নিয়ম: ভেলাখনলৈ চাই থিয় দি থকা মানুহবোৰৰ চকুত অন্ধকাৰ, এই ৰ'দ আৰু দিনত দেখা অন্ধকাৰ!

কোনোবাই ক'লে, 'সাতবাৰ ভেলাখনে পাকঘূৰণি খাব, তাৰ পিচত পকনিয়াই সেইখন ডুবাই নি তামলীত উলিয়াবগৈ।'

তাৰ পিচত সকলোৱে বিস্ময়ত এটা সৰু আর্তনাদ কৰি উঠে। কাৰণ ভেলাখনে সকলোকে চমকিত আৰু সন্ত্রাসিত কৰি লাহে লাহে পাক খায় আৰু সেইদৰেই পাক খাই থাকিবলৈ ধৰে। বতাহত শ্রীপদৰ মুখৰ ওপৰৰ কাপোৰখন উৰি যায়। বসন্তই তেতিয়া সভয়ে অনুভৱ কৰে যেন শ্রীপদৰ আধা মেল খাই থকা চকুহালে বসন্তলৈকে অভিযোগেৰে চাই আছে। সেই চকুত আছে তিৰস্কাৰ। মানুহ, সর্পদংশনভীত মানুহ গৱেষণা-পত্র নহয়, মানুহ কলিকতাৰ বিবাদী বাগৰ দপ্তৰৰ দশমিক পৰিসংখ্যাৰ বস্তুও নহয়। মানুহ হৈছে বিনশ্বৰ। গতিকেই মানুহক সহায়ৰ প্রয়োজন হয়। মানুহৰ ভয় দূৰ কৰাৰ প্রয়োজন। প্রয়োজন মানুহক ৰক্ষা কৰাৰ।

শশীৰ মাকে চিঞৰি কান্দি দিয়ে, 'আমাক অনাথ কৰি গুচি গলি বাছা, কিন্তু তই যে সেইখিনিৰ পৰা আৰু যাবগৈ পৰা নাই? একে ঠাইতে ঘূৰি ঘূৰি থাকি কি চাই আছ?

তাৰ পিচত যেন মৃত শ্ৰীপদে বুজি পায় যে সি যি পিতৃদত্ত দায়িত্ব কান্ধ পাতি লৈছিল, এতিয়া তাৰ পিচত সেই দায়িত্ব দুনাই কান্ধ পাতি লবলৈ কোনো নাই। তাৰ ল'ৰা পতিতেও একো নিশিকিলে। বসন্ত ইয়াৰ পৰা গুচি যাবগৈ। পিণ্ডদানৰ অধিকাৰখিনিহে মাত্ৰ সি পতিতক দি গ'ল, তাৰ উত্তৰাধিকাৰ ল'বলৈ কিন্তু কোনো আৰু নাথাকিল। অকল পিণ্ডদান কৰিলেইতো আৰু শ্ৰীপদৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব নোৱাৰি! শ্ৰীপদে যেন গভীৰ হতাশাত নদীখনক কিবা এটা ক'লে। বেহুলা নদীৰ পকনিয়াই এইবাৰ ভেলাখন সেইখিনিৰ পৰা টানি লৈ গুচি গ'ল।

বসন্ত উলটি আহিল। গোটেই দিনটো বিছনাত পৰি থাকিল একো নোখোৱা নোবোৱাকৈ। গোটেই ৰাতিটোও।

পুৱাতে বসন্তই হেদো নস্কৰক মাতিলৈগে। ক'লে, 'আপুনি কেৰাচিন বাহিৰ কৰক। সেইবোৰ চৰকাৰী কেৰাচিন।'

'কি কৰিব?'

'দেখিবলৈ পাব, কি কৰোঁ।'

'কিন্তু কি কৰে আগতে সেই কথা নজনাকৈ.....' হেদো নস্কৰে কিবা ক'ব খুজিছিল আৰু। ....শ্ৰীপদৰ মৃত্যুত হেদো নিজেও মৰ্মাহত। কিন্তু কেৰাচিন হাতত ৰখা মানে হৈছে কৰ্তৃত্ব নিজৰ মুঠিত ৰখা। বসন্তই হেদোক আৰু একো কথাৰ সুযোগ নিদিলে।

'প্ৰথমতে মই গাৱঁৰ সকলো মানুহক মাতি আনিম আৰু কেৰাচিনবোৰ বাহিৰ কৰাম। তাৰ পিচত এছ-ডি-অ'ক খবৰ দিম। ইয়াৰ পিচত যি কৰিব লাগে কৰিম। আপোনাৰ ইটা খোলাটো .... এছ-ডি অ' কেৱল মোৰ ভিনিহিয়েই নহয়, তেওঁ এজন জবৰদস্ত লোকো, নস্কৰ বাবু। এই মানুহবোৰৰ হাতত পাৰ্মিট থকা সত্বেও ইহঁতক আপুনি কেৰাচিন নিদিয়ে। আপুনি মুজুত কৰে। মজুত কৰে আপুনি, মই নাজানো বুলি ভাবিছে নেকি? আপুনি পঞ্চায়তৰ মুৰব্বী হৈছে। আপোনাৰ কীৰ্তি-কাহিনী জনাৰ পিচত ৰাখিবনে আপোনাক আৰু এই পদত?'

'নিয়ক বাৰু কেইটিন লাগে' শুকান মাতেৰে নস্কৰে ক'লে।

'এটা টিন ৰাখি বাকী যিমান আছে সকলোখিনি উলিয়াই দিয়ক। মোক লাগে। শশী! তই গৈ চৰণ, সাগৰ, ৰাৱণ, নিশিকান্ত সকলোকে মাতি আনগৈ। কুৰিটা মানুহৰ দৰকাৰ মোৰ।' বসন্তৰ মাতত আৰু মনত তেতিয়া এক হিংস্ৰ আনন্দই ঠাই লৈছে। নস্কৰৰ শেঁতা পৰি যোৱা মুখখনে যে ইমান আনন্দ দিব, সেইটো আগতে বুজা নাছিল।

'আপোনাৰ হোছ পাইপ বিলাকো উলিয়াওক। সেইবোৰ গাঁৱত কেতিয়াবা জুই লাগিলে নুমুৱাত ব্যৱহাৰ কৰিব বুলি আপুনি আনি থৈছিল। মই জানো, সেইবোৰ পাইপেৰে আপোনাৰ বেঙেনা গছত পানী দিয়ে!'

চৰণহঁত সকলো আহি উপস্থিত হয়। বসন্তই সকলোকে ক'লে, 'এই টিনবোৰ আৰু পাইপবোৰ হাতে হাতে লোৱাহঁক। আৰু যেয়ে যিমান পাৰা শুকান খেৰ যোগাৰ কৰা।'

চৰণহঁতে বসন্তলৈ চায়। শ্রীপদৰ মৃত্যুৰ প্রচণ্ড আঘাত, শোক, বিমূঢ়তা এই সকলোৰে মাজত আচ্ছন্ন হৈ থকাৰ মাজতো গাঁৱৰ মানুহবোৰক বসন্তই তেওঁলোকৰ জীৱনৰ উজানমুখী প্রৱণতাৰ পিনে দুনাই লৈ যাব খুজিছে।

'সকলোৱেই দীঘল দীঘল বাঁহ লৈ ওলোৱাহঁক। মাইকী মানুহ আৰু ল'ৰা-ছোৱালী কাকো ওচৰলৈ আহিবলৈ নিদিবা।'

শুকান খেৰৰ মুঠা কৰি কৰি ইটাৰ দ'মবোৰলৈ সকলোৱে দলিয়াবলৈ ধৰে। এইদৰে কেউফালৰ পৰা দলিয়াই থাকোতে থাকোতে এসময়ত ইটাখোলাটো ক্রমে শুকান খেৰৰে ঢাক খাই পৰে। সেইদৰে ইটাখোলাটো কেউফালে ঘেৰি লৈও খেৰৰ দ'ম কৰা হ'ল। জুইৰে শৱ পোৰাৰ বিষয়ত অভিজ্ঞ শ্মশানৰ ডোম সাগৰে বুদ্ধি দিলে, 'ল'ৰাবোৰে বগৰী গছৰ জেং কাটি আনাগৈ। মৰিশালিত গছ ভৰি আছে। এবাৰ জুই লাগিলে সেই জুই নুনুমায়।'

চৰণে ক'লে, 'সকলোৱে ঘৰে গৈ তুঁহ আনগৈ যাহঁত। জাৰকালি জুই পুৱাবলৈ বুলি সকলোৰে ঘৰে ঘৰে সাঁচি থৈছে।'

তাৰ পিচত গোটোইবোৰতে ভালকৈ কেৰাচিন চটিয়াই দিয়া হ'ল। বসন্তই ক'লে, 'একেলগে চাৰিওফালৰ পৰা জুই লগাবা। কাপোৰত জুই লগাই লৈ দলিয়াই দিবা। চাবা যাতে খেৰৰ জুই নুনুমায়। কেউফালৰ পৰা সমানে খেৰ মাৰি থাকিবা। কেনিবাদি সাপ ওলোৱা দেখিলেই মৰিয়াই মাৰিবা।'

'সেইটো আৰু ক'ব লাগিছেনে বাবু? ছিৰিপদক যেতিয়া কামুৰিলে, তাৰ পিচত আৰু সেই সাপক থাকিবলৈ দিমনে?'

জুই জ্বলি উঠে হু হু কৈ। সকলোৱে আগ্রহেৰে চাই থাকে। এইবাৰ বাহিৰৰ পৰা অভ্যস্ত দক্ষতাৰে সাগৰ ডোমে দীঘল বাঁহ লৈ ইটাৰ দ'মবোৰ খহাই দি থাকে আৰু কয়, 'সকলা খোঁচা মাৰ্। সুমুন্দিৰা নামুতে সাঁদাচ্ছে। জুই, জুই দেখ্।'

জুইৰ তাপত থাকিব নোৱাৰি ফেঁটীসাপ জাকে জাকে ওলাই আহে। আটায়ে কিৰিলি পাৰে নতুন উদ্দীপনাত। খেৰৰ দ'মৰ ওপৰত খৰি পৰে আৰু তাৰ ওপৰত কেৰাচিনৰ ফিচকাৰি। সাপ যিমানে ওলাইছে, মৰিছে সিমানে। গাঁৱৰ মানুহবোৰৰ শোক, কালসাপৰ প্রতি ভয়, হেদো নস্কৰৰ ওপৰত সিহঁতৰ খং— এই সকলোবোৰেই উত্তৰিত হৈ সেই মুহূর্ত্ততে এক প্রজ্বলিত ক্রোধৰ জুইলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। জুই সেইবাবেই ভয়ঙ্কৰ হৈ জ্বলি উঠে।

□

মৌল অধিকাৰ আৰু ভিখাৰী দুসাদ

ঠাইখিনি নওৱাগড়ৰ সীমাতে আৰু বাছ অহা-যোৱা কৰা পথৰ ওপৰতে। নওৱাগড় এসময়ত আছিল এখন সৰু-সুৰা ৰাজকীয় অঞ্চল বা ডাঙৰ জমিদাৰী। জমিদাৰৰ খিতাপ আছিল ''ৰজা'' বুলি। স্বাধীনতাৰ বছৰত ৰজা চাহাবৰ বয়স আছিল এবছৰ। তথাপিও তেওঁ 'ৰজা চাহাব' নামেৰেই পৰিচিত আছিল। পিচত এই জমিদাৰী গুচি যোৱাৰ পাচতো ৰজা চাহাব নিঃসম্বল নহ'ল। ভাৰতৰ ৰাজ্যসমূহ চৰকাৰলৈ হস্তান্তৰিত হোৱাৰ সময়তে সেইবোৰৰ অন্তৰ্ভূক্ত বহু পৰিমাণৰ মাটি-বাৰী প্ৰচলিত নিয়ম অনুসৰি অন্ততঃ পচিশজন দেৱ-দেৱতাৰ নামত বন্দোৱস্তি দি ৰখা হৈছিল। কিন্তু তথাপিও ৰজা চাহাবৰ ওপৰত চূড়ান্ত অবিচাৰ ঘটিবলৈ পায়। ৰাজ্য চৰকাৰে এটা পাপ কৰি পেলায়। বাছ অহা-যোৱাৰ ৰাস্তা আৰু ৰেলপথ কৰিবৰ বাবে ৰাজ্য আৰু কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে দেৱতাৰ সেই খাচ জমি আত্মসাৎ কৰে।

ৰজা চাহাব কিশোৰ হৈ থকাৰ সময়তে এইবোৰ ঘটনা ঘটি যায়। দক্ষ ৰাজমাতা আৰু তেওঁৰ বিশ্বাসী প্ৰতিনিধি গৰাকী এইবোৰ চূড়ান্ত অবিচাৰৰ দুখত মৰাপ্ৰায় হ'ল। তাৰ পিচত চলিল সিফালে ৰাঁচী আৰু পাটনাত নানান উকীলী পৰামৰ্শ আৰু এইফালে চলিবলৈ ধৰিলে ৰজা চহাবৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ ব্যৱস্থা। দুইটা একেলগে চলি থাকে। মাটি আবাদ কৰা, হাবি-জংঘল কটোৱা, ঠিকাদাৰী বহুওৱা, কাঠফলা কল পতা, লৰী-ট্ৰেন্সপ'ৰ্টৰ ব্যৱসায় খুলি লোৱা— এইবোৰ সকলো পকা কৰি লোৱাৰ পিচত আৰম্ভ হ'ল উক্ত অবিচাৰৰ প্ৰতিকাৰ বিচাৰি লৰা-ঢপৰা কৰাৰ কাম।

ছবছৰৰ চেষ্টাৰ মূৰত যেনিবা কিবা এটা প্ৰতিকাৰ হৈছে। সেইবাবে আজি নওৱাগড়ত বৰ ধুমধুপাল। প্ৰাথমিক বিদ্যালয় ছুটী দিয়া হৈছে। ৰাজমাতা ট্ৰেন্সপ'ৰ্টৰ এশখন লৰীৰো আজি ছুটী। ৰজা চাহাবৰ নিবাস ''শূৰ নিবাস''ৰ পৰা ৰঙীন কাগজেৰে ঢকা মিঠাইৰ কাঁহীবোৰ তোহৰিৰ কাছাৰি, টাহাৰৰ শিৱমন্দিৰ আদি ঠাইবোৰলৈ উপহাৰ হিচাপে গৈছে।

বহুদিনৰ মূৰত যেন নওৱাগড়ৰ সকলো মানুহৰ মনবোৰ মুকলি মুকলি লাগিল। ৰজা চাহাবেও সকলোকে কৈ দিছে, ফূৰ্তি তামাচা কৰাইক যিয়ে যিমান পাৰা, ঘৰে ঘৰে দীপাৱলী পাতা— সকলোবোৰ কৰাইক নিজৰ নিজৰ খৰচত। অৱশ্যে সেইদৰে সকলোৱে তেনেকৈ উৎসৱ কৰিব নোৱাৰিলেও সকলোৰে মনবোৰ যেন পাতল লাগিল।

দহ মাহ মানৰ আগতে ৰজা চাহাবৰ মাটিৰ মাটিখোৱা খেতিয়কসকলৰ ভিতৰত প্ৰবল বিক্ষোভে দেখা দিলে। এনেকুৱা বিক্ষোভৰ ঘটনা যোৱাটো বছৰত আঠটামান হৈছে। তাৰ বাবে কোনোবাৰেই ইয়াত আহি পুলিচ বহিবলগীয়া হোৱা নাছিল। প্ৰথমতে ৰজাৰ মানুহে কৃষকসকলক মাৰিছে। তাৰ পিচতহে পুলিচ আহিছে। মাটিখোৱা খেতিয়কসকলৰ ভিতৰত যাকে ঘাগু বুলি ভাবিছে পুলিচে তাকে ধৰি লৈ গৈছে।

এইবোৰ ঘটনা সদায় ইয়াত হৈয়েই আছে, হৈয়েই থাকে। নওৱাগড়ত মাটি যিমান পুৰণি, এইবোৰ ঘটনাও সিমানেই পুৰণি।

ইয়াৰ মাজতে বছৰে বছৰে মাটিখোৱা মানুহৰ সংখ্যা বাঢ়িছে, সেইবোৰ মানুহৰ খেতিৰ অংশ বা অধিকাৰৰ বিষয়েও তেওঁলোকৰ মাজত সচেতনতা বাঢ়িছে। আৰু ইয়াত কোনো তৃতীয় এটা শক্তিয়ে কাম কৰিছেহি বুলি পুলিচে সন্দেহ কৰিছে। আৰু এই তৃতীয় শক্তিটোও হেনো কোনো এটা দলত আৱদ্ধ নহয়। কৌন্ হো কম্যুনিষ্ট, কৌন্ হো আদিবাসী স্বাৰ্থ সংৰক্ষক, কৌন হো উগ্ৰপন্থী, লেকিন্ সব্ হি শালা গৰীব কিষানো কো মদত দেতে হ্যায়।

ইয়াতেই লাগিছে গণ্ডগোলটো এইবাৰ। তিনিমাহৰ আগতে আধিয়াৰ বিলাকে যি সংগ্ৰাম কৰিছিল, তাত সিহঁতে এখন কাপোৰত এইবুলি লিখি লৈছিল ঃ মেহনত কা ফসল কা আধা বাট্টা পৰ্ হম্ লোগোঁকো মৌল্ অধিকাৰ হ্যায়।

কাপোৰখনৰ দুফালে দুডাল বাঁহৰ খুটি লগাই লৈ সিহঁতে ঘূৰি ফুৰিছিল। কথাখিনি যথেষ্ট আপত্তিজনক। গোটেই ঘটনাবোৰো। খেতিত আধি কৰা মানুহে, ৰজা চাহাবৰ আধিয়াৰ বিলাকে ক'বহি সিহঁতে শ্ৰম কৰি উৎপাদন কৰা ফচলৰ ওপৰত সিহঁতৰ অধিকাৰৰ কথা? এইটোতো ভাল কথা হোৱা নাই। আৰু সিহঁতৰ ভিতৰত কোনোবা লেখা-পঢ়া জনা মানুহ আছেনে? তেনহ'লে কোনে লেখি দিলে সেইবোৰ কথা?

ৰজা চাহাবৰ মনলৈ গভীৰ বঞ্চনাৰ বোধ আহিবলৈ ধৰে। অবিচাৰ, ঘোৰ অবিচাৰ! শোষিত আৰু অত্যাচাৰিত হৈছে তেওঁ, চৰকাৰে তেওঁৰ মাটিৰ ওপৰেদি ৰেল আৰু মটৰৰ পথ কৰিছে! চৰকাৰে এইবোৰ কৰা দেখিয়েই তেওঁৰ ৰাজমাতাই ট্ৰেন্সপৰ্টৰ লৰীত সেইটো বাটৰ ওপৰেদিয়েই কাঠ-কয়লা-শস্য-কুলী কঢ়িয়াই আৰু ৰেলগাৰীৰ ওৱাগনত তেওঁৰ কাঠকলত ফলা তক্তাৰ বোজাই দি দিছে ওলোটাই সেকা! এইবোৰ বাৰু গৌণ কথা। কিন্তু সেই অবিচাৰৰ প্ৰতিকাৰ নৌ হওঁতেই আধিয়াৰ বোৰৰ এয়া আকৌ কি নতুন অবিচাৰ? ফচলৰ ভাগ লাগে, চৰকাৰৰ শ্ৰম দপ্তৰে কৰি দিয়া নিয়মমতে সিহঁতকো ভাগ লাগে?

এইবাৰ আধিয়াৰ বিলাকে ৰজা চাহাবৰ মানুহক খেতি চপাবলৈ নিদিলে। সিহঁতে বাধা দি কৈছিল— মাৰ বেটাহঁতক। আৰু তেনেকৈ মাৰোতে মাৰোতে সিহঁতে ৰজা চাহাবৰ মানুহ মথুৰা সিঙক জখমেই কৰি দিলে, চন্দন মলৰ হাতৰ পৰা নিলে বন্দুক কাঢ়ি। ইয়াৰ পিচত স্বয়ং ৰজা চাহাবেই গুলী চলাবলগীয়া হয়। মৰে আধিয়াৰৰ এদল মানুহ।

এইবিলাক হয়েই আৰু হৈয়ে আছে। নওৱাগড়ৰ মাটি যিমান পুৰণি, এইবোৰ ঘটনাও সিমান পুৰণি। কেতিয়াবা কোনোবা নাতি-নাতিনীক শুৱাবৰ সময়ত নিচুকনি গীত গাবলৈ গৈ বুঢ়ীমাকে সাধুকথাৰ ছলেৰে শুনায়, উস্‌কে বাদ আয়ে ৰাজা সাহেব! বোলে, কা দুখিয়া, ইয়ে কা খচড়াই হ্যায়? তোহাৰ নানা বোলে, কা খচড়াই? ফসল দিয়া কাৰো, ঔৰ তুম্‌হাৰা হত্যাৰা সেপাই লোগোঁকো যানে বোলো। উস্‌কে বাদ চালায়া ৰাজা সাহেব গোলি। মাৰ দে তোহাৰ নানাকো, ফাট গয়ে কলিজা ঔৰ খুন নিকলে যৈসে ভাদোঁ মেঁ গা জী মেঁ পানী।

এইবোৰ হৈয়েই আছে, হৈয়েই থাকে। মাটিৰ মালিক আৰু গৰীৱ কৃষক-খেতিমজুৰ-আধিয়াৰৰ কাহিনী এনেকুৱাই হয়। কোনেও নোৱাৰে এই কাহিনী সলাব।

এইবাৰ আছিল কথাটো বেলেগ ধৰণৰ। সিহঁতে এইবাৰ মাৰি মাৰি আৰু নিজেও মাৰ খাই খাই শ্লোগান দিছিল—

"মেহনত কা ফসল কা

আধা বাট্টা পৰ্

হম্ লোগোঁ কো

মৌল অধিকাৰ হ্যায়।"

এনেকুৱা এটা কথা ইয়াৰ পূৰ্বে নওৱাগড়ৰ মাটিৰ জীৱনকালত হোৱা নাছিল। ফলত পুলিচ আহি বহি গ'লহি নওৱাগড়ত। দুখীয়াৰ মৃতদেহ চালান দিয়া হ'ল। জখম হোৱাবোৰক পঠালে হাস্পতাললৈ। আধিয়াৰবোৰৰ ওপৰত শান্তিভঙ্গ আৰু আইনভঙ্গৰ গোচৰ দিয়া হ'ল। হঠাতে নতুন এটা কাণ্ড ঘটিল। আধিয়াৰ ইউনিয়নেও আদালতত গোচৰ তৰি দিলে। তেওঁলোকেও যুঁজিব।

এইবোৰ কাৰণতে নওৱাগড়ত পুলিচে শিবিৰ পাতি বহাত সকলো মানুহ খুব দমি যায়। তাৰ পিচত তিনিমাহ নিতাল মাৰি থাকে। ইয়াৰ ভিতৰত ৰজা চাহাবে কি প্ৰতিকাৰ পাইছে। বন্ধ হৈ বতাহ যেন পাতল হৈ আহিছে। কি যে হ'ব ধৰিছে, সেই কথাটোৱেই সকলোৰে মুখে মুখে।

ভিখাৰী দুসাদক কোনেও গণ্য নকৰিছিল। গণ্য কৰিবলগীয়া মানুহো নহয় সি। অতিপাত ভীৰু আৰু নিৰীহ এটা মানুহ। ঘূৰি ঘূৰি ছাগলী চৰোৱাই তাৰ জীৱিকা। ছাগলীবোৰেই, ছাগলী জাতিটোৱেই তাৰ কামৰ একমাত্ৰ সহায়। সিহঁতৰ একো যত্ন ল'ব নালাগে। মুখৰ আগত যিহকে পায় তাকে খাই থাকে।

ঘাঁহতো খায়েই, বিবিধ গছৰ পাতো সিহঁতে খায়। বছৰত এটাতকৈ সৰহ পোৱালি জগায়।

আন কাৰোবাৰ হোৱা হ'লে এনেকুৱা ছাগলীয়ে কপাল ফুলাই দিলেহেঁতেন। ভিখাৰীৰ নো কি কপাল! তাৰ ছাগলীৰ জাকটোৱেও পৰিয়াল পৰিকল্পনাত ধৰিছে। যেতিয়া জগে, তেতিয়া হয় দুই বক্ৰি, এক বক্ৰা, নহ'লে এক বক্ৰি, দুই বক্ৰা। বচ্। ইসিসে বঢ়তাহি নাহি। কা কিয়া যায়, মহাৰাজ!..... ভিক্ষাৰীৰ পোৰা কপাল সেয়াই।

আন মানুহ হোৱা হ'লে ছাগলী চৰায়েই কপাল ফুলালেহেঁতেন। তোৰনো কপালখন নুঘূৰে কেলেই?

ঘূৰিব কেনেকৈ? হাবিত চৰাওঁ। বাঘে টানি নিয়ে, শিয়ালে টানি নিয়ে। লালাজী এপোৱা ছাতু দিয়ক আৰু সউ নেমুৰ আচাৰ অকণমানো দিয়ক, পাঁচ পইচাৰ। পাঁচ পইচাৰ নিমখো লাগিব।

বচ! মাত্ৰ এইখিনিৰে হ'ব?

হ'ব, লালাজী।

ভিখাৰী, তই হাটত গৈ ছাগলী নেবেচ কিয়? হাটত বেচিলে বেছি দাম পাবি।

কা কিয়া যায়? মোক দেখোন কোনেও বেছি দাম দিবই নোখোজে।

ভিখাৰীয়ে এটা ভীকৰ হাঁহি মাৰে আৰু নিজৰ অবাঞ্চিত অস্তিত্বৰ বাবে লাজ পাই তাৰ পৰা আঁতৰি যায়।

মাজে মাজে দেখা যায় তাক কোলাত ছাগলী পোৱালি একোটা লৈ মাইকী ছাগলী খেদাই হাবিৰ পিনলৈ বেগাই দৌৰ মৰা। তাৰ মুখত ভীষণ ভয় আৰু উদ্বেগৰ চিন। মুখৰ কাষত বিৰিঙি উঠে ফেন। ভিখাৰীৰ এই এটা দস্তুৰ। যেতিয়াই সি কিবা কথাত আতংকিত হৈ পৰে, তেতিয়াই তাৰ অণ্ঠকণ্ঠ শুকাই গৈ মুখেৰে ফেন ওলাই আহিবলৈ ধৰে।

তাৰ এনেকুৱা কাণ্ড দেখি পোনপ্ৰথমে নওৱাগড়ৰ মানুহ আচৰিত হৈছিল।

কি হ'ল অ' ভিখাৰী?

পুলিচ আয়ি, পুলিচ।

তাতে তোৰ কি হ'ল?

বকৰা উঠা লি যায় য়ো লোক।

ভিখাৰী পলায় সেই ঠাইৰ পৰা। হাবিলৈ পলায়। হাবিতো আছে বাঘ আৰু শিয়াল। ছাগলীৰ শত্ৰু সিহঁত। ভিখাৰীৰো একেই শত্ৰু পুলিচ। হাবিত সোমাই পৰে সি। সোমায়েই সি দাৰে গছৰ ডাল কাটি গড়াল এটা সাজে। গড়ালৰ ভিতৰত সি সমুৱাই থয় ছাগলীবোৰক। নিজে গড়ালৰ মুখত দা লৈ ভয়ত কঁপি থাকে।

তাৰ বাহিৰে সম্পদ বুলিবলৈ ভিখাৰীৰ একোৱেই নাই। তাৰ সম্পত্তি মাথোন সেই ছাগলী কেইটা। নাই এডোখৰ মাটি, নাই ল'ৰা-তিৰোতা, নাই কোনো কাম-কাজ। গাত এডোখৰ লেংটি আঁৰি মাথোন ছাগলী চৰায়। একো বেয়া লগা নাই তাৰ।

কেতিয়াবাকৈ যদি দহ-পোন্ধৰটামান ছাগলী হয়গৈ, তেতিয়া সি সুমাদিৰ হাটলৈ লৈ যাব। বেচিলে বহুত টকা পাব। গাভিনী ছাগলী কেইজনী ৰাখি বাকীবোৰ সি বেচি দিব।

তাৰ পিচত এখন আহল-বহল ধুতি কিনিব। সদায় সৰু ধুতিকে লেংটিৰ নিচিনাকৈ পিন্ধে সি। এইবাৰ এখন গামোছাও কিনিব।

ইয়াৰ পিচত সি সুমাদি বা আন কোনো দুসাদটোলিত গৈ অলপ খা-খবৰ কৰিব। হাটলৈতো বহুত নাপিত আহে, সিহঁতেই ক'ব পাৰিব। সিহঁতৰ গাঁৱত কৰবাত বিধবা বা বয়স্কা দুসাদিনী থাকিলে বিয়া কৰাব। তেতিয়া হয়তো তাৰ এখন ঘৰো হ'ব। দুজন হলে ছাগলীৰ সংখ্যাও বঢ়াব পৰা হ'ব।

কিন্তু ভিখাৰীৰ সেই স্বপ্ন আৰু কোনোমতেই তাৰ জীৱনত নফলিয়ায়। বাঢ়া গাঁৱৰ দুসাদহঁতে হাবিৰ মাজত এখন দুসাদটোলি পাতিছে। তাত ভালেই আছিল ভিখাৰী। কিন্তু কা কিয়া যায় মহাৰাজ। বাঢ়াৰ গণেশী সিং, মালিক থে য়ো। জানো কি লাগিল তাৰ সৈতে

দুসাদহঁতৰ। এদিন সিহঁতে ধৰি গণেশীক মাৰি পেলালে। পুলিচ আহি গাঁৱত বহি গ'লহি আৰু দুসাদবোৰৰ পোহনীয়া ছাগীল এটা দুটাকৈ লৈ যাবলৈ ধৰিলে। ভিখাৰীৰো নিলে।

কিমান যে নাকান্দিলে সি। মোৰ এই ছাগলীকেইটাৰ বাদে আন একোৱেই নাই। কিন্তু পুলিচে একো বুজি নাপায় সেইবোৰ। শেষত বাঁকা দুসাদে তাক ক'লে, তই গাভিনী ছাগলীজনীকে লৈ পলাই যা ইয়াৰ পৰা। নাঢ়া গাঁৱত কোনো গণ্ডগোল লগা নাই। তালৈকে যা। ছাগলী চৰাবলৈ ঠায়ো আছে। বৰগছৰ তলতে থাকিবি তই।

সেই বৰগছৰ তলতে ভিখাৰীৰ জুপুৰী, কঁহুৱা বনেৰে সাজি লোৱা। তাতে ছাগলীৰ পোৱালি হ'ল। সেই পোৱালি ডাঙৰ হ'ল। নাঢ়া গাঁৱৰ মালিকবোৰ সকলো ৰাজপুত মানুহ। মাংস খায়। গাত খুব বল। সিহঁতে ভিখাৰীৰ ফালে উভতিকে নাচায়। মাংস খাব খুজিলে তাৰ ছাগলী কিনি নিলেহেঁতেন। দাম দিলেহেঁতেনে বৰ কম। আঠ টকা, দহ টকা। তাত জানো দহ-বাৰ-পোন্ধৰ সেৰ মাংসৰ দাম ওলাব? কা কিয়া যায় মহাৰাজ! সকলোৰে কপালত জানো সকলোবোৰ কথা লিখা আছে? কিন্তু নাঢ়াৰ এক মালিক-পৰোৱাৰ গোলি সে মাৰ দি এক ঔৰত কো। মানুহজনী আছিল হোলিৰ গানৰ দলৰ মানুহ। বচ, তাৰ পিচত তালৈ আহি গ'ল পুলিচ। পুলিচ অহাৰ পিচতে সেই মালিকে হুকুম দিলে ভিখাৰী দুসাদৰ পৰা এটা পঠা আনিবলৈ। এইদৰে তিনি দিনত তিনিটা পঠা পুলিচক এনেয়ে দি ভিখাৰী পলাল তাৰ পৰা।

সকলো মানুহৰ কাৰণে— এ দুনিয়া বহোত বড়া না হোতা, ভিখাৰী কে লিয়ে দুনিয়া বহোতহি ছোটা। নাঢ়াৰ পিচত ভঙা বুকু এখন লৈ ভিখাৰী গ'ল টাহাড়লৈ। টাহাড়ৰ শিৱ মন্দিৰৰ পূজাৰী হনুমান মিশ্ৰক সি সেৱা এটা কৰিও আহিল।

কি চেহেৰা! পকা থেকেৰাৰ ৰং, গাৰ পৰা পোহৰ ওলাইছে! কৈসে না হোই? দেৱাত্মাই সদায় গাখীৰ খায়, গাখীৰেৰে গা ধোৱে, ভগৱান মহাদেৱৰ সৈতে কথা পাতে।

ভিখাৰী গৈছিল হাবিৰ কাষত থকা দুসাদ গঞ্জৰ টোলিলৈ। টাহাড়ৰ দুসাদহঁতে তাক বৰ আদৰেৰে তালৈ মাতি নিয়ে। ছাগলী চৰোৱাৰ কালত এজনী বুঢ়ী দুসাদিনীয়ে তাৰ গাভিনী ছাগলীজনীৰ যত্ন লৈছিল। বুঢ়ীয়ে তাক ৰান্ধিও খুৱাইছিল। মানুহবোৰে তাক তাতে থাকি যাবলৈও কৈছিল বোলে থাকি যোৱা ইয়াতে আমাৰ এঘৰ মানুহ বাঢ়ে। আমি তোমাৰ বিয়াখনো পাতি দিম।

ভিখাৰী বেচ ভালেৰেই আছিল তাত। কিন্তু সেই দেৱাত্মাৰ ওচৰলৈ এদিন দাৰোগা আহিল। সাতটা দিন থাকিল টাহাৰত। দেৱাত্মাই ক'লে, ভিখাৰী দুসাদ! তোৰ পঠা দে দাৰোগাক খাবলৈ।

এইটো যে মই বেচিম বুলি থৈছিলো, দেৱতা!

কি? দেৱ-দেৱী আৰু 'বৰাম্ভোন'ৰ (ব্ৰাহ্মণ) পিচতেই হ'ল পুলিচৰ দাৰোগা। দাৰোগাই খাব আৰু তই পইচাৰ কথা কৰ?

পঠা ছাগলী ভেটি দি টাহাৰৰ পৰাও পলাল ভিখাৰী। সি গুচি যোৱাত টাহাৰৰ

দুসাদবিলাকেও দুখ কৰিছিল। কা কিয়া যায় মহাৰাজ? ভিখাৰীৰ তো আৰু তোমালোকৰ দৰে মজদুৰীৰ কাম, খেতমজুৰীৰ কাম, 'পোৰমিট' লৈ জংঘলৰ শুকান খৰি কটাৰ কাম নাই! তাৰ এই ছাগলী কেইটাই যি সম্বল। ছাগলীকে পালিব, বেচিব আৰু পালিব, বেচিব। কিন্তু পুলিচ আহিয়েই তাৰ জীৱিকাৰ একমাত্ৰ উপায় বাৰে বাৰে নষ্ট কৰি দিয়েহি।

খুব ভাল লাগিছিল টাহাৰৰ দুসাদটোলি। তোমালোকতকৈও গৰীৱ বুলি ভিখাৰীক কোনেও ক্ষুদ্ৰ জ্ঞান কৰা নাছিলা। বুঢ়ী মাই ৰান্ধি খুৱাইছিল টেঙা শাক আৰু ধুন্দুলিৰ তৰকাৰী। হৰোৱাৰ ঘৈণীয়েকে পুতেকৰ হাতত দি পঠাইছিল কৰজা টেঙাৰ আচাৰ আৰু ছট পৰৱৰ প্ৰসাদ। হৰোৱাই এটা কেটেলা পহু মাৰিছিল এবাৰ, তাৰ মঙহো ভিখাৰীয়ে খাইছে।

এই সকলোবোৰ এৰি থৈ শেষত এতিয়া নওৱাগড় পাইছেহি। প্ৰাইমেৰী স্কুলৰ শিক্ষক সুখচাঁদজী ভাল মানুহ। তেওঁ স্কুলৰ চালিখনৰ কাষতে থকা বৰগছজোপাৰ তলত বহি ভিখাৰীৰ লগত কথা পাতে। তেওঁৰ বয়স কম, এইবোৰ ঠাইৰ ৰীতি-নীতি একো বুজি নাপায়। সেই কাৰণে এদিন কৈ দিলে বোলে ৰাতি ৰাতি মই দেখোন বয়সীয়া মানুহবোৰকো পঢ়াওঁ। তুমিও তালৈকে আহি পঢ়িবলৈ শিকাহি, ভিখাৰী।

কা কিয়া যায় মহাৰাজ! ভিখাৰীক তুমি পঢ়াবলৈ লোৱা, বচ্! ভাগো ভিখাৰী নওৱাগড় সে। ৰজা চাহাবে খেদি পঠিয়াব, পুলিচ আহি ওলাব, দোকানীয়ে মাল নেবেচিব, কুৱাৰ পৰা পানী নিদিব।

সুখচাঁদে সুধিলে, কৈসে হোই?

কৈসে না হোই? এক টৰচ বাতি দেখ্ কৰ হাম পুছল্ কৰল্ উসি কা কত্তে দাম হো, এ লালাজী? তো লালা, কিত্না গুস্সা হোই? কা ভিখাৰী, দুসাদ হো তু, ছোটো কাম কৰত্ ৰহল্, আভি কা টৰচ জ্বালায়ে গা?

নওৱাগড়ত ভিখাৰী থাকে এখন ভগা বাছৰ ভিতৰত। ভগা বাছ, ভগা লৰী— এইবোৰ সকলো বস্তু কিনি লয় ৰজা চাহাবৰ ভকিল (প্ৰতিনিধি) জনে। এইবোৰ জমি জমি গৈ দ'ম হলে তাৰ পৰা লোহা-লককৰ বেচে। ভিখাৰী তাৰে এখনত সোমাই থাকে। তেনেকৈ থাকে আৰু কেইটামান মগনীয়াৰ পৰিয়াল। সেইবোৰ ভগা বাছ আৰু লৰীৰ মাজে মাজে ঘাঁহ বন গজি হাবি হয়। তাতে ছাগলী কেইটাও চৰে। ছাগলী চৰাবলৈ নিব পৰা পথৰুৱা ঠাই নওৱাগড়ত এতিয়াও আছে। কিন্তু ভিখাৰীৰ তো আৰু ইমান সৰহ ছাগলী নাই যে তালৈ নি পথাৰবোৰ নষ্ট কৰিবগৈ!

জংঘলত বহি বহি এইবোৰ কথাকে ভাবে ভিখাৰীয়ে। ভাবি ভাবি পাৰ নাপায়। পুলিচে কেতিয়াও আহি লালাজীৰ গেলা মালৰ দোকান লুট নকৰেহি, গুৱালবোৰৰ পৰা গৰু কাঢ়ি লৈ নাযায়হি। যাৰ যি আছে সেইবোৰ ৰাখিবলৈ দিয়ে। কিন্তু অকল তাৰ ছাগলী কেইটা কাঢ়ি নিয়েহি কিয়? এই ছাগলী কেইটাৰ বাহিৰে যে তাৰ আৰু একোৱেই নাই!

তাৰ ছাগলী কেইটা গড়ালত সুমুৱাই থৈ মনে মনে সি 'ৰামজী অওতাৰ'ক প্ৰাৰ্থনা কৰে যাতে তাৰ পশুধনক তেওঁ ৰক্ষা কৰে আৰু তাৰ পিচত সি বুকুত দুৰু দুৰু কঁপনি লৈ আহে

নওৱাগড়লৈ, তাৰ থকা ঠাইলৈ। এইখিনি সময়ত তাক বৰ সহায় কৰে লেংৰা, কাণী আৰু কুষ্ঠৰোগী ল'ৰা দোৰাই। সিইঁতেই তাক জনায়, ইয়াত পুলিচ এতিয়াও আছে। পলা ইয়াৰ পৰা।

পানীৰ কলহটো আৰু ছাতু-গুড় লৈ ভিখাৰী আকৌ গুচি যায় জংঘলৰ মাজলৈ। ৰামজী অওতাৰে কেতিয়াবা তাক কৃপা কৰে আৰু সি এৰি থৈ যোৱা ছাগলীকেইটাৰ কোনো হানি-বিঘিনি নহয়। কেতিয়াবা তেওঁ ভিখাৰীয়ে তেওঁক কৰা প্ৰাৰ্থনাৰ কথা পাহৰি থাকে আৰু তেনে অৱস্থাত কেতিয়াবা কোনোটো ছাগলী নিয়ে বাঘে, কোনোটো ছাগলীক খোটে সাপে বা কোনোবা পোৱালিক টানি নিয়ে শিয়ালে।

হাবিলৈ উভতি গৈয়ে সি ছাগলী কেইটাক পানী খাবলৈ দিয়ে। নিজে খায় ছাতু আৰু গুড়, কাপোৰৰ আচলতে পানীৰে সানি লৈ। এই ভাবেই তাৰ কেতিয়াবা দুই তিনিদিনলৈ চলি যায়। প্ৰতিদিনেই সি নওৱাগড়লৈ গৈ থাকে। তাৰ পিচত এদিন পুলিচ তাৰ পৰা গুচি যায় আৰু ভিখাৰীও নওৱাগড়লৈ উভতি আহে।

এইবাৰ একেবাৰে পুৰা তিনি মাহ পুলিচ নওৱাগড়ত আছিল। ভিখাৰীও একেবাৰে বনৰীয়া মানুহেই হৈ গৈছিল। সি জংঘলৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে যায় বাঢ়াৰ ফালে। তাতে তাৰ দেখা-সাক্ষাৎ হয় ৰাঁকা দুসাদৰ সৈতে। ৰাঁকাই তাক সহায় নকৰা হ'লে ভিখাৰী অতদিনে হাবিত সোমাই থাকিবই নোৱাৰিলেহেঁতেন।

ৰাঁকাই তাৰ সমস্যাৰ কথা বৰ মন দি শুনে। তাৰ পিচত ক'লে, ৰ'বা, কিবা এটা ব্যৱস্থা কৰোঁ।

তাৰ পিচত তিনি-চাৰিটামান দুসাদ ডেকাক লগত লৈ হাবিৰ মাজলৈ সোমাই যায় আৰু ধৰি-মেলি বেচকৈ মজবুত এটা ছাগলীৰ গড়াল সাজি দিয়ে। গড়ালৰ ওপৰত জাপি দিলে গছৰ ডাল-পাতৰ ছাউনি। ক'লে, ইয়াৰ পৰা আৰু ক'লৈকো যাব নালাগে। থাকা ইয়াতে। সৌ জুৰিৰ পৰাই পানী পাবা।

কি খাম?

পইচা দিয়া, কিনি দি থৈ যাওঁ।

হ'ব, লোৱা এয়া।

কেইদিনমানৰ পিচত ৰাঁকাই আহি ক'লে, কিমানদিন থাকিব লাগিব কব নোৱাৰি। সেই পঠাটো বেচি দিয়া।

ক'ত বেচিম ?

হাটত।

তোহৰিত নেকি?

নহ'লে আৰু ক'ত?

কেতিয়াও যোৱা নাই।

বিশ্বাস যদি কৰা তেনেহ'লে মোকে দিয়া, মই বেচি আনি দিওঁ।

তুমি কি কোৱা ৰাঁকা? মই তোমাক বিশ্বাস নকৰিম নে?

দিয়া বাৰু।

পঠাটো বেচি দিয়ে ৰাঁকাই আৰু ভিখাৰীয়ে হাতত ষাঠিটা টকা লৈ নিজকে ৰজা হোৱা যেন ভাবে। এই তিনি মাহত ছাগলীৰো সংখ্যা বাঢ়ে। আৰু এটা পঠা বেচি খোৰাকিৰ টকা ৰাঁকাৰ হাতত দিয়ে।

ৰাঁকাই কয়, পুলিচ এতিয়া নাই। তুমি মাজে মাজে আহি টোলিত ঘূৰি-পকি যোৱাহি।

বাড়াৰ টোলিতে এদিন কনু দুসাদে খবৰ দিলে নওৱাগড়ৰ পৰা পুলিচ চকি উঠি যাব বুলি।

সঁচানে?

সেই বুলি কোৱা শুনিছোঁ।

ভিখাৰীয়ে ভাবিলে, এতিয়া তালৈ গুচি গ'লেই ভাল। তাৰ এতিয়া ছাগলী মুঠতে আঠটা। দুটা মতা, দুজনী মাইকী আৰু চাৰিটা পোৱালি।

ৰাঁকাই ক'লে, আগতে পুলিচবোৰ যাওকচোন। তাৰ পিচত গ'লেও হ'ব।

পুলিচবোৰ গ'ল, চকিটোও তুলি নিলে তাৰ পৰা। তাৰ পিচত ভিখাৰী আহিবলৈ ওলাল নওৱাগড়লৈ। তাৰ আগৰ থকা ঠাইলৈ উভতি আহিব বুলি মনতে বৰ আনন্দ। আৰু যেতিয়া সি আহি নওৱাগড় পালেহি তেতিয়া তাক লগ পাই মগনীয়াবোৰৰ যে কি ফূৰ্তি, কি আনন্দ!

কাণীয়ে ঝাও গছৰ ডাল এটাৰে ভিখাৰীৰ পুৰণি থকা ঠাইডোখৰ সাৰি চাফা কৰি দিয়ে। তাই এটা চকুৰে সকলো চাই লৈ তাক কয়, চাচোন তোৰ বস্তুবোৰ সকলো ঠিকে আছে নে?

আছে, আছে, চব আছে দে ! খেৰৰে বৈ লোৱা কঠখন ডিঙি ভগা বটলটো, টিনৰ চাকিটো আছে।

খবৰ পাব নে নাপাৱ ভিখাৰী?

কি?

দোৰা পলাই গ'ল নহয়!

ক'লৈ?

সুমাদিলৈ। তাত হাটত বহি মাগিলে বেছি পইচা পায়। আৰু লেংৰাই কি কৰিলে জান? দালিক খেদি দি আন এজনী ছোৱালী আনিছে।

আৰু তোৰ?

মোক আৰু কোনে নিব? এটা চকু কণা। দুইটা চকু নোহোৱা হ'লে বেছি পইচা পালোহেঁতেন। সিমান বুঢ়ীও হোৱা নাই। সেই কাৰণে হ'বলা মানুহে মোক কয়, তই কাম কৰি খাব নোৱাৰ? মই কি কম পৰিশ্ৰম কৰোঁ? তোহৰিলৈ মই নাযাওঁ? ইমান দূৰ বাট মই

খোজ নাকাঢ়োঁ?

এৰা তো।

বাপ্‌ৰে, কিমানটা ছাগলী হ'ল এতিয়া?

কালিলৈকে বেচিবলৈ যাম।

নওৱাগড়ৰ আৰু খবৰ শুনিছ?

কি?

ৰজা চাহাবে চৰকাৰৰ পৰা জ্ঞানো কি পালে? তাকে লৈ খুব হৈ-চৈ, ফূৰ্তি, খোৱা-বোৱা। সন্ধিয়া আতচ বাজিও হ'ব।

তইঁতৰ মজা হৈছে।

নহয় নহয়, ইহঁত তেনেকুৱা বিধৰ মানুহ নেকি যে নিজে গোটেইখিনি নাখাই খোৱাপাতত কিছুমান বস্তু এৰি থ'ব? আৰু আমি সেইবোৰ খাবলৈ পাম? তেনেকৈ এবাৰেই খাবলৈ পাইছিলো— তোহৰিৰ বৈজনাথ লালাৰ মাকৰ মৰা সকামত। ইমান ইমান পুৰি-কচুৰি।

হয়, হয়।

যাব ক'লৈ?

এবাৰ সুখচাঁদজীৰ ওচৰলৈ যাওঁ।

সুখচাঁদজীয়ে ভিখাৰীক দুসাদ বুলি আৰু ছাগলী ৰখীয়া বুলি ঘিণ নকৰে। সি নওৱাগড়লৈ উভতি অহাৰ পিচত কোনো এজনেও তাক নুসুধিলে, কি ভিখাৰী? তই ইমান দিন ক'ত আছিলি?

সি যে থাকে সেইটোও কাৰো চকুত নপৰে। সি যে উভতি আহিছে সেইটোও কাৰো চকুত পৰা নাই।

কা কিয়া যায় মহাৰাজ? এইবিলাকতো হৈয়েই থাকে, হৈয়েই আছে। ছাগলীৰ মঙহ, গাখীৰ, এইবোৰ বস্তু যোগাবৰ বাবে ভিখাৰীক সকলোৰে প্ৰয়োজন। অত্যন্ত সস্তাতে তাৰ পৰা মঙহ আৰু গাখীৰ পোৱাৰ বাবে! সেইবুলি তাকো হিচাপৰ ভিতৰলৈ আনিব লাগিবনে? নাই নাই, সেইটো হ'ব নোৱাৰে। এই কাহিনী বৰ পুৰণি। নওৱাগড়ৰ মাটিতকৈও পুৰণি।

সুখচাঁদৰ স্কুল আজি ছুটী, ছুটী, ছুটী। সুখচাঁদ বহি আছিল বৰগছ জোপাৰ তলত। নওৱাগড়ৰ গুৱালবোৰ বৰ চহকী মানুহ। তেওঁৰ ওচৰতে মোতিহাৰ আৰু ভকত বহি কিবা শুনি আছিল। মাষ্টৰৰ বয়স কম, বুজোৱাৰ উৎসাহ আছে, সিহঁত দুটাক বৰ বহলাই কিবা তেওঁ বুজাই আছে।

আঁহা আঁহা, ভিখাৰী। তুমি কেতিয়া আহিলা?

আজিয়েই পুৱা, সুখচাঁদজী।

ভালে আছা?

ৰামজীয়ে যেনেকৈ ৰাখিছে।

আপোনাৰ ভালনে?

ওঁ। বহঁা।

ভিখাৰীয়ে এটা ভীৰু হাঁহি মাৰি অলপ আঁতৰত বহিল হাতযোৰকৈ। গুৱালবিলাকে ভৰিত ডাঠ নাগৰা জোতা আৰু কাণত পিতলৰ আঙঠি পিন্ধে, মূৰত মাৰে পাগুৰি আৰু হাতত লৈ ফুৰে লাঠি। সিহঁতলৈ ভয় লাগে ভিখাৰীৰ।

মোতিহাৰে ভিখাৰীৰ ফালে ঘূৰিকে নাচালে। মাষ্টৰক ক'লে, নহয় নহয়, সুখচাঁদজী আকৌ কওক।

প্ৰথমৰ পৰা নে?

হয় হয়।

ক'লোৱেই দেখোন।

তথাপিও বুজি নাপালো। ৰজা চাহাবৰ খাচ মাটিৰ ওপৰেদি ৰেল লাইন হ'ল, বাছৰ ৰাস্তা হ'ল, সেয়াতো হৈয়েই থাকে। কি কোৱা ভকত ? নহ'লে চৰকাৰে আকাশৰ ওপৰেদি ৰেললাইন নিব নেকি আৰু ৰাস্তা বনাব নেকি? সেইটো জানো হ'ব পাৰে?

হয় হয় মোতিহাৰ, ঠিক কথা।

তাৰ বাবে ৰজা চাহাবে মামলা কৰিলে কিয়? সেই কথাটোকে মই বুজা নাই।

সুখচাঁদে ক'লে, কিয় নকৰিব? চাওক, এই মাটিবোৰ কাৰ আছিল? ৰজা চাহাবৰ আছিলে নে নাই?

নিশ্চয়। কিমান যে মাটি নাছিল!

সেইবোৰ মাটিত ৰজা চাহাবৰ হক আছিল নে নাই?

কিয় নাথাকিব ডাঙৰীয়া? সেইটো আৰু সুধিব লাগিছেনে?

এই নিজৰ সম্পত্তিৰ ওপৰত মানুহৰ যি হক, ইয়াৰ নামেই দিছে ভাৰতৰ সংবিধানে মানুহৰ এক মৌলিক অধিকাৰ বুলি। এই মৌল অধিকাৰ হৈছে সাত প্ৰকাৰ। আৰু ভাৰতীয় সংবিধানৰ কৰ্তব্য হ'ল প্ৰত্যেক ভাৰতীয় নাগৰিকৰ মৌল অধিকাৰ ৰক্ষা কৰা।

কা তাজ্জৱ! "মৌল অধিকাৰ" কোই বুৰা বাত না হ্যায় জী?

ঠিক বাত হ্যায়?

কৈসে হো বুৰাই বাত? য়ে খেয়াল আপকো কৈসে আয়া? হাঁ মোতিহাৰজী?

মোতিহাৰে ক'লে, তেতিয়া যে আধিয়াৰ বিলাকে চিঞৰিছিল "মৌল অধিকাৰ, মৌল অধিকাৰ" বুলি, উসিসে না পুলিস আয়ি?

নেই নেই য়ো তো আইন-শৃঙ্খলা কা বাত আ গিয়া থা না? ইস লিয়ে আয়ি পুলিস।

মৌল অধিকাৰটো কেনেকুৱা?

সুখচাঁদৰ বৰ ভাল লাগি যায়। কাৰণ বিদ্যা জাহিৰ কাৰাৰ এটা সুযোগ তেওঁৰ ওলায়। আঙুলিৰ পাববোৰ গণি গণি তেওঁ ক'বলৈ ধৰিলে, প্ৰথমতে হ'ল সমতাৰ অধিকাৰ। কোনেও জাত-পাত, ধৰ্ম এইবোৰ কাৰণক আগ কৰিব নোৱাৰিব। সকলোৱেই সমান। এইবোৰ কাৰণত কাৰো ওপৰত অবিচাৰ হ'ব নোৱাৰিব। ইয়াৰ নাম হ'ল প্ৰথম মৌল অধিকাৰ।

এইখিনি কথা লেখা আছে?

নিশ্চয়।

মোতিহাৰে তাৰ নিজৰ সঁচা বিশ্বাসৰ জোৰত সদৰ্পে কৈ উঠিল, হ'বই নোৱাৰে। সেইবোৰ কথা জৰুৰ ইংৰাজে লিখি থৈ যোৱা কথা। জাত-পাত-ধৰ্মৰ মাজত তফাৎ নাথাকিব কেলেই? মই আৰু ভিক্ষাৰী দুসাদ সমান নেকি ?

নিশ্চয় সমান। সংবিধানত লেখা আছে।

থাকিলেও সেইবোৰ মিছা কথা। সকলো মানুহেই সদায় এইবোৰ দেখি-শুনি থকা কথা। জাতৰ কাৰণেই ভিখাৰী দুসাদক কোনো উচ্চ জাতৰ মানুহে ঘৰৰ ভিতৰত সোমাবলৈ নিদিয়ে, সি চোৱা পানীও নাখায়। সেই লেখা কথাবোৰ নিশ্চয় কোনোবা দুচ্‌মনে মিছাকৈ সাজি লেখা কথা। কিয় সুখচাঁদজী? জৱাহৰজী আছিল প্ৰধানমন্ত্ৰী, ইন্দিৰাজীও আছিল। আমিতো কেতিয়াও এইবোৰ কথা শুনা নাছিলো আৰু চকুৰেও দেখা নাছিলো কোনোবাই দুসাদ আৰু 'বৰাম্ভোন'ক (ব্ৰাহ্মণ) সমানে মান কৰা!

সুখচাঁদে মৌ বাঁহলৈ শিল নদলিয়ায়। বৰঞ্চ সাধ্যমতে নিজৰ সৰল ভাষাৰে স্বাধীনতাৰ মৌল অধিকাৰ কি কি তাক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰে।

এইবাৰ ভকতে ক'লে, ঝুট বাত।

কিয়?

যাৰে যি মন যায়, তাৰে তেনেকুৱা কাম কৰাৰ স্বাধীনতা আছে নে?

নিশ্চয় আছে।

মুছলমানে যি খায়, তাৰ ব্যৱসায় কৰিবলৈ নওৱাগড়ৰ কোনোবাই দিবনে? পাৰিবনে তেনেকুৱা ব্যৱসায় ইয়াত কৰিব?

সুখচাঁদে হাঁহিলে। তাৰ পিচত ক'লে, আনবোৰ অধিকাৰৰ কথাও শুনক। তাৰ পিচত কওঁ, মই ইয়তে সন্ধ্যা সদায় বয়সীয়া মানুহবোৰক পঢ়াও, তেওঁলোকক লৈ ক্লাছ কৰোঁ। আপোনালোকো আহকচোন বাৰু, আৰু আনকো আনক লগতে। পঢ়িবলৈ শিকিলে দেখোন আপোনালোকে নিজেই সকলো পঢ়িব পাৰিব।

সেইটো আৰু এতিয়া হ'ব পাৰে নে? এই বয়সত?

লেখা-পঢ়াৰ বাবে কিবা বয়স আছেনে?

জৰুৰ।

তেনেহ'লে মই আৰু কি কম? বাৰু শুনক তেনেহ'লে।

খুব মন দি শুনে মোতিয়াৰ আৰু ভকতে। ভিখাৰীয়ে এবাৰো মুখেৰে এটা শব্দ নকৰিলে। সি মৌল অধিকাৰ বিলাকৰ কথা মাত্ৰ শুনি থাকে আৰু সুখচাঁদক সসম্ভ্ৰমে চাই থাকে।

এইবাৰ মোতিহাৰে ক'লে, এৰা, এই শেষত কোৱা কথাটোৱেই ভাল লিখিছে। কাৰো সম্পত্তিৰ পৰা, লাগিলে যিয়েই হওক, কোনেও কাকো বঞ্চিত কৰিব নোৱাৰিব। হয়, এইটোৱেই ভাল কথা।

এই কাৰণেই ৰজা চাহাবে ছয় লাখ টকা পালে।

ছয় লাখ!

ছয় লাখ টকাৰ কথাই ভিখাৰীৰ মনত কোনো ভাবান্তৰ নঘটালে। কাৰণ ছয় লাখ টকা মানে কিমান টকা, সেই বিষয়ে তাৰ কোনো ধাৰণাই নাই। মোতিহাৰ আৰু ভকতে কিন্তু সেই কথা শুনি ৰ লাগে। বাপ্‌ৰে, ছয় লাখ টকা!

সুখচাঁদে নিম্ন প্ৰাইমেৰী শিক্ষকৰ অনুমোদিত হাৰৰ বেতন পায়। টকাৰ অংকটোৱে তেওঁৰ মনৰো কোনো ভাবান্তৰ নঘটায়। তেওঁ এতিয়া সিহঁতক মৌল অধিকাৰ বুজোৱাত ব্যস্ত।

তাকেইতো কৈছোঁ। ৰজা চাহাবৰ তেওঁৰ নিজৰ মাটিৰ ওপৰত আছিল মৌল অধিকাৰ। চৰকাৰে যেতিয়া তাৰ ওপৰেদি ৰেল লাইন পাতিলে, ৰাস্তা বনালে মাটি দখল কৰি, তেতিয়াই সেই মৌল অধিকাৰত আঘাত কৰিলে।

কৈ সে?

আৰে, অনুমতি যে লোৱা নাছিল। ভাবিছিল সেয়া চৰকাৰী মাটি হৈছেই। কিন্তু ক'ৰবাত কিবা গোলমাল লাগি তেতিয়াও চৰকাৰী হোৱাগৈ নাছিল।

ওঁ ওঁ, তাৰ পিচত?

ৰজা চাহাব সাবালক হোৱাৰ পিচত মোকৰ্দমা কৰি দিলে।

কাৰ নামত মোকৰ্দমা কৰিলে?

কৰিলে ৰেল বিভাগৰ ওপৰত, গড়কাপ্টানি বিভাগৰ ওপৰত।

আৰু সেই কেছত জিকি গ'ল?

জিকিল তো!

এই কথাটোৱেই ভাল। সম্পত্তিৰ ওপৰত মৌল অধিকাৰ। আকৌ তাকো হ'ব লাগিলে মাটিও থাকিব লাগিব, নহয় জানো?

নহয় নহয়, ভকতজী। কেনেকৈ বুজাওঁ বাৰু কথাটো! এই ধৰক, আপোনাৰ সম্পত্তি হৈছে ঘৰ-গৰু-ম'হ-বস্তু বাহানি-বাচন এইবোৰ। মোতিহাৰজীৰো সেয়েই। মোৰ সম্পত্তি হৈছে এই কাপোৰ-কানিখিনি, শোৱা বিচনাখন আৰু কিতাপ-পত্ৰবোৰ। ভিখাৰীৰ সম্পত্তি হৈছে তাৰ ছাগলী কেইটা। স্থাৱৰ আৰু অস্থাৱৰ সকলোবোৰেই হ'ল সম্পত্তি। সেইবোৰ

কোনোবাই কাঢ়ি নিলে তাৰ বাবে ক্ষতিপূৰণ দিব লাগিব। বাধ্য দিবলৈ।

বুজি পালো কথাবিলাক। বৰ শান্তি পালো মনত এই কথাখিনি জানি।

আহিব আকৌ।

বিদায় নিয়াৰ সময়ত মোতিহাৰে ক'লে, আপুনি এইবাৰ বিয়াখন পাতি পেলাওক। আপোনাৰ নিজৰ জাতিৰ ছোৱালী নওৱাগড়ত আছে। যৌতুকত খেতিৰ মাটি-হাল-ম'হ-চাইকেল সকলো দিব।

নাই, নাই, নালাগে।

বাৰু, আহো এতিয়া সুখচাঁদজী।

ভাল বাৰু।

সিহঁত দুটা গুচি যায়। এতিয়া ভিখাৰীয়ে কিবা নতুন কথা জনাৰ পিচত যেন তাৰ আঘাতত বিপৰ্যস্ত হৈ পৰিছে।

সুখচাঁদজী।

কোৱা, ভিখাৰী।

আপুনি যিবোৰ কথা এইমাত্ৰ ক'লে, সেইবোৰ সঁচানে?

সঁচা।

তাকে মৌলা অধিকাৰ বুলি কয়?

মৌলা নহয়, মৌল।

মই আকৌ ভাবি আছিলো, সেইটো আধিয়াৰবোৰে চিঞৰিবলৈ লোৱা এটা কথা বুলি। সিহঁতেও সেই কথাটোকে কৈছিল।

কৈছিল, ভিখাৰী।

ৰজা চাহাবৰ মাটিবোৰ তেওঁৰ সম্পত্তি নেকি?

হয়।

আকৌ মোৰ ছাগলী বিলাক মোৰ সম্পত্তি?

নিশ্চয়।

তো ৰাজা চাহেব কো জমিন্ ছিন্ লি চৰকাৰ, ঔৰ না জানে কিত্না ৰূপয়া দি?

হয়।

তেনেহ'লে মোৰ ছাগলী তুলি লৈ যায় পুলিচে আহি, সুখচাঁদজী। আৰু সেই ভয়তে মই পলাই যাওঁ হাবিলৈ। মোৰ ছাগলী পুলিচে কাঢ়ি লৈ যায়, ...মইতো কেতিয়াও এটা টকাও পোৱা নাই? তেন্তে চৰকাৰে পুলিচক সেই মৌল অধিকাৰৰ কথা কৈ দিবলৈ পাহৰিলে নেকি?

ভিখাৰী, সেয়া যে পুলিচে জুলুম কৰে।

বাৰু সুখচাঁদজী? এই যে ৰজা চাহাবে টকা পালে ! তাৰ মানে অকল ৰজা চাহাব আৰু ডাঙৰ মানুহ বিলাকেই টকা পায় ?

সুখচাঁদে বেজাৰৰ হাঁহি এটা মাৰি ক'লে, কথাটো হয়তো তেনেকুৱাই ভিখাৰী। কিন্তু সংবিধানত ভাল কথা লেখা আছে। মইতো অথনি তাকেই কৈ আছিলো। সুখচাঁদজী মইনো কেনেকৈ জানো কি লিখা আছে। ৰাজাচাহেবে যে পালে সেয়াও মোকৰ্দমা কৰি। সংবিধানত এই কথাও লিখা আছে যে, মৌল অধিকাৰ খৰ্ব হ'লে তুমিও মোকৰ্দমা কৰিব পাৰা।

মই? মইনো কেনেকৈ মোকৰ্দমা কৰিব পাৰোঁ সুখচাঁদজী?

মই মোকৰ্দমাৰ কি বুজি পাওঁ?

পুলিচে ছাগলী কাঢ়ি লৈ গ'লে কোনো দুসাদে পুলিচৰ নামত মোকৰ্দমা কৰিব নোৱাৰে।

সুখচাঁদে ক'লে, কৰিব পাৰে, কৰাৰ অধিকাৰ আছে।

কৈসে?

মানে অধিকাৰ আছে।

টকা আছে ক'ত? সাহস আছে জানো দুসাদবোৰৰ? এইবোৰ অধিকাৰৰ কথা মই বুজি নাপাওঁ একো সুখচাঁদজী। উসিসে কুছ কাম তো হোতা নেই!

সেইটোও সঁচা। কি বুলি যে কওঁ তোমাক এতিয়া......

কি আৰু ক'ব?........সুখচাঁদৰ মুখত বিভ্ৰান্তি আৰু বিব্ৰত ভাব দেখি হঠাৎ ভিখাৰীয়ে তেওঁক ভৰসা দি হাঁহে, আপ্ কা কৰিয়েগা? ধৰতি মে য়ো হি চল্‌তা হ্যায় ওহি চলতে ৰহবে, হ্যায় কি ন?

সেইটো নহয় ভিখাৰী। যি লেখা আছে সেইটোৱেই শুদ্ধ। সেইবিলাক যে কোনো কামত নালাগে, তাৰ দোষ হৈছে আমাৰেই। এইবোৰ কামত লগোৱাটো আমাৰ নিজৰো দায়িত্ব, হয় নে নহয়?

মই বুজি নাপাওঁ।

মোতিহাৰজী আৰু ভকতজী, বাপ্‌ৰে! কিমানবিলাক যে গৰু-ম'হ তেওঁলোকৰ! তেওঁলোকেতো বহুত কথা জানে। তেওঁলোকে কোৱা কথাই ঠিক। জাত-পাত জানো কেতিয়াবা সমান হ'ব পাৰে?

সুখচাঁদে নিজে ভিখাৰীৰ চোৱা বস্তু খোৱাৰ কথা ভাবিবও নোৱাৰে। কিন্তু তেওঁ নিজকে হ'লে জাত-পাত আৰু অস্পৃশ্যতাত অবিশ্বাসী বুলি ভাবে। কাৰণ ছপা কিতাপত লেখা আছে জাত-পাত অস্পৃশ্যতা এইবোৰ মিছা বুলি আৰু ছপা আখৰত তেওঁৰ বিশ্বাস প্ৰবল। সেই বিশ্বাসৰ জোৰতে তেওঁ ক'লে, এইবোৰ হৈছে গাঁৱলীয়া মানুহৰ বিশ্বাস। এইবোৰ কথা জৱাহৰজীয়েই বিশ্বাস কৰা নাছিল আৰু ইন্দিৰাজীয়েও বিশ্বাস নকৰিছিল।

তথাপিও দেখোন অস্পৃশ্যতা আছেই, হ্যায় কি ন? আৰু ই থাকিবই। চাওকচোন বাৰু, এয়া ভগৱানৰে সৃষ্টি হয়নে নহয়। ৰামজী অওতাৰে কাক বনালে 'বৰাম্ভোন' কৰি আৰু

কাক বনালে দুসাদ কৰি! ইসিসে ছুঁয়াছুতও চলতা হ্যায়। মই হ'লে এইবোৰ একো বুজি নাপাওঁ। কিন্তু টাহাৰৰ দেৱাত্মা হনুমান মিশ্ৰতো এক আচ্ছা বৰাম্ভোন, হ্যায় ন? তেওঁ দুসাদহঁতৰ ছাঁটোও নগছকে কেতিয়াও। তেওঁৰ লগত মহাদেৱ বিশ্বনাথেও বাত-চিত কৰে। দেৱ-দেৱতাৰ মনৰ কথা তেওঁ জানে।

ইয়াৰ পিচত সুখচাঁদে ব্যৰ্থ হৈ গা এৰি দিয়ে আৰু কয়, বাৰু এতিয়া কোৱাচোন ভিখাৰী, তুমি তাত কেনেকৈ আছিলা?

এতিয়াহে ভিখাৰীৰ মুখখন পোহৰ হৈ উঠে। হাঁহি এটা মাৰি সি ক'লে, ভালেই আছিলো। তাত যে ইমান ভালকৈ থাকিব পাৰিম, ভবাই নাছিলো। আৰু আটাইতকৈ ভাল লাগিছে, মোৰ এতিয়া সৰ্বমুঠ দহটা ছাগলী হ'ল।

দহটা! কোৱা কি?

ডাঙৰ মতা দুটা। পোন্ধৰ ষোল সেৰ মঙহৰ হ'ব। হাটত মাংসৰ দাম এতিয়া আঠ টকা সেৰ। গোটা মাল বুলি যদি ছটকাকৈও কিনে, তেনেহ'লে কিমান পাম বাৰু?

দুটাত পাবা প্ৰায় দুশ টকা।

দুশ টকা!

এৰা, ভিখাৰী।

ভিখাৰীৰ দুই চকু পানীৰে ভৰি পৰিল। ক'লে, আপুনি তাকে আশীৰ্বাদ কৰক সুখচাঁদজী, সেই দুশটা টকা পালে মোৰ সকলোবিলাক দুখৰ ওৰ পৰিব।

কৈসে?

কৈসে নহী? ধৰক, মই সেইখিনি টকাৰে বিয়াও পাতিব পাৰোঁ।

নিজৰ সংসাৰ এখন হয়। দুসাদৰ মাইকী মানুহবোৰে খুব খাটিব পাৰে। বক্ৰা-বকৰিকে লৈ আমাৰ জীৱনটো চলি যাব। সৰু এটা জুপুৰী সাজি লম ক'ৰবাত। বাচন-বৰ্তনো হ'ব কেইপদমান, ঘৰ-সংসাৰত যি হয়।

তোমাৰ ঘৰ ক'ত ভিখাৰী?

সেই বিজুপাৰা পাৰ হৈ।

তোমাৰ আৰু কোনো নাই নেকি?

নাই।

হওক, তোমাৰ ভাল হওক।

সুখচাঁদে আন্তৰিক শুভেচ্ছাৰে ক'লে।

ভিখাৰীক তেওঁৰ বৰ আপোন মানুহ যেন লাগি যায়।

এতিয়া যাওঁ সুখচাঁদজী।

বাৰু যোৱা।

আজি বোলে আতচ্‌বাজি হ'ব?

সেইবুলি ময়ো শুনিছোঁ।

ভিখাৰী ঘৰলৈ বুলি আগবাঢ়ে। কিয় জানো তাৰ মনটো আজি বৰ ভাল লাগিছে। ছাগলী কেইটাক মৰম কৰিবলৈ তাৰ বৰ মন গৈছে। পুলিচে তাৰ এটা ডাঙৰ উপকাৰ কৰি গ'ল। নওৱাগড়ত পুলিচ চকি নপতাহেঁতেন সি কেতিয়াও বাঢ়ালৈ পলাই নগ'লহেঁতেন।

বাঢ়ালৈ যোৱা বাবেইহে সি বাঁকাৰ সহায় পালে। আৰু সেই সহায়কণ পালে বাবেইহে তাৰ ছাগলীৰ সংখ্যাও বাঢ়ি দহটা পালেহি।

বাটতে সি আটা, লোণ, জলকীয়া আৰু শুকান কচু কিনি ল'লে। দোকানীক সুধিলে, ভালে আছেনে লালাজী?

লালাই তাৰ কথাৰ উত্তৰকে নিদিলে। ৰামধাৰী ঠিকাদাৰৰ লগত কথা পতাতে ব্যস্ত থাকিল। দোকানৰ মালখিনি লৈ থাকোতে সি সিহঁতৰ কথাৰ পৰা শুনিলে যে "শূৰমহল" প্ৰাসাদৰ সমুখৰ বাকৰিতে আতচ্‌বাজি হ'ব সন্ধিয়া। তাত পাঁচ হাজাৰ টকা ফুলজাৰি পুৰিব। সন্ধিয়া সেয়া চাবলৈ সিও যাব বুলি থিৰাং কৰিলে। সি সৰু এডোখৰ কাপোৰ ধোৱা চাবোনো কিনি ল'লে, কাপোৰ কেইডোখৰ ধুই লব লাগিব।

কচুখিনিৰে শুকানকৈ জলা এখন কৰিব, ৰুটিখিনি পুৰিব কঢ়াকৈ। তাৰে আজি আৰু কাইলৈ দুদিন চলি যাব। দুশ টকা! লেংৰাই যদি আৰু এজনী মাইকী আনিব পাৰে, ভিখাৰীয়েও পাৰিব এজনী আনিব। প্ৰথমতে ছাগলীকে চৰাব লাগিব। তাৰ পিচত একো ঠিক নাই, হয়তো অলপ মাটিও পাই যাব পাৰে। বিয়া কৰিলে আত্মীয়-কুটুমৰ সমাজ এখন পাব ভিখাৰীয়ে। তেওঁলোকেও সহায় কৰিব। অকলেই পাৰিনে কি সকলোবিলাক কাম কৰিব? বাঢ়া-টাহাড়-নাঢ়া আৰু আৰু বহু দৰিদ্ৰ নীচ মানুহৰ সহায় আৰু সহযোগত মনত বল পায় কিমান।

কাপোৰখিনি ধুই ল'লে ভিখাৰীয়ে। ৰান্ধোতে বাঢ়োতে আবেলিয়েই হ'ল। খাই উঠোতে সন্ধ্যা হ'ল। ছাগলী কেইটা গণি গণি গড়ালটোত সি তুলি দিলে। তাৰ পিচত দুৱাৰখন জপাবলৈ ধৰাৰ সময়তে আহি সিহঁত ওলালহি।

সিহঁত ৰজা চাহাবৰ চিপাহী, দুটা পুলিচ।

আকৌ পুলিচ!

ভিখাৰীয়ে ভীষণ ভয় খালে আৰু গড়ালৰ জাপখন তাৰ পিঠিখনেৰে হেঁচা মাৰি ধৰি থিয় হ'ল। কি হ'ল এয়া আকৌ! ইয়াত পুলিচ চকীও নাই, পুলিচো নাই। সেই কাৰণেই সি আকৌ নওৱাগড়লৈ উভতি আহিছে। পুলিচ ওলাল ক'ৰ পৰা?

কা ভিখাৰী? ওৰ গৈল্ কা?

চিপাহী গজাননে হাঁহি এটা মাৰিলে। মুখত তাৰ মদৰ গোন্ধ।

দো বকৰা নিকাল। ৰজা চাহাবে পুৰা থানাকে নিমন্ত্ৰণ কৰিছে, লেকিন্ কাহা মিলে গোস্?

নায় নায়। বকৰা না হ্যায়।

তব্ বকৰি নিকাল।

এ্যায়সা ন কৰিও সিপাই চাহেব, গোৰ লাগি, গোৰ লাগি তম্হাৰা, ওহি হামাৰা জীউ-জীৱন হ্যায় দেওতা। নি লিয়া কৰো।

ভাগ্ শাল্লে দুসাদ!

গজাননে হাতৰ তলুৱাৰে ভিখাৰীৰ মুখত প্ৰকাণ্ড চৰ এটা মাৰে। নাক আৰু ওঁঠ ফাটি তাৰ তেজ ওলাই আহে। তাৰ পিচতো ভিখাৰীয়ে চিঞৰি চিঞৰি কয়, ওহি পুলিসকে ডৰসে মৰে হাম, ভাগ যাই বাঢ়া, ন লিয়া কৰো সিপাহীজী, ও পুলিস উঠা লেতা বকৰি, লেতেহি চল্তা।

কাহে ন লি? ৰাজা চাহেব পাত্তা চলাই তব পুলিস আই না? গোস্ কা খৰিদ খায়েগি? তু ৰাজা চাহেব কা মলুক মেঁ ৰহত্ হো, ন? চল্ ভাগ্।

এনে এটা বিপদত পৰি ভিখাৰী পাগল আৰু উন্মাদ হৈ পৰে। সি ক'বলৈ ধৰে, বকৰা-বকৰি পৰ হামানি কে ঐসেহি হক্ হ্যায়, যৈসে হক্ থে ৰাজাচাহেবকো যো জমিন্ পৰ। ঔৰ জমিন্ ছিন্ লি যব, উসি হক্ সে উন্কা ৰূপয়া মিলি। হাম কাহে ছোড়ে হামানি কা হক্?

কা? কা বোলা দুসাদ?

ৰজা চাহাবৰ চিপাহী দুটাই ভিখাৰীক মাৰিবলৈ ধৰে। সেইবোৰ মাৰ হৈছে দক্ষ নিপুন পেচাদাৰী আৰু প্ৰশাসনৰ অনুমোদিত প্ৰহাৰ। মাৰি থাকোতে সিহঁতৰ ভাগৰ নালাগে আৰু মাৰি মাৰি সিহঁতে কৈ থাকে, তাৰ কথাবোৰ শুনিলি নে ভাই গজানন? আধিয়াৰ বিলাকে সিহঁতৰ সংগ্ৰাম কৰিবলৈ লৈ এইবোৰ মানুহক এই হক্-তক্ বোলা কথাবোৰ শিকাইছে। এই চালা, পুলিচে যদি তোৰ বকৰা নাখায়, তেনেহ'লে কোনে খাব? এঁ, পুলিচে নাখাব কিয়? ভাই গজানন, ইও দেখোন নওৱাগড়ত আৰু এটা ৰজাচাহাব ওলালহি! ৰজা-চাহাবৰ মাটিৰ ওপৰত হক আৰু ইয়াৰ ছাগলীৰ ওপৰত হক বোলে একেই!

তাক মাৰি-ধৰি তেজেৰে একাকাৰ কৰি সিহঁত দুটাই গড়ালৰ জাপ খোলে আৰু চাৰিটা মতা ছাগলীকে লৈ'গুচি যায় মহা ফূৰ্ত্তিৰে।

ভিখাৰীয়ে এটা পশুৰ দৰে কান্দি থাকে। কান্দিয়েই থাকে সি। বিষত সি লৰচৰ কৰিব নোৱাৰে, বঞ্চনাৰ বেদনাত মাথোন কান্দি থাকে। মিছা কথা, চব মিছা কথা কৈছে সুখচাঁদজীয়ে। ছাগলী কেইটাৰ ওপৰত তাৰ যি অধিকাৰ, সিও এক মৌল অধিকাৰ হয় নে? সম্পত্তিৰ ওপৰত মানুহৰ যি অধিকাৰ সি মৌল অধিকাৰ হয় নে? মৌল অধিকাৰৰ যাতে কোনো হানি-বিঘিনি নহয় সেইটো ভাৰতৰ সংবিধানে লক্ষ্য ৰাখেনে? ৰজা চাহেবে যদি ক্ষতিপূৰণ পায়, ভিখাৰীয়ে নাপায় কিয়? ৰজা চাহেবক ছয় লাখ টকা দিলেই ক্ষতিপূৰণ হৈ যায়। ভিখাৰী দুসাদৰ ছাগলী কেইটা লৈ জীয়াই থকাৰ অধিকাৰ ক্ষুণ্ণ হ'লে তাক নিৰাপত্তা দিয়াৰ ক্ষমতা ভাৰত চৰকাৰৰ নাই। সেইবাবেই সি ক্ষতিপূৰণ নাপায় নেকি?

হঠাতে তাৰ গাত কাৰোবাৰ শীতল স্পৰ্শ অনুভৱ কৰে। চাই দেখে কাণী, লেংৰা আৰু

লেংৰাৰ মাইকীজনী। তিনিও ধৰাধৰি কৰি ভিখাৰীক তাৰ পৰা তুলি আনে। লেংৰাৰ মাইকীজনীয়ে ফটা কাপোৰ তিয়াই তাৰ গাৰ পৰা তেজবোৰ মচি পেলায়। কাণীয়ে মচি দিয়ে মুখৰ তেজবোৰ। লেংৰাই কয়, অলপ পানী খা ভিখাৰী।

লেংৰাৰ মাইকীজনীয়ে ক'লে, মই অকণমান চুণ লৈ আহোঁগৈ। চুণ দিলে তেজ বন্ধ হয় আৰু বিষো কমে।

তিনিওটা মগনীয়াই ভিখাৰীৰ পৰিচৰ্যা কৰে। তাৰ পিচত ভিখাৰীৰ ঘা শুকাওতে আৰু উঠি থিয় দিওতে দহ দিনমান লাগিল। তাৰ পিচত ভিখাৰীয়ে ক'লে, বল লেংৰা, ছাগলী পোৱালীকেইটা বেচি থৈ আহোঁ। যি দাম পাওঁ।

কুৰি টকাত চাৰিটা পোৱালি বেচি দিয়ে ভিখাৰীয়ে। তাৰ কঁকাল আৰু পোন নহ'ব কেতিয়াও। ক্ষত বিক্ষত মুখখনত চিন ৰৈ যাব মৌল অধিকাৰ ৰক্ষাৰ বাবে তাৰ প্ৰথম আৰু শেষ প্ৰতিবাদৰ পৰিণামৰ। মূৰৰ ঘা বিলাক শুকালে চুলিবোৰ খুৰাই পেলাব লাগিব।

অব কা কৰব্ হাঁ ভিখাৰী?

ভিখ্ মাঙল্ব।

ভিখ্।

হাঁ, ভিখ্ মাঙল্ব।

ইহাঁ।

নায়।

মূৰ জোকাৰে ভিখাৰীয়ে। সিহঁত কেইটাক তিনিটাকৈ টকা দিয়ে। লালাৰ দোকানৰ ধাৰ মাৰে ছটকা। ছাগলী বান্ধিবলৈ পঘা অনাৰ বাবদ মোতিহাৰৰ কাম কৰা লগুৱাটোক দিবলৈ থকা দুটকাও পৰিশোধ কৰে। অৱশিষ্ট টকা তিনিটা কঁকালৰ খোচনাত সুমুৱাই লয়। গছৰ ডাল এডাল চাঁচি এডাল লাখুটি কৰি লয়। তোহৰিৰ হাটৰ পৰা বাটী এটা কিনি লব। ভিক্ষাপাত্ৰ। ছ অনা নিলামত, এটকা নিলামত, যেনেকৈয়ে পোৱা যায়।

সুখচাঁদে তাক দেখি পিৰালিৰ পৰা নামি আহে। সকলো কথা তেওঁ শুনিছে।

ভিখাৰী!

ইয়াৰ পৰা যাওঁগৈ, সুখচাঁদজী।

ক'লৈ যাবা ভিখাৰী, যাবা ক'লৈ?

য'তে ভিক্ষা পাওঁ, তালৈকে।

ভিক্ষা! ভিক্ষা পাবা।

হয়, সুখচাঁদজী।

কিন্তু তোমাৰ গাত দেখোন এতিয়াও.....

হয় নেকি! কা কিয়া যায় মহাৰাজ? আপ তো ঝুট বোল দিয়া হমানি কো। মেৰে লিয়ে

তো য়ো মৌলা অধিকাৰ হ্যায়ই নহী। সিৰিফ ৰাজা সাহেব কা লিয়ে হ্যায়। চলে সুখচাঁদ জী।

লাঠিত ভৰ দি যাবলৈ ধৰে ভিখাৰী দুসাদে। লাহে লাহে। পৰম নিৰ্ভয়ে। এতিয়া পুলিচ দেখা পালেও তাৰ আৰু ভয় নালাগে। বকৰা-বকৰি, জমি-জমা, বাচন-বৰ্তন এইবোৰ সম্পত্তি থাকিলেহে দুসাদে পুলিচলৈ ভয় কৰিব লাগে! তাৰ বাবে পলাব লাগে হাবিলৈ! তেনেকুৰা এটা দুসাদক দেখা পোৱা হ'লে, হাঁ, পুলিস জৰুৰ মাৰেগি, ছিন্ লেগি সব! এতিয়া এই দালদৰিদ্ৰ বাটৰ মগনীয়া দুসাদক দেখিলে পুলিচে আৰু নামাৰে। কেতিয়াও নামাৰে। ভিখাৰীৰ এতিয়াহে মনলৈ আহিল, সি এই কথাটোকে ইমান দিনে জনা নাছিল কেলেই বাৰু? নিজৰ মাতৃভূমিত দুসাদে যদি ৰজাচাহেব, লালাজী,পুলিচ, হনুমান মিশ্ৰ সকলোৰে পৰা ক্ষমা লাভ কৰি বাচি থাকিব খোজে, তেন্তে তাৰ একমাত্ৰ পথ হৈছে মাগি খাবলৈ লোৱাটো। যিবোৰ দুসাদে ছাগলী চাৰাই খোৱা ভিখাৰী দুসাদৰ দৰে মাতৃভূমিৰ পৰা জীয়াই থকাৰ ৰচদ বিচাৰিবলৈ যায়, সিহঁতৰ ওপৰতেই তো খং উঠে তেওঁলোকৰ।

তাৰ নিজকে অকলশৰীয়া যেনো নালাগে এইবাৰ। ক'তনো পাই মগনীয়া? কাণী-লেংৰা-দোৰাইঁত সকলো ঠাইতে আছে। এতিয়া ভিখাৰী এখন বৰ ডাঙৰ, সকলোতকৈ ডাঙৰ সমাজৰ সদস্য হ'ল।

সুখচাঁদে তাৰ ফালে চাই থাকে। লক্ষ্য কৰে যে ভিখাৰী দুসাদ সাত নম্বৰ মৌল অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত হ'লেও তিনি নম্বৰ মৌল অধিকাৰৰ সুৰক্ষা পাইছে। সেইটো হৈছে স্বাধীনতাৰ অধিকাৰ। যি কোনো জীৱিকাৰ বা বৃত্তিৰ অধিকাৰ। ভিখাৰীয়ে ভিক্ষা কৰাৰ বৃত্তি লৈছে। সি যাতে জন্ম-জন্মান্তৰলৈ ভিক্ষাৰীয়েই হৈ থাকিব পাৰে, ভাৰতৰ সংবিধানে সেইটো নিশ্চয় চাব। তাক যদি কোনোবাই উন্নততৰ জীৱন আৰু জীৱিকালৈ তুলিব খোজে, তেতিয়া? মৌল অধিকাৰত হস্তক্ষেপ কৰাটো ভাৰতৰ সংবিধানে কেতিয়াও সহ্য নকৰে। ভাৰতৰ যি ঠাইতে তেনেকুৰা অন্যায় ঘটিলে ভাৰতৰ সংবিধানে তাতেই নমাই দিব পুলিচ, ৰিজাৰ্ভ পুলিচ, সামৰিক পুলিচ, সেনা বিভাগ, টেঙ্ক, যুঁজাৰু বিমান, সকলো।

ভিখাৰী দুসাদে ভৰিটো চোচোৰাই চোচোৰাই বাটৰ মূৰত আঁৰ হ'ল চকুৰ পৰা। এতিয়া আৰু তাৰ একো হেৰুৱাবৰ নাই।

□